

Джерело: Борис Яценко. «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Київ, 2000.

<http://litopys.org.ua/slovoyan/yatzenko1.htm>

Доправлено сканований текст: Світовит Пашник

Борис ЯЦЕНКО

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» ТА ЙОГО ДОБА

ЗМІСТ

[Переднє слово](#)

[Історична основа «Слова о полку Ігоревім»](#)

[Слово о плъку Игореві, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова \(ритмічний виклад та ритмічний переклад\)](#)

[Історико-філологічний коментар \(до ритмічного перекладу\)](#)

[З історії відкриття «Слова о полку Ігоревім»](#)

[Про орфографічні та палеографічні особливості Мусін-Пушкінського рукопису «Слова о полку Ігоревім»](#)

[Про Щукінський список «Слова о полку Ігоревім»](#)

[Реконструйований список «Слова о полку Ігоревім»](#)

[Орфографічний і палеографічний коментар](#)

[Різнонаписання в текстах оригіналу](#)

[Про особливості читання і перекладу «Слова о полку Ігоревім»](#)

[The Saga of Ihor's Folk, of Ihor, Son of Sviatoslav, Grandson of Oleh](#)

[Основні наукові праці Б.І. Яценка з проблем киево-руської літератури](#)

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Основна мета цього дослідження – смислова реконструкція «Слова о полку Ігоревім» у контексті його епохи. З кінця XVIII ст. «Слово» постійно знаходиться в полі зору широкої громадськості і вчених різних країн, стоїть поруч з такими пам'ятками, як індійський та іранський епос, французька «Пісня про Роланда», німецька «Пісня про Нібелунгів», англійський «Беовульф», грузинський «Витязь у тигровій шкурі», вірменський «Давид Сасунський», іспанська «Пісня про мого Сіда», ісландські саги, фінська «Калевала», японська «Повість про дім Тайра» тощо.

Для усного і писемного героїчного епосу характерні однакові риси: проводиться тема захисту рідної землі від народу-агресора; історичне тло створюється у протистоянні з ворогом; у центрі боротьби стоїть держава; епічні герої орієнтуються на верховного правителя, який уособлює народну єдність; з повагою мовиться про родоначальників; герої проявляють небачену сміливість і в бій за рідну землю йдуть, як на свято. Ті ж риси проявляються й у «Слові о полку Ігоревім». І вони вимагають детального вивчення. За висловом індійського вченого С. Чаттерджі «Слово» є «однією з найвидатніших маленьких поем у світовій літературі, які донесли до нас

свіжий подих світу давнього слов'янства» (IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. – М., 1962. – Т. 1. – С. 168).

Перш за все слід проаналізувати передісторію походу 1185 р., а також суспільно-політичні умови, за яких виникло «Слово». Зокрема, не можна вважати остаточним висновок багатьох провідних учених (у тому числі й українських), що основним мотивом у поведінці князя Ігоря, інших учасників походу була погоня за славою. У цьому питанні між повістями про похід 1185 р. в Лаврентіївському та Іпатському літописах, у першій і другій редакціях «Истории Российской» В. Татищева існують значні протиріччя. Отож, не можна покладатися на свідчення якогось одного з джерел і відкидати іншу інформацію. Обов'язок дослідника – вивчити причини цих розходжень і те, як вони відобразилися у «Слові». Слід виходити з того, що поява суперечливих оцінок, суджень і навіть фактів може бути зумовлена станом міжкнязівських і міжземельних стосунків у певний період. Більше того, навіть у XIX-XX століттях позиція дослідників часто визначалася конкретними суспільними стереотипами, існуючими на той час догмами, за якими добиралися факти, їх тлумачення, укладалася система аргументів. Тому виникає потреба комплексного аналізу як інформації давніх джерел, так і позиції дослідників у ставленні до цих джерел.

У науці склалася певна практика дослідження історичних документів, яка передбачає: безстороннє ставлення до документа, при якому не допускаються ніякі попередні оцінки і припущення; визначення місця документа в літопису, зокрема зв'язок з попереднім і наступним матеріалами у розвитку подій і характеристиці осіб, у літературному стилі, орфографічній та палеографічній однорідності; вивчення наявних списків документа (або використання даного факту в різних джерелах), відмінностей між ними і чим вони зумовлені; текстологічний аналіз документа на предмет відповідності лексики тій епосі, до якої він відноситься за змістом; вивчення побутування документа в різні епохи, встановлення лексичних нашарувань, можливих деформацій та правок; нарешті, реконструкція оригіналу документа, висновок про його відповідність (або невідповідність) епосі, обґрунтування його появи. Ми переконані, що лише такий підхід може прояснити хід подій і певні тенденції в їх оцінці в літописах і «Слові».

Наука про «Слово» нараховує щонайменше 5000 монографій і спеціальних розвідок. За час вивчення «Слова» виробився погляд на нього як на цінне джерело з історії України-Руси і літературної мови того часу, усної народної творчості, міфології, історичної географії, навіть давньої фауни і флори.

У монографії враховані здобутки української науки про «Слово» перш за все таких учених, як Микола Бантиш-Каменський, Василь Капніст, Михайло Максимович, Олександр Потебня, Омелян Огоновський, Іван Франко, Омелян Партацький, Павло Житецький, Михайло Грушевський, Володимир Перетц, Микола Грунський, Олександр Білецький, Микола Гудзій, Варвара Адріанова-Перетц, Леонід Булаховський, Сергій Маслов, Василь Микитась, Микола Котляр, Леонід Махновець, Степан Пінчук, Олекса Мишанич, Віра Франчук, Павло Охріменко, Михайло Гетьманець, Василь Німчук. Відомі публікації й автора цієї монографії, зокрема про зв'язок «Слова» з літописними повістями, датування й авторство, текстологічне, орфографічне і палеографічне дослідження Мусін-Пушкінського рукопису. Ним був зроблений і ритмічний переклад «Слова», опублікований у збірці героїчної поезії

України «Марсове поле» (1988) і в тижневику «Українська мова та література» (1997, №34).

Значний внесок у словознавство зробили і вчені діаспори, які знаходили свої шляхи дослідження, часто відмінні від стереотипів, прийнятих у радянській науці. Це – Гординський Св. «Слово о полку Ігореві» і українська народна поезія. Вибрані проблеми (Вінніпег, 1963); Ілларіон, митрополит (Огієнко І.), Слово про Ігорів похід. Пам'ятка української літератури XII віку (Вінніпег, 1949); Isačenko A. Slovo o pluku Igorovom (Bratislava, 1947); Krawczuk Mykhailo. The Tale of Prince Ihor's Campaign. Ukrainian Epic of the Twelfth Century. – New York, 1968; Čiževskij D.: 1) Geschichte der altrussischen Literatur in 11., 12. und 13. Jahrhundert. Kiever Upoche. Frankfurt, 1948; 2) Історія української літератури. Від початку до доби реалізму. – Нью-Йорк, 1956.

Помітний науковий доробок у вивченні «Слова» провідних учених Росії, Болгарії, Польщі, Чехії, Сполучених Штатів Америки, Італії, Німеччини, Франції, Індії, Японії та інших країн. Такими є численні праці Д. Лихачова, Б. Рибаківа, Л. Дмитрієва, зокрема його «История первого издания «Слова о полку Игореве». Материалы и исследование» (1960); публікації, які підготували Obrębska-Jabłońska A. Slovo o wyprawie Igora (Warszawa, 1954) – у Польщі; Wollman Slavomir. Slovo o pluku Iгореve jako umelecke dilo. (Praha, 1958) – в Чехії; Ангелов Боню Стоянов, Дилевський М. – у Болгарії; Ворт Дін С., Якобсон Р. – у США та ін.

Використаний також цінний довідковий матеріал Словаря-справочника «Слова о полку Игореве» (вып. I-VI. 1965-1984), підготовлений В.Л. Виноградовою; енциклопедичний словник Булахова М.Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, науке, искусстве (Минск, 1989), Энциклопедия «Слова о полку Игореве» (в 5-ти томах, СПб., 1995); інші енциклопедичні видання з історії та літератури України, зокрема Енциклопедія Українознавства, києво-руські і московські літописи в публікаціях XIX-XX століть.

* * *

У московських літописах XV-XVI століть період розвитку Київської Русі фактично закінчувався зі смертю Мстислава Великого (1132 р.). Після цього основна увага зосереджувалася на подіях у колишній колонії – Владимиро-Суздальському князівстві, а метрополія, Руська земля, лишалася на узбіччі історії, лише інколи згадувана у зв'язку з проявами ворожості до неї північних князів Юрія Долгорукого, його синів та онуків. Ця схема була успадкована й імперською (царською і радянською) історіографією, представляла другу половину XII ст. в Руській землі як період трагічних міжусобиць, частої зміни князів, безладдя і занепаду. Цьому протиставлялася сильна влада суздальських князів, які нібито успадкували право на главенство у всій колишній Києво-Руській імперії. В ці рамки вкладалося і «Слово о полку Ігореві», осмислювалося за цією концепцією майже всіма дослідниками, не викликаючи заперечень. А все, що не вкладалося в ці стереотипи, відсікалося як нереальне.

Зрозуміло, що вписування «Слова» в такий портрет епохи неминуче призводить до спотворення історичних реалій пам'ятки. Тому й запропоновано тут інший підхід: необхідно відтворити епоху, яка відобразилася в «Слові», а не нав'язувати йому готові стереотипи. Цій проблемі і присвячено розділ «Історична основа «Слова о

полку Ігоревім». Тут перш за все розглянуті певні тенденції, які стримують розвиток науки про «Слово», зокрема статичний підхід до літописного матеріалу і тексту поеми. Це означає, що вибрані факти історичних джерел пред'являлися як максимально достовірні, незалежно від часу, обставин і місця їх появи. При цьому описані події, як правило, не піддавалися критичній оцінці, ігнорувалася динаміка суспільних відносин, не враховувалися відмінності, що фіксуються в різних літописах і «Слові» у висвітленні походу 1185 р.

Ізольоване від свого часу, своїх джерел – літописних повістей про Ігорів похід, які укладалися протягом 1185-1198 років, «Слово» стало жертвою найжорстокіших експериментів, що затемнювали чи навіть змінювали його величну патріотичну суть. Офіціозу вдалося утримати його у вузьких рамках 1185-1187 років і відсікти потужний пласт історичної інформації останнього десятиліття XII ст., що розкриває «Слово» у повному обсязі міжкнязівських і міжземельних стосунків постімперського періоду. У «Слові» замкнений єдиний ланцюг часу: від середини I тисячоліття до кінця XII ст. Але автор не прагне до того, щоб викладати суцільну історію народу. Лише мимохідь згадавши трагічне «время Бусово» IV ст. і «Въци Трояни» IV-XI століть, він переходить до бурхливого XI ст., до «старого времени», коли проходило становлення отчин [6, 21, 27, 71, 82, 83, 85, 88, 92]*,

* Тут і далі зроблено посилання на поданий у книзі список наукових праць автора з проблем киево-руської літератури в 1970-2000 роках.

а від нього – до билин «сего времени», тобто до періоду формування постімперської Руси, вождем якої в 1198 р. став Ігор Святославич [12, 21, 51, 73, 93]. Кожен з цих періодів має свою специфіку і привернув увагу автора «Слова» лише настільки, наскільки резонував з його часом. Для смислової реконструкції «Слова» важливо зрозуміти цей резонанс, щоб розшифрувати історичну інформацію поетичних образів. При цьому об'єктивність спостережень і висновків повинен забезпечити аналіз «Слова» в контексті його часу і в комплексі зі всіма його історико-літературними джерелами.

Звичайно, не всі висновки тут однаково вмотивовані. Тому й відсилаємо читача до окремих своїх публікацій, які детальніше висвітлюють ту чи іншу проблему. Разом з тим тут подано й гіпотези, які не стали довершеними науковими фактами, але знаходяться у стані дослідження. Такими є проблема Трояні [1, 20, 27, 85], походження тризуба [17, 45, 65, 67, 85], походження назв «Україна» і «Русь» [17-19, 24, 26, 36, 37, 41, 56, 69, 74, 84], локалізація церкви та Ікони Богородиці Пирогощої [43, 71, 88] тощо. Вирішення їх повинно стати престижним для української науки. Запропоновані тут тлумачення не є повними й остаточними, однак вони, на наш погляд, вписуються в історичне полотно і художньо-образну систему «Слова о полку Ігоревім».

Аналіз історичної інформації «Слова» у зіставленні з його літературними джерелами розкриває глибше зміст та ідейне спрямування пам'ятки [7, 9, 11, 12, 22, 27, 29, 43, 51, 62, 68, 71, 88]. Ключем до наукового осмислення «Слова» є поетичний образ сонячного затемнення і статус князя Ігоря в хронологічному перебігу «оть старого Владимира до нынѣшняго Ігоря». Сонячне затемнення – це своєрідний прийом автора, який прагнув показати велетенські масштаби біди, що насувалася на

Русь. Отож, похід Ігоря був неминучий. І князь приймає рішення вийти назустріч ворогові і відвести нещастя від рідної землі [5, 9, 12, 16].

Справді, в 1184-1185 роках Сіверщина перебувала в лещатах ворожих сил – Переяслава, з яким була у стані війни, Суздаля і його союзників-половців. У 1177 р. Всеволод Суздальський з половцями погромив Рязань і в наступні роки продовжував агресивні дії проти Руської землі. Готувалося вторгнення цієї коаліції в Сіверську землю, а сміливий похід Ігоря зірвав ці плани, вніс незгоду і вагання в стан ворогів. Сіверщина включилася в систему оборони Руської землі [4, 7, 12, 29, 93]. «Слово» відобразило період формування і консолідації Руської землі (метрополії) і староукраїнського (руського) народу в постімперську епоху [7, 18, 29, 38, 43, 62, 68, 85].

У новій ролі виступає і князь Ігор. Він поставлений поряд зі старим Володимиром, великим київським князем, як рівновеликий. Це стало можливим відтоді, як князь утвердився на чернігівському престолі (1198). На думку автора «Слова», Руській землі без Ігоря, як тілові без голови [12, 21, 51, 73, 87, 88].

Автор «Слова» знайомий з літописними повістями про похід 1185 р., використовує їх у своєму творі, але і вступає в полеміку з ними [10, 13, 14, 43, 51, 58, 68, 77-79, 83, 85]. Найближча йому чернігівська повість, факти якої послідовно розкриваються в поетичних образах поеми [14, 27, 29, 40, 58, 68, 79]. Дехто з учених схильний вважати, що обидві пам'ятки були написані одним автором. На нашу думку, ним міг бути чернігівський воєвода Ольстин Олексич Прохорів онук, учасник походу 1185 р. [10, 27, 29, 40, 71].

Збірник, відомий як Мусін-Пушкінський, з'явився у Спасо-Ярославському монастирі в 1708-1709 роках. До цього, без сумніву, був причетний Дмитро Туптало – український релігійний діяч, драматург, автор популярних багатотомних «Житій Святих», відомий також як митрополит Дмитрій Ростовський (помер 1709 р.). Ремінісценції «Слова» знаходимо в його книзі «Руно орошенное», яка вперше була видана в 1680 р. [66, 91].

На основі нових даних з архівів Києва та Ярославля ми дослідили обставини відкриття рукопису «Слова» наприкінці XVIII ст. [42, 66, 71, 94]. Орфографічний та палеографічний аналізи тексту «Слова» переконують у тому, що Мусін-Пушкінський манускрипт був написаний київським скорописом третього періоду (друга половина XVI – перша половина XVII ст.). За методом палеографічної трасології [15] ми реконструювали графеми рукопису, прочитали деякі «темні місця» [8, 9, 15, 39, 40]. На цій основі стала можливою і реконструкція всього рукопису, підтверджена графікою реальних історичних документів з відділу рукописів Наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України і Центрального державного історичного архіву України, а також із архівів Росії.

У книзі вміщено ритмічний виклад оригінального тексту «Слова» за першим виданням (1800 р.), його ритмічний переклад, історико-філологічний коментар та орфографічний і палеографічний коментарі, а також переклад англійською мовою.

У свій час і М. Максимович, і В. Белінський, займаючи антагоністичні позиції щодо перспектив розвитку української літератури, все ж погоджувалися на тому, що «Слово» – пам'ятка українська. Не сумнівався в цьому й академік В. Перетц (1926 р.). Лише згодом, особливо після голодомору 1932-1933 років і розстрілу українського відродження, почастишали спроби позбавити «Слово» українського авторства або, за висловом М. Грушевського, «тим чи іншим способом вирвати з українських рук»

(М. Грушевський. Історія української літератури. – Т. 2. – С. 167). При цьому особливі надії покладалися на тих українських учених, які і вдома почували себе російською діаспорою. Ця політика досягла апогею в 1945-1947 роках, а у 80-90-х роках остаточно оформилася в публікаціях Б. Рибаківа, зокрема в його праці «Петр Бориславич» (1991 р.) [51].

Російське літературознавство вже відкинуло визначення радянського часу про «Слово» як пам'ятник «трех братских народов» і в «Энциклопедии «Слова о полку Игореве» (СПб., 1995) оголосило його «национальным литературным шедевром» Росії (Т. I. – С. 3). Усякі зволікання українських учених можуть привести до втрати ініціативи в дослідженні «Слова», яке й у світі може бути представлене (зокрема в Інтернеті) як російська пам'ятка.

Але такі явища можуть побутувати лише в сфері політики. Щодо наукових досліджень, то вони, позбавлені свідомих фальсифікацій, неминуче утверджують українськість «Слова», яке на рідному ґрунті і в атмосфері української ментальності розкривається у всій своїй величі.

У процесі роботи над аналізом і перекладом тексту «Слова» в 70-80-х роках ми врахували конструктивні зауваження і цінні поради Ф.П. Шевченка, І.Л. Бутича, В.В. Панашенко, П.П. Кононенка, В.М. Рички, В.О. Шевчука, В.В. Яременка, російських учених Д.С. Лихачова, Л.О. Дмитрієва, О.М. Панченка, М.О. Салміної, М.О. Федотової, за що їм щиро вдячні.

Борис ЯЦЕНКО

ІСТОРИЧНА ОСНОВА «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ»

«Слово о полку Ігоревім» належить до тих небагатьох творів киево-руської літератури, які постійно знаходяться у полі зору широкої громадськості й учених різних країн. Відомості про тисячі публікацій від часу відкриття рукопису в 1792 р. – монографії, статті, повідомлення – зібрані у бібліографічних виданнях і оглядах ХІХ-ХХ століть*. І це дозволяє не лише орієнтуватись у літературі з цього питання, а й бачити в самому процесі вивчення «Слова» певні тенденції і перспективи, незважаючи на різноманітність позицій, оцінок, характеристик в основних напрямках дослідження пам'ятки – історичному, лінгвістичному і літературному. Кожний з цих напрямків існує ніби автономно, і разом з тим визначальним є історичне осмислення твору, оскільки успішно вивчати пам'ятку можна лише на історичному фоні, прив'язавши її до конкретного періоду**.

* Найповніші огляди літератури про «Слово» зробили Є.В. Барсов, В.П. Адріанова-Перетц, Ф.М. Головенченко, Л.О. Дмитрієв, О.В. Творогов та ін.

** Пропонувались дати написання «Слова»: 1185, 1187, 1194-1196, 1198, 1202, 1252 роки, ХV, ХVІІ, ХVІІІ століття.

У різний час були більш або менш повно вивчені обставини відкриття рукопису «Слова», досліджене перше видання і Катерининська копія пам'ятки (П.П. Пекарський, І.І. Козловський, Є.В. Барсов, В.М. Перетц, Л.О. Дмитрієв,

Ф.Я. Прийма, Г.М. Мойсєєва, В.П. Козлов та ін.), прослідковані зв'язки «Слова» з києво-руською літературою, зокрема літописами (І.Я. Франко, І.П. Хрущов, О.С. Орлов, О.І. Білецький, М.К. Гудзій, Д.С. Лихачов, Б.О. Рибаків, А.Г. Кузьмін, О.О. Зимін, В.Ю. Франчук, Л.Є. Махновець та ін.), вивчена поетика «Слова», його зв'язок з народною творчістю (М.О. Максимович, О.О. Потебня, В.П. Адріанова-Перетц, В.Ф. Ржиг, А.М. Робінсон та ін.), природа у «Слові» (М.В. Шарлемань, Г.В. Сумаруков та ін.). Із зарубіжних дослідників вагомий вклад внесли у вивчення «Слова» С. Гординський, Р. Якобсон, О.В. Соловйов та деякі інші вчені.

І все ж немало обставин і стереотипів здавна гальмували вивчення «Слова», помітно деформували історичне й естетичне уявлення про нього. Перш за все характеристика епохи «Слова» (кінець XII ст.) лишається в науковій літературі майже незмінною з середини XVIII ст. Розроблена ще В.М. Татищевим, М.В. Ломоносовим та рядом німецьких учених концепція історичного розвитку Російської імперії представила Росію як єдину спадкоємицю Київської Руси. Виходячи з цього, М.М. Карамзін запропонував свою періодизацію історії – три етапи прямого розвитку Росії: найдавніший (від Рюрика до Івана III), середній (до Петра I), новий (до Олександра I)¹. Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. М. Грушевський рішуче відкинув цю схему, заявивши: «Історія великоруська (такою стає «руська історія» від XII-XIII ст.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общеруська» історія»². На його думку, київський період перейшов у галицько-волинський XIII ст., потім у литовсько-польський XIV-XVI століть. А Володимирсько-Московська держава виросла на своєму корені. Однак, як відомо, погляди М. Грушевського були засуджені в радянській історіографії. Штучно відсікалась навіть згадка про Галицько-Волинське королівство XIII-XIV століть як таке, що зуміло зберегти генетичну єдність з Києвом, збагатити києво-руську спадщину; вивчався лише історичний епізод у курсі «загальноруської історії». В схемі імперської історіографії Україна і Білорусь розглядались як споконвічні російські території, що були анексовані Литвою і Польщею.

Ця ідея була взята в основу всіх історичних, філософських, філологічних, етнографічних, археологічних, антропологічних та інших досліджень. Так був перекинутий «місток від київської династії князів до московського царського дому»³. Для того щоб нав'язати Києву роль васала і зайняти його місце в авангарді історичного процесу, московські ідеологи використовували всі засоби, в тому числі й маніпуляції зі «Словом о полку Ігоревім». Імперська наукова і громадська думка не була зацікавлена в тому, щоб розкрити органічний зв'язок епохи і «Слова», а тому вибирала лише ті факти, які можна було пристосувати до ідеї провідної ролі Росії.

¹ Карамзин Н.М. Предания веков. – М., 1989. – С. 39.

² Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Пам'ятки України. – 1991. – № 3.

³ Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С. 191.

Цим пояснюються численні спроби довести занепад Києва і посилення Суздальської землі уже в XII ст.; слабкість київського князя і успадкування титулу великого князя Всеволодом Суздальським (а отже, і його право на всю

Наддніпрянщину); перенесення столиці Руси з Києва до Володимира-Суздальського ще в першій половині XII ст.

Сковані традиційною історичною схемою, деякі дослідники ще в XIX ст. висловлювали своє крайнє здивування тим, що у «Слові» Київ і великий князь київський показані у величчї і могутності. Це суперечило їхнім уявленням про місце Києва в історичному розвитку XII ст., а тому позицію автора «Слова» приймали за необ'єктивну і нелогічну. Таке розуміння «Слова» знайшло відображення уже в коментарях О.І. Мусіна-Пушкіна до перекладу «Слова», у викладі змісту пам'ятки. Непорозуміння стало менше після появи праць М. Максимовича про «Слово». Але у 70-х роках XIX ст. відроджується історичний, текстологічний, палеографічний скептицизм стосовно «Слова», який знайшов відображення в дослідженнях П.П. Вяземського, Вс. Міллера, О. Потебні, О. Партицького, О.І. Соболевського, Д.І. Прозоровського та ін. Є.В. Барсов успішно вирішує ряд проблем у своєму тритомному енциклопедичному дослідженні «Слова». Та через деякий час «нелогічність» цієї пам'ятки буквально приголомшила О. Веселовського, В. Каллаша, В. Келтуялу та ін. Кожен з дослідників виходив із свого бачення «Слова», перекроював міжкнязівські і міжземельні відносини (а разом з тим і текст пам'ятки) відповідно до концепцій єдиного державного простору М.М. Карамзіна, С.М. Соловйова або до інших соціологічних теорій. На жаль, усім цим «пробам» не було дано у свій час критичної оцінки, і вони лишаються в науковому обігу.

Уже в XX ст. утвердилася хибна практика, коли «логічні» міркування випереджують (чи заміняють) дослідження, і текст «Слова» перекроюється відповідно до концепції дослідника. У «словознавстві» радянського часу була відроджена «загальноруська ідея», в якій провідна роль відводилась Володимиро-Суздальському князівству і його правителям, починаючи з Юрія Долгорукого. На утвердження цієї позиції були спрямовані усі зусилля великодержавників. І, як правило, ці потуги знаходили підтримку в середовищі українських учених. Повна «гармонія» була досягнута в період репресій 20-30-х років та після Другої світової війни. М.К. Грунський погодився з тим, що в епоху «Слова» Київ уже «не був центром, навколо якого об'єднувались руські князі»⁴. А в 1947 р. М.К. Гудзій підтвердив цю думку і відвів Святославу Всеволодовичу (у «Слові» він – «Грізний Великий Київський») роль нікчемного князика, здатного лише проголошувати «слізні промови», а не мужні заклики до інших господарів Руси⁵.

⁴ Грунський М.К. Слово о полку Игоревім. – Харків, 1931. – С. 12.

⁵ Гудзій Н.К. О составе «золотого слова» Святослава в «Слове о полку Игореве» // Весник Московского университета. – 1947. – № 2. – С. 28.

Аналізуючи українські публікації 80-90-х років, можна переконатися, що такий рівень досліджень, на превеликий жаль, є і нині⁶. Офіціозові вдалося утримати «Слово» у вузьких хронологічних рамках 1185 р. (чи 1185-1187 років) і відсікти потужний пласт історичної інформації кінця 90-х років XII ст., що висвітлює ситуацію в повному обсязі міжкнязівських і між-земельних відносин у Руській землі та за її межами, зокрема в колишніх колоніях. Адже в 1185 р. князь Ігор міг бути представлений лише як невдаха й авантюрист (це і потрібно було для знецінення «Слова»). Ізольоване від своєї епохи, своїх історичних джерел – літописних повістей про Ігорів похід, які укладались протягом 1185-1198 років, – «Слово» стало жертвою

найжорстокіших експериментів, що спотворювали і затемняли його патріотичну суть.

Так, Б.О. Рибаків запропонував свою довільну «реконструкцію» тексту «Слова» – сім перестановок (дві з них були зроблені ще в ХІХ ст.), вставку із «Слова о погибелі Руської землі» і навіть вилучення імені Ігоря із хронологічного перебігу «отъ старого Владимира до нынѣшняго Игоря»⁷, вважаючи, що усі похвальні в цьому контексті слова стосуються лише Володимира Мономаха⁸. Дослідник детально аналізує текст другої редакції «Истории Российской» В.М. Татищева (далі: Т₂) у порівнянні з Іпатським (Київським) літописом (далі: К) і приходить до висновку, що обидва тексти беруть свій початок від давнього літопису київського боярина Петра Бориславича, який був і автором «Слова»⁹. Але Б.О. Рибаків не врахував, що до складу Іпатського зводу ще у ХІІ ст. увійшов чернігівський літопис. Як показує аналіз, у тексті Т₂, редакція якого первинна стосовно К, проявляються чернігівські географічні і політичні орієнтири¹⁰.

⁶ Яценко Б. Про концепцію «Слова о полку Ігоревім» // Березіль. – 1993. – №7-8. – С. 139-148.

⁷ Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ... – М., 1800. – С. 5. Далі посилання на сторінки в тексті (див., наприклад, с. 19, 20 і т.д.).

⁸ Рыбаков Б.А. : 1) Перепутанные страницы: О первоначальной конструкции «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. – М., 1985. – С. 25-67; 2) Историческая канва «Слова о полку Игореве» // Наука и жизнь. – 1986. – №10. – С. 103.

⁹ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – М., 1972. – С. 499-515.

¹⁰ Див. Яценко Б.И. Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 году // Исследования «Слова о полку Игореве». – Л., 1986. – С. 38-57.

Отож, Б.О. Рибаків зіставляв чернігівський матеріал Т₂ з чернігівським матеріалом К, які не мають нічого спільного з гаданою творчістю київського боярина Петра Бориславича.

Б.О. Рибаків зовсім виключає літописні повісті про похід 1185 р. із пошуків автора «Слова», що врешті позбавляє дослідження будь-якої історичної основи. Його концепція зорієнтована лише на князівську династію Мономаховичів, засновників московського царського дому. Такий підхід спотворює історичну канву «Слова», а разом з тим і історію України-Руси ХІ-ХІІ століть. Моделюючи протистояння Чернігова і Києва у 80-х роках ХІІ ст., Б.О. Рибаків формує уявлення про безладдя в Руській землі, про нездатність руських князів навести якийсь порядок". І тоді на роль рятівника Руси може претендувати старійшина Мономаховичів – Всеволод Суздальський.

А.М. Робінсон, виходячи з тих же ідеологічних штампів, які компрометують князів із роду Олеговичів (Олега Святославича, Святослава Всеволодовича, Ігоря Святославича та ін.), висловив припущення, що в ХІ-ХІІ століттях існувало уявлення про «сонячний фатум Олеговичів», нещастя яких пов'язувались із затемненнями. Для більшої переконливості А.М. Робінсон використав і ті численні затемнення ХІ-ХІІ століть, які не зафіксовані в літописах, але були математично враховані на початку ХХ ст., і зіставив їх із датами смерті князів із роду Олеговичів як до дня смерті, так і

після смерті ¹². На нашу думку, таку «фатальну хронологію» можна скласти для будь-якого князівського роду, в тому числі і для Мономаховичів, бо «математичні» затемнення (зважаючи на їх численність) легко підібрати до тієї чи іншої дати. Фактично у літописах лише деякі князі були «вшановані» сонячним затемненням, оскільки таке зіставлення свідчило про міру значимості князя в житті народу.

¹¹ Див. Рыбаков Б. А. Петр Бориславич. Поиск автора «Слова о полку Игореве». – М., 1991.

¹² Робинсон А. Н. Солнечная символика в «Слове о полку Игореве». – М., 1978. – С. 49.

Ускладнює вивчення «Слова» і некритичне ставлення до літописного матеріалу, коли не враховується динаміка суспільних відносин. Вище сказано про поспішні висновки Б.О.Рибаківа щодо літописної інформації, які призвели до згубних експериментів над канонічним текстом «Слова». Не менш дивовижний і дослід Л. Махновця, який, намагаючись довести авторство Володимира Галицького щодо «Слова», твердив, що літописне оповідання (ототожнює з текстом К, що виник у 1198 р.) було написане князем Володимиром за кілька днів (або навіть годин!) до створення (імпровізації!) «Слова» на бенкеті в Києві в день Успіння Богородиці 15 серпня 1185 р. ¹³

¹³ Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». – К., 1989. – С. 163-183.

Нема потреби давати докладний аналіз цих побудов. Досить розглянути питання про час перебування Володимира Ярославича в Русі. В літопису за роком 1184 коротко повідомляється, що Володимир утік із Галича і, не знайшовши притулку в різних князів, прийшов «к зяти своєму Путивлю ко Ігореві Святославичю». Той прийняв його з любов'ю, тримав у себе два роки, а на третій рік помирих з батьком і відіслав до Галича з сином своїм Святославом, зятем Рюриковим ¹⁴. Підрахунок у Л. Махновця простий: якщо до 1184 р. додати два роки, то одержимо 1186 р. Отже, час перебування Володимира Галицького на Сіверщині припадає «на середину 1184 року – осінь 1186 року» ¹⁵. На цьому основана ідея авторства Володимира щодо «Слова» і у Л. Махновця, і у С. Пушина, які вважають, що галицький князь був активним учасником подій 1185 р. в Русі.

¹⁴ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 2. – Стп. 633-634.

¹⁵ Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». – С. 183.

Але це твердження вимагає перевірки. По-перше, запис у літопису носить ретроспективний характер: адже Святослав Ігоревич став зятем Рюриковим лише у 1188 р.; отож, це був спогад про події кількарічної давності. Не виключено, що літописець хотів нагадати Володимирі про послугу Ігоря після утвердження Володимира Ярославича в Галичі (1189 р.). По-друге, в одній і тій самій літописній статті 1184 р. сказано і про втечу князя з Галича, і про повернення назад. Тому до того часу (1184 р.) Володимир уже міг бути в Галичі. Які є підстави для таких міркувань? Привертає увагу, що Володимир прийшов до Ігоря в Путивль, де той князував до 1179 р., а після смерті брата Олега перейшов до Новгород-

Сіверського¹⁶. У повідомленні літописця про мандри галицького вигнанця по Русі перераховані саме стольні міста князів. Яке-небудь вільне тлумачення тут виключене: за переходами князів літописці слідували досить пильно. Якщо Володимир прийшов до Путивля навіть в останній рік князювання Ігоря там, то міг перебувати на Сіверщині в 1179-1181 роках. А в 1182 р. (за деякими джерелами – 1181 р.) померла у Володимирі-Суздальському його мати Ольга Юріївна, яка теж була вигнана з сином. Мабуть, це був найкращий момент, щоб помиритися з батьком. Отож, покинувши з матір'ю Галич у 1174 р.¹⁷, Володимир після багатьох поневірянь повернувся додому в 1182 р. і не брав участі в подіях весни і літа 1185 р. в Руській землі.

¹⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 613.

¹⁷ Там само. – Стп. 571.

Поки що не подоланий статичний погляд і на «Слово о полку Ігоревім», яке часто датують 1185-1187 роками на основі згадок у тексті про відомих князів, описів природи тощо, хоч окремі особи у «Слові» названі як живі, за визначенням Л.О. Дмитрієва, ретроспективно (Володимир Глібович, Ярослав Осмомисл) і відносяться до 1185 р. «незалежно від часу написання» пам'ятки¹⁸. Те ж стосується й описів природи. Тому ми не можемо орієнтуватися на них у датуванні «Слова».

¹⁸ Дмитриев Л.А. Автор «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – Л., 1985. – Т. 40. – С. 34.

Л. Махновець запропонував також своєрідне тлумачення «огня злата стола» у зверненні до Ярослава Осмомисла: «Высоко сѣдиши на своемъ златоконанѣмъ столѣ... стрѣляеши съ отня злата стола Салтани за землями» (с. 30). Л. Махновець виходить з того, що свій престол Ярослава не може передувати отчому престолу, бо порушується етикет старшинства. А тому дефініцію «отень стол» слід віднести, мовляв, до дітей Ярослава, зокрема Володимира Ярославича, який є мовцем, тобто автором «Слова о полку Ігоревім».

Однак «отень стол» згаданий ще у деяких місцях. Так, буй-тур Всеволод, захоплений боєм, не пам'ятає «отня злата стола», тобто Чернігова (с. 14); Ігор і Всеволод злетіли з «отня злата стола» (Чернігова) пошукати града Тмудороканя (с. 24); Всеволод Суздальський не може прилетіти здалеку «огня злата стола поблюсти», тобто Переяслава (с. 28); князь Ігор утікає з полону «къ отню злату столу», тобто Чернігову (с. 40). Всі ці слова сказані мовцем, тобто автором «Слова», але отчини Чернігів і Переяслав належать, звичайно, не йому, а князям, про яких йдеться, тобто Ігореві і Всеволодові Святославичам та Всеволодові Юрійовичу. Так і у зверненні до Ярослава йдеться про «отень стол» Ярослава Осмомисла.

Л. Махновець вбачає дотримання суворого етикету старшинства й у літописному повідомленні про Ярославича Володимира, який сів у Галичі на престолі «дѣда своего и отца своего»¹⁹. Але ця формула не обов'язкова. Мономах, наприклад, сів на престолі «отца своего и дѣдъ своихъ»²⁰. Юрій Долгорукий сів на «дѣдни и на огни столѣ» в Лаврентіївському літопису²¹ і «отець своихъ и дѣдъ» в Іпатському²². Його син Всеволод, онук Мономаха, сів на «отни и на дѣдни столѣ в Володимери»²³. А у повідомленні про вокняжіння Мстислава Ізяславича на першому

місці поставлений його рідний брат Ярослав, від якого той перебрав престол: «и сѣде на столѣ Ярославли и отца своего и дѣдѣ своих»²⁴.

¹⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Ста. 657.

²⁰ Там само. – Ста. 276.

²¹ Там само. – Т. 1. – Ста. 375.

²² Там само. – Т. 2. – Ста. 478.

²³ Там само. – Т. 1. – Ста. 380.

²⁴ Там само. – Т. 2. – Ста. 535.

Дивно, що Л. Махновець не звернув уваги на цю особливість, переклавши весь Іпатський літопис. Коли вдеться про один і той самий престол, то князі на ньому не можуть бути старшими чи молодшими в політичному розумінні. Таке старшинство могло встановлюватись лише між князями, які займали різні престולי. У зверненні до Осмомисла мова йде лише про галицький престол.

Іпатський літопис фіксує майже дослівний збіг із текстом «Слова» у розповіді про київське посольство в Галич (1153 р.). Йдеться про те, що Володимир Володаревич зірвав переговори з посольством Ізяслава Київського, але несподівано помер. Киян знову запросили в палати, і коли вони зайшли, то «види Ярослава сѣдѣща на отни мѣсцѣ»²⁵, тобто на місці свого батька Володимира Володаревича (порівн. у «Слові»: «стрѣляеши съ отня злата стола Салтани за землями»).

²⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Ста. 464.

На нашу думку, більшість непорозумінь і довільних тлумачень виникає через недостатню вивченість проблеми співвідношень між літописами і «Словом». Отож, потрібен системний аналіз усього матеріалу про похід сіверян у 1185 р. Зокрема необхідно вивчити:

- мотиви написання і датування літописних повістей – переяславської в Лаврентіївському літопису, київської в Іпатському літопису, оповідей про похід сіверян у першій (Т₁) і другій (Т₂) редакціях «Истории Российской» В.М. Татищева; розвиток погляду на похід залежно від міжкнязівських та міжземельних стосунків у 1185-1198 роках;
- характер викладу одних і тих самих фактів, зображення дійових осіб у кожній з повістей і «Слові»; тут може проявитись і автор «Слова о полку Ігоревім»;
- зв'язок «Слова» зі всіма літописами; розкриття історичної інформації пам'ятки; її поетичні образи, датування, історичний і політичний світогляд автора «Слова».

* * *

Багатьох дослідників дивував той факт, що «незначній події» XII століття – невдалому походу сіверського князя на половців – сучасники приділили таку непомірну увагу. Цей похід одержав оцінку в повістях, що дійшли до нашого часу в Лаврентіївському та Іпатському літописах (і у різних редакціях – в інших списках і літописах), в оповідах «Истории Российской» В.М. Татищева, а також у києво-руській поемі раннього середньовіччя «Слово о полку Ігоревім». Усі ці літературно-

історичні пам'ятки є відображенням епохи, проникнуті тривогою і болем за долю Руської землі. Але до цього часу зв'язки між ними вивчені недостатньо. Без сумніву, що текстологічне дослідження і зіставлення названих повістей не лише розкриє зв'язок між ними, а й збагатить наше розуміння «Слова о полку Ігоревім».

Ще К. Бестужев-Рюмін звернув увагу на те, що опис оборони Переяслава в літописних повістях збігається майже дослівно, а це дає підстави допускати, що в цьому випадку вони могли походити з одного джерела ²⁶. Отже, важливо подивитись, як викладаються події в цих повістях. І тут проявляється цікава тенденція. Найдинамічніша картина у повісті Лаврентіївського літопису (далі: П) ²⁷. Володимир виїхав з фортеці «видѣ острогъ взимаемъ»; потрібно було діяти негайно. В Т₂ острог уже не згадується, зникає відчуття ходу бою ²⁸. Повість К теж не згадує острог і намагається пояснити, хто був цей Володимир ²⁹.

²⁶ Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV в., Спб., 1868. – С. 111.

²⁷ ПСРЛ. – Т. 1. – Ст. 399.

²⁸ Татищев В. Н. История Российская. – Т. 3. – С. 137.

²⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Ст. 646-647.

По-різному вирішується у трьох повістях і проблема взаємовідносин князя і городян. У П князь виїхав з міста «в малѣ дружинѣ», тобто князь і дружина як одне ціле. І в подальшому описі автор дотримується цієї позиції: городяни бачили «изнемогающе своих» і вибігли з міста, щоб допомогти їм. Літописець з сумом говорить про те, що в цьому бою «дружины много избено и вѣгоша в городъ и затворишася».

Інші риси в Т₂. Основна увага зосереджена на Володимирі: «с ним людей было мало», городяни вибігли з міста, щоб відбити свого князя та ін. Лише наприкінці опису – одна реалістична деталь: городяни, взявши важкопораненого князя на коня, «свели во град». І відразу ж автор додає: «На сем бою половцев весьма много побито». А у повісті П мовиться про втрати городян.

У повісті К князь уже сам виїжджає із міста проти половців, «и по немѣ мало дерзнувъ дружинѣ». Традиційний підхід до зображення князя одержує своє завершення в заключній фразі: «Сий же добрый Володимеръ язвень трудень вѣха во город свои и утре мужественаго поту за отчину свою». Це літописний штамп, який вживався, як правило, для прославлення покійного князя.

Таким чином, у зіставленні П, Т₂ і К повість із Лаврентіївського літопису, тобто П, проявляє себе як досить раннє історичне джерело, первинне стосовно двох інших. Особливо чітко проступає це в описах князя і дружини: князь виїхав з міста «в малѣ дружинѣ» (П) – «с ним» дружина (Т₂) – «по немѣ» дружина (К). Проходить поступова абсолютизація особи князя у трьох джерелах, із яких повість К уявляється найпізнішою. В такій послідовності і розглянемо їх – повісті П, Т₂ і К.

Серйозне дослідження літописних повістей про похід сіверян розпочалось фактично лише у другій половині XIX ст. У 1874 р. П.Є. Ваденюк ³⁰, аналізуючи літописні джерела про Ігорів похід, зазначив, що зміст, склад і розташування частин оповідання, окремі висловлювання повісті в Іпатському літопису «цілком тотожні з подібними «Слова о полку Ігоревім». Він з недовірою поставився до повісті в Лаврентіївському літопису, вважаючи, що в ній наявні суттєві помилки, зокрема

літописець змушує Ігоря йти не в Половецький степ, а на Переяслав (у літопису: «сняшася у Переяславля»³¹). Наявність текстуальних подібностей і фактичних відмінностей між П і К Ваденюк пояснив тим, що повість П «являє собою найпізнішу і зіпсовану редакцію більш повних первісних редакцій»³².

³⁰ Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5 мая 1185 года был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский и которая названа Каялой? // Труды 3-го Археологического съезда. – К., 1878. – Т. 2. – С. 52.

³¹ ПСРЛ. – Т. 1. – Ст. 397.

³² Ваденюк П. Е. Где нужно искать ту реку... – С. 53.

³³ Див. Университетские известия (Київ). – 1878. – №6. – С. 468-474.

У 1878 р. І.П. Хрущов доповнив дослідження П.Є. Ваденюка новими спостереженнями про зв'язок між К і «Словом». Він помітив і деякі подібності між повістю П і «Словом», вважаючи, що повість була написана у Володимирі-Суздальському³³.

Гіпотеза П. Ваденюка одержала підтримку і у ХХ ст. На її основі будували свої докази Д.І. Багалій, О.В. Позднєєв, Ю.О. Лимонов, Б.О. Рибаків, О.С. Орлов, Н.С. Демкова та ін. Однак О.О. Шахматов, який глибоко проаналізував зв'язки між літописними зводами, запропонував якісно нові оцінки літописних повістей. Про повість Лаврентіївського літопису (П) він зауважив: «Не підлягає, звичайно, сумнівові, що оповідь ця від початку до кінця написана не володимирцем, а жителем Півдня»³⁴. Відносно іпатської повісті О.О. Шахматов був упевнений, що вона походить від якогось чернігівського літопису³⁵.

³⁴ Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV-XVI вв. – М.; Л., 1938. – С. 52.

³⁵ Там само. – С. 72.

Положення О.О. Шахматова були розвинені Д.С. Лихачовим і оформлені у чітку наукову схему. В 1947 р. він прийшов до висновку, що повість з Лаврентіївського літопису походить від оригінального переяславського літописця ХІІ ст., який вплинув на формування як південного (київського і чернігівського), так і північного (володимиро-суздальського) літописання. При цьому запозичення Іпатського (Київського) літопису йшли із переяславського літописця через посередництво Чернігівського літопису Ігоря Святославича³⁶.

³⁶ Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.; Л., 1947. – С. 186.

Детальний аналіз повісті П в Лаврентіївському літопису³⁷ показує, що вона є частиною великого масиву києво-руських свідчень, у якому різко протиставляються оповідання 1185 р. (в Іпат. 1184 р.) про військову доблесть Володимира Переяславського в об'єднаному літньому поході руських князів на половців³⁸ і оповідання 1186 р. (в Іпат. 1185 р.) про похід Ігоря Святославича, його поразку і полон³⁹. Повідомлення про сонячне затемнення і про народження сина Костянтина у сім'ї Всеволода Суздальського ніби ділить цей масив на дві частини.

³⁷ Яценко Б.И. Лаврентьевская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 году // Русская литература. – 1985. – №3. – С. 31-42.

³⁸ ПСРЛ. – Т. 1. – Стп. 394-396.

³⁹ Там само. – Стп. 397-400.

Лаврентіївський літопис не розповідає про сварку між сіверським і переяславським князями. Але в Іпатському літопису докладно описано цю подію: у весняному поході 1184 р. Володимир, будучи невдоволеним розпорядком Ігоря як керівника походу, повернув свої війська, напав на сіверські міста «и взя в них много добыток»⁴⁰. Таким чином, сіверяни і переяславці з 1184 р. були у стані війни. Виникла ситуація, яка загрожувала безпеці всієї Руської землі.

⁴⁰ Там само. – Т. 2. – Стп. 628-629.

У 1966 р. Б.О.Рибаков писав, що у XII ст. у Києва було «два постійних напрямки боротьби, які завжди вимагали готовності. Перший і найголовніший – це, звичайно, Половецький степ. Другим напрямком боротьби було Владимиро-Суздальське князівство. З часів Юрія Долгорукого північно-східні князі, звільнені своїм географічним положенням від необхідності вести постійну війну з половцями, спрямовували свої воєнні сили на підкорення Києва, використовуючи для цієї мети прикордонне Переяславське князівство»⁴¹.

⁴¹ История СССР с древних времен до наших дней. – М., 1966. – Т. 1. – С. 587.

⁴² Приселков М. Слово о полку Игореве как исторический источник // Историк-марксист. – 1938. – № 6. – С. 117.

Ігор Святославич успадкував суздальську політику свого батька Святослава Олеговича і «ходив під рукою владимирського князя»⁴², свого вуйка Всеволода Юрійовича. І це утруднювало захист Руси. На початку 80-х років дві ворожі сили, що протистояли Києву, злились в одну силу – Владимиро-Суздальське князівство з половцями, які були основною базою агресії, скерованої суздальським князем. Не дивно, що у половців з'являється новітнє озброєння, розраховане на штурм великих міст, – катапульти, балісти, «грецький вогонь». Автор «Слова» чудово розумів, що половці стали слухняним знаряддям у руках хинови – фінського народу Волго-Окського межиріччя – і її володаря, суздальського князя. У плачі Ярославни дана пряма вказівка на те, звідки одержали половці те озброєння: «Чему мычеши хиновьскыя стрѣлки... на моя лады вои?» (с. 38). У 1180 р. Святослав Київський здійснив каральну експедицію в Суздальський край, згодом завдав кількох могутніх ударів по половцях, але програв боротьбу за Рязань. І на черзі була Сіверська земля.

Отже, у 1184 р. з нападом переяславського князя на сіверські міста розпочалася пряма агресія Суздаля проти Руси за тією випробуваною схемою, про яку писав Б.О.Рибаков у 1966 р. Після цього Ігор повинен був або помститись переяславцям, або визнати себе васалом суздальського князя. Становище було критичним – до кордонів Сіверщини підтягувались об'єднані сили половців, союзників Всеволода Юрійовича. Це і передано у «Слові» в образі сонячного затемнення: Сіверщина опинилась у полоні ворожих сил – з півдня (Переяслав), з північного сходу (Суздаль)

і з південного сходу (половці). І ці лещата стискалися. Ігор приймає єдино правильне рішення: краще загинути в бою, аніж бути полоненим вдома.

У поході 1185 р. князь Ігор ставив перед собою два основні завдання:

- розгромити переяславську фортецю Глібів*, яка була опорним пунктом Володимира Глібовича у війні проти Сіверської землі (звідси і натяк літописця – «сняшася у Переяславля»);

- повернути отчинні тмутороканські землі Олеговичів у районі Верхнього Дону в Муромо-Рязанському князівстві, що, як видно, знаходились під контролем суздальського князя («тмутороканського боввана»). Друга спроба захопити ці землі була зроблена Олеговичами в 1194 р., але Всеволод Суздальський пригрозив війною, і Олеговичі відмовились від свого наміру⁴³. У переяславського літописця згадка про Тмуторокань викликала іншу асоціацію, і він вирішив, що Ігор та його соратники збирались дійти аж до моря, де не ходили й діди.

* Глібів названо на честь Гліба Юрійовича, батька Володимира Переяславського і брата Всеволода Суздальського. Взяття цього міста зачіпало честь обох противників Ігоря.

⁴³ Татищев В.Н. История Российская. – Т. 3. – С.155.

В обох випадках наміри Ігоря йшли врозріз з інтересами і політикою Всеволода Суздальського щодо Руси і Рязані, були викликом йому. Отже, у 1185 р. Ігор порвав із традиційною просуздальською політикою сіверських князів, яка утверджувалась з 1146 р.

У подіях 1185 р. Олеговичі виступили як єдина сила: Святослав Київський підстраховував Ігоря на кордоні з Суздалем (в Корачеві), а його брат Ярослав зібрав війська в Чернігові і пильнував з боку Переяслава. І хоч Ігор зазнав поразки, йому вдалося розладнати антируську коаліцію – об'єднаний похід половців на Русь був зірваний, Переяслав і Сіверщина включились у систему оборони Руської землі. До оборони Переяслава Святослав залучив Рюрика Ростиславича, а на Посейм'я послав своїх синів. Це була велика військова, політична і дипломатична перемога Святослава Київського.

Зараз уже можна вважати встановленим, що лаврентіївська (переяславська) повість, яка, за П. Є. Ваденюком, вважалася пізньою і зіпсованою редакцією більш повних редакцій, зокрема іпатської (київської) повісті, виявилась первинною, найбільш ранньою із відомих повістей про похід сіверян. Зіставлення обох повістей в Іпатському і Лаврентіївському літописах виявило, що «в основі оповідання Іпатського літопису про похід Ігоря лежить дуже розширене доповненнями і змінене оповідання літопису Переяслава Руського»⁴⁴. Д.С. Лихачов накреслив перспективу, принципово нову схему наукового дослідження проблем києво-руського літописання кінця XII ст., зокрема проблеми походження літописних оповідей про похід 1185 р. – переяславської, чернігівської і київської повістей.

Сучасники походу Ігоря Сіверського сприймали повість Переяславця як, без сумніву, достовірне джерело. Не випадково вона перейшла і в пізніші літописи середньовіччя, особливо владимиристо-московські. Щоправда, у північних літописах XV-XVI століть були розвинені лише негативні моменти повісті П, посилене іронічне ставлення до великого князя Київського Святослава і його оточення. В літопису немає уже співчуття до руських князів, які, дізнавшись про поразку сіверян,

«восплакаша, кричаще аки ума и смысла испадоша». Сам великий князь показаний як слабий, нерішучий полководець; він приступає до дії «по многихъ слезахъ»⁴⁵. Можливо, тут знайшла відображення ідеологічна боротьба періоду Лівонської війни XVI ст. (Київ тоді входив до складу Литви, яка вела війну з Московією). Московські повісті XV-XVI століть успадкували основні ідеї переяславської повісті, засуджуючи Олеговичів, але тут вони переростають межі історичного епізоду й перетворюються у ворожість династичну.

⁴⁴ Лихачев Д. Русские летописи... – С. 188.

⁴⁵ ПСРЛ. – Т. 10. – С. 14.

⁴⁶ Хрущев И. О древнерусских исторических сказаниях и повестях // Университетские известия (Київ). – 1878. – № 6. – С. 474.

⁴⁷ ПСРЛ. – Т. 1. – Сто. 398.

Автор «Слова» теж міг звернутись до переяславської повісті, і зв'язок між ними помітний. Так, І. Хрущов зафіксував майже текстуальну подібність між двома пам'ятками⁴⁶: русини «изнемогли бо се бяху безводьем и кони и сами в знои и в тузѣ»⁴⁷ – «въ полѣ безводнѣ жаждою имѣ лучи съпряже, тугою имѣ тули затче» (с. 39). І в повісті, і у «Слові» вжиті одні й ті самі поняття, але тлумачення дане різне.

У створених ним поетичних образах автор «Слова» передав своє розуміння смислу людського існування. Сила духу захисників Вітчизни залишається непереможною навіть тоді, коли у безводному полі, де йде кривава битва, спрага погнула їм луки, а туга закрила сагайдаки. Це послідовне перенесення відзначених у повісті людських страждань на предмети, які втрачають свою придатність, – одна із чудових знахідок автора «Слова». Виникає вражаюча єдність людини і зброї. Устами Ярославни автор «Слова» дає руським воїнам найвищу оцінку. Ми вважаємо, що автор «Слова» знав переяславську повість в усній або письмовій формі і використав її.

Таким чином, окрім спільних місць з повістю К, у повісті П є спільні місця і зі «Словом о полку Ігоревім». А це зміцнює довіру до повісті П як історичного джерела. Лише у цій повісті і «Слові» згадується мета походу сіверян – Дон; повідомляється про збирання половецьких сил проти Ігоря, про стріли під час другого бою, про загибель руського воїнства від безводдя, про печаль руських князів і бояр після поразки сіверян, про звернення Святослава Київського до всіх князів, про важке становище руських полонених, про погоню за Ігорем. В інших джерелах ці факти або втрачені, або переосмислені.

У «Слові о полку Ігоревім» відкриваються і сліди полеміки з переяславською повістю, перш за все у визначенні мети походу князя Ігоря. Основний і єдиний мотив походу сіверян у повісті – погоня за славою. Намір князів – «а возмем до конца свою славу и честь» – явно засуджується літописцем, бо далі зазначає: «а не вѣдуще божья строенья»⁴⁸. Авторіві «Слова» чуже таке богословсько-моралізаторське тлумачення слави; він захоплений безстрашністю сіверського війська. Отож, літописець принижує князів, викриваючи нібито їхнє прагнення до слави, в той час як автор «Слова» піднімає князів і воїнів у їхньому прилученні до слави дідів.

Повість П звинувачує сіверських Олеговичів у сепаратних діях: «Но сами поидоша особѣ рекуще: ... пойдем таки же собѣ хвалы добудем»⁴⁹. І. Хрущов⁵⁰ вважав, що у «Слові» це звинувач-

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – Сто. 397.

⁵⁰ Хрущев И. О древнерусских исторических сказаниях и повестях. – С. 474.

чення відобразилось у зверненні Святослава: «Нъ рекосте: мужаимъся сами, преднюю славу сами похитимъ, а заднюю ся сами подѣлимъ» (с. 27). Дійсно, ця фраза дещо збігається з літописною, та лиш у тому випадку, якщо її розглядати поза контекстом. Ось як вона прочитується в цьому епізоді поеми: «А уже не вижду власти сильного, и богатаго и многовои брата моего Ярослава съ Черниговскими былями... Тій бо бес щитовъ съ засапожники кликомъ плъкы побѣждають, звонячи въ прадѣдную славу. Нъ рекосте: мужаимъся сами...» (с. 26-27). У цьому зверненні висловлено докір чернігівцям, які не взяли, на думку автора, діяльної участі в поході князя Ігоря. Маючи багатий досвід, сміливі і мужні воїни, вони, однак, сказали: «...мужаимъся сами». Тлумачення історичного матеріалу, дане у «Слові», відповідає уявленням сучасників про політику Ярослава Чернігівського і його бояр, які інколи ухилялись від участі у спільних походах проти половців.

Повість П повідомляє про явно нереальні плани молодих Олеговичів: «Нонѣ пойдем по них за Дон и до конца избьем их оже им будет ту побѣда идем по них и луку моря гдѣ же не ходили ни дѣди наши...»⁵¹. Іронічний характер викладу тут не викликає сумнівів. І цим літописець намагався применшити столітню славу Олеговичів і перш за все славу великих походів Святослава Всеволодовича Київського. Цей же мотив був посилений у «Степенній книзі» XVI ст., яка представила справу так, ніби Олеговичі «и за Дон устремишася в самые луки моря» і там були розбиті. І лише Всеволод Суздальський, зглянувшись на мольби полонених князів, подолав половців і визволив невдах⁵².

⁵¹ ПСРЛ. – Т. 1. – Ста. 397.

⁵² Там само. – Т. 21. – Ч. 1. С. 226.

Автор «Слова» міг знати про ці звинувачення повісті П на адресу Олеговичів, бо докладно описує похід Святослава на половців у 1184 р. Привертають увагу такі слова: «А поганаго Кобяка изъ луку моря отъ желѣзныхъ великихъ плъковъ Половецкихъ яко вихрь выторже» (с. 21-22). Невідомо, про яке лукомор'я мовиться у «Слові», але головне те, що Кобяк був ханом лукоморських половців. І автор «Слова» прославив перемоги Святослава, старійшини Олеговичів, саме над лукоморськими половцями.

У «Слові» позиція автора – це позиція воїна, захисника Руської землі. Уже перші видавці «Слова» (1800 р.) вбачали в діях Ігоря Святославича в поемі рішучість «отомстить... половцам за разорение подвластных ему владений и приобрести себе чрез то славу» (с. III). І все ж вплив повісті П на характеристики князя Ігоря і оцінку походу у «Слові» з другої половини XIX ст. став переважаючим. Як правило, про основну причину виступу Ігоря – феодальну помсту – уже майже не згадується. У більшості досліджень про «Слово» можливий наслідок походу – здобуття слави – став і причиною походу, і звинуваченням проти Ігоря Святославича, який, зазнавши невдачі, був нібито «покараний... за прагнення до слави»⁵³. Найчіткіше ця ідея сформульована саме в переяславській повісті, однак не має ніякого стосунку до

«Слова о полку Игоревім», яке засвідчило, що князь Ігор «наведе своя храбрѣя плѣкы на землю Половѣцькую за землю Руськую» (с. 5).

Та не всі факти переяславської повісті одержали підтвердження в інших джерелах. Переяславець твердить, що Ігор пішов у похід з двома синами (можливо, з ним було двоє синів під час нападу на Глібів?), що після першої битви з половцями князі стояли три дні на вежах «веселяся», що про поразку Ігоря «не бысть кто и вестъ принесе»⁵⁴. Однак цю інформацію не слід вважати недостовірною на тій підставі, що її немає в київській повісті. Автор П зафіксував певний, найбільш ранній етап нагромадження інформації, коли про долю руських воїнів ще не було відомо і багато обставин походу сіверян були ще не зовсім зрозумілі. За характером історичної інформації повість П належить до оригінальних творів і з'явилась невдовзі після трагічного походу в Переяславі Руському за життя Володимира Глібовича, можливо, в 1185-1186 роках і була запозичена у Владимирське літописання.

⁵³ Робинсон А.Н. Солнечная символика в «Слове о полку Игореве». – С. 42.

⁵⁴ ПСРЛ. – Т. 1. – Ста. 398.

* * *

Вище зазначалась близькість повісті Переяславця до тексту другої редакції «Истории Российской» В.М. Татищева (Т₂), зокрема в епізодах оборони Переяслава. В описанні бою їх зближує також згадка про стріли. П: «и снышася с ними стрѣлци»⁵⁵; Т₂: «поганые, наскакивая, стрелы, яко град, пусчали»⁵⁶.

⁵⁵ Там само. – Ста. 399.

⁵⁶ Татищев В. Н. История Российская. – Т. 3. – С. 137.

Саме ця деталь є однією із ланок у вирішенні проблеми джерелознавчої цінності «Истории Российской» В.М. Татищева, безпосередньо торкається і «Слова о полку Игоревім». Справді билинним богатирем зображає автор «Слова» князя Всеволода Святославича в бою: «Ярь туре Всеволодѣ! Стоиши на борони, прищеси на вои стрѣлами... (с.13). Але так же показаний Всеволод і в оповіді Т₂: Всеволод «бился с нечистивыми идя подле озера так долго, как уже ни единый стрелы ему не осталось и копие переломилось»⁵⁷. Звертаємо увагу на те, що в обох пам'ятках зображення Всеволода не лише ідентичне, а й стріли названі як його перша зброя.

⁵⁷ Татищев В.Н. История Российская. Т. 3. – С. 136.

⁵⁸ Сазонова Л.И. Летописный рассказ о походе Игоря Святославича на половцев в 1185 г. в обработке В.Н. Татищева // ТОДРЛ. – М.; Л., 1970. – Т. 25. – С. 45.

⁵⁹ Вагнер Г.К. Формирование исторической проблематики в русском искусстве X-XIII веков // Вопросы истории. – 1972. – №10. – С. 67.

Цю згадку про стріли можна було б вважати випадковою, якби не одна обставина: так змальований Всеволод Святославич і на одній із мініатюр Радивілівського літопису XV (XIII) ст. Випадковість такого збігу у трьох пам'ятках виключена. Звичайно, можна припустити, як зробила це Л.І. Сазонова, що «Татищев

звернувся до мініатюр Радивілівського літопису як додаткового джерела»⁵⁸. Але якби Л.І. Сазонова навіть зуміла довести це, то все ж збіг між мініатюрою і «Словом» засвідчує, що існувало літописне джерело, яке ці мініатюри ілюстрували. Але вони не відображають змісту Радивілівського літопису і через посередництво Владимирського зводу 1212 р. походять від невідомого києво-руського джерела XII ст.⁵⁹. Отож, мініатюри, T_2 і «Слово» беруть початок від спільного джерела. В усякому разі подібність між ними дуже цікава і виявилась перспективною у плані пошуку слідів чернігівської повісті про похід 1185 р.

О.О. Шахматов, досліджуючи взаємозв'язки між давньоруськими літописними зводами XIV-XVI століть, прийшов до висновку, що одним із джерел київського великокнязівського літопису наприкінці XII ст. був якийсь чернігівський літопис. «Існування чернігівського літопису у XII ст. можна довести із багатьох статей» в Іпатському літопису, де він відобразився найповніше, в тому числі і в статті «під 1185 р. про нещасний похід Ігоря на половців...»⁶⁰. Цей висновок О.О. Шахматова підтвердився в дослідженнях О.С. Орлова, М.Д. Присьолкова, Д.С. Лихачева, А.М. Насонова та ін. В Іпатському літопису в багатьох статтях проявляються чернігівські тенденції.

⁶⁰ Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов... – С. 364.

⁶¹ Яценко Б.И. Черниговская повесть о походе. – С. 38-57.

Наші пошуки чернігівської повісті про похід сіверян⁶¹ ґрунтуються на наукових висновках Д.С. Лихачова, який довів первинність переяславської повісті стосовно чернігівської і київської повістей.

Аналіз фактичного матеріалу відомих повістей про похід 1185 р. дозволяє встановити, що найбільше оригінальних фактів про похід Ігоря є в Густинському літопису, «Кройниці о Русі» Феодосія Софоновича і особливо у другій редакції «Истории»

В.М. Татищева (T_2), яка зберігає риси протографа цих джерел. Саме в T_2 , як і в першій редакції «Истории» В.М. Татищева (T_1), знаходимо спільні місця зі «Словом о полку Ігоревім». Ці ж факти, як найдавніші, могли бути і в чернігівській повісті.

Текстологічний аналіз T_1 і T_2 у зіставленні з літописами Іпатського циклу підтверджує попередні висновки про давність літописної основи T_2 . У T_1 проявляються хлебниківсько-ермолаївські риси (вони ж характеризують повідомлення, які, за словами В.М. Татищева, є лише в Голіцинському літопису), а в T_2 проявляються хлебниківсько-ермолаївсько-іпатські риси, тобто риси протографа літописів Іпатського циклу. Таким джерелом у В.М. Татищева міг бути Розкольніцький літопис*.

* Голіцинський та Розкольніцький літописи були лише у зібранні В.М. Татищева.

Аналіз T_1 і T_2 з погляду ідейного змісту показує, що в T_1 і T_2 різні політичні і географічні орієнтири і в їх основі – літописи, написані з позиції Святослава Всеволодовича чернігівцем (T_2) і дуумвірату Святослава і Рюрика киянином (T_1). Тому є всі підстави говорити про дві окремі повісті T_1 і T_2 про похід сіверян. Чернігівська повість T_2 була складена не пізніше 1188 р. у відповідь на переяславську повість П і відобразилась спочатку в Київському літопису 1190 р. (T_1), а пізніше в

Київському літопису 1198 р. (К). В основу К були покладені як Т₁, так і чернігівська повість у редакції Ігоря Святославича.

Чернігівський літописець намагається знайти об'єктивні причини воєнної невдачі Ігоря. І використовує факт сонячного затемнення 1 травня 1185 р., яке, на його думку, могло негативно вплинути на бойову готовність воїнів. Автор переяславської повісті ще не пов'язує поразку Олеговичів із затемненням. Більше того, в Лаврентіївському літопису затемнення сонця взагалі не вважається поганою ознакою, бо за ним іде повідомлення про народження сина у суздальського князя**. Чому ж Переяславець не включив у свою повість затемнення, яке сталося нібито під час походу? Тут загадка, вирішення якої знаходимо зовсім несподівано в чернігівській повісті (Т₂): сіверяни зазнали поразки «во вторую неделю Пасхи»⁶². Для того щоб зрозуміти всю важливість цього повідомлення, необхідно знати дату Пасхи в 1185 р. В Іпатському літопису знаходимо, що в той рік вона була 21 квітня⁶³.

** У «Степенній книзі» XVI ст., де події сфальсифіковано, Всеволод Суздальський рушає на половців нібито після того ж таки затемнення 1185 р. і розбиває їх. Отже, для Суздаля затемнення було доброю ознакою (див. ПСРЛ.- Т. 21. – Ч. 1. – С. 226).

⁶² Татищев В.Н. История Российская. – Т. 3. – С. 136.

⁶³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 637.

Визначаємо за церковним календарем: друга неділя (з неї починався церковний тиждень) була 28 квітня. Це і був день поразки сіверян, які були розбиті в Половецькому степу ще до сонячного затемнення. Лише через два-три роки чернігівець наважився використати затемнення для реабілітації князя Ігоря, вважаючи, що затемнення дещо пригнітило руських воїнів. А для звинувачення сіверських князів сонячне затемнення було використане через тринадцять років після походу в київській повісті 1198 р.

Автор «Слова» відроджує героїчний образ Ігоря – полководця, вождя, який вийшов у похід за землю Руськую. Цілком можливо, що автор зрозумів справжнє значення затемнення в чернігівській повісті як літературного прийому, яким воно в дійсності і було. І якщо автор чернігівської повісті наперекір реальному факту ставить затемнення перед боєм, то автор «Слова» йде ще далі – він ставить затемнення у своєму творі перед походом. Затемнення стало у нього поетичним прийомом, з допомогою якого повністю реабілітується князь Ігор і його похід. Згідно з уявленнями XII ст. затемнення було провісником можливої біди, яка, однак, не вважалася неминучою. Тому князь Ігор приймає рішення вийти в похід назустріч небезпеці і відвести біду від рідної землі навіть ціною власного життя⁶⁴. Це і є найвищий подвиг в ім'я Вітчизни.

А ось ще декілька фактів Т₁ і Т₂, які знаходять відображення і поетичний розвиток у «Слові». В Т₂ багато воїнів ремствували, що князь Ігор «завел их в пустыню погубить»⁶⁵. І у «Слові» автор, характеризуючи воєнну ситуацію після поразки Ігоря, зауважує: «уже пустыни силу прикрыла» (с. 19). Такий збіг за формою і за змістом (і у «Слові» це поняття дається в розвитку) не може бути випадковим.

У Т₂ Всеволод висловлює свої братні почуття до Ігоря: «лучше мне умереть, нежели брата в плене оставить»⁶⁶. Подібні слова говорить і князь Ігор у «Слові»: «Луце жь бы потяту быти, неже полонену быти» (с. 5). Тут поняття «полону»

розширюється до масштабів тієї складної воєнно-політичної ситуації, в якій опинилась Сіверщина в середині 80-х років.

Лише в Т₂ Святослав Київський говорить, що Бог йому допоміг половців «победить и в страх привести»⁶⁷. Автор «Слова», розповідаючи про переможний похід 1184 р., теж відзначив, що Святослав половців «грозою бьшет притрепеталь» (с. 21).

⁶⁴ Яценко Б.И. Северские князья в «Слове о полку Игореве». усекая литература, 1981, № 3. – С. 106-110.

⁶⁵ Татищев В.Н. История Российская. – Т. 3. – С. 135.

⁶⁶ Там само. – С. 136.

⁶⁷ Там само.

В оповіданнях Т₁ і Т₂ згадане якесь село святого Михайла, в якому Ігор Святославич заночував, повернувшись з полону. Схоже, що це викликало в автора «Слова» спогад про бунтівного діда Ігоря – князя Олега-Михайла Святославича, який ось так же повертався на рідну землю з візантійського полону в 1083 р. Автор «Слова» вважав за доцільне нагадати слова Бонна, сказані Олегові: «...тяжко ти головы кромѣ плечю, зло ти тѣлу кромѣ головы», тобто важко князеві без Чернігова, але і Чернігову зле без свого князя. І автор підводить до основного висновку свого твору: так і «Руской земли безъ Игоря» [44].

У Т₁ і Т₂ введений чудовий поетичний образ княгині Ігоревої, яка мчить на конях назустріч своєму коханому чоловікові, захоплюючи з собою і жителів Новгорода-Сіверського. Саме вона створює у повісті Т₂ атмосферу загальної радості і торжества. Автор «Слова» інакше підійшов до вирішення цього образу: Ярославна у своєму плачі ніби творить магічну дію і силою любові своєї врятовує Ігоря і виводить його з полону.

Нарешті Т₂ повідомляє, що з нагоди повернення Ігоря «радовалися же немало и во всей Руской земле»⁶⁸. Той же мотив і у «Слові»: «Солнце светится на небесѣ. Игорь князь въ Руской земли... Страны ради, гради весели» (с. 44-46).

Особливу увагу привертає збіг між Т₂ і «Словом» в імені половецького князя Гзи. У більшості випадків В.М. Татищев виправив у Т₂ ім'я «Гза (Гзя)» на «Кза», як у Т₁, Іпатському літопису. Але в одному місці ім'я «Гзя» лишилось: «Гзя о том уведав, с великою злобою и горестию возвратился»⁶⁹.

⁶⁸ Татищев В. Н. История Российская. – Т. 3. – С. 139.

⁶⁹ Там само. – С. 138.

Значення цього факту важко переоцінити. Адже і у «Слові» та сама транслітерація імені половецького князя: «Гзак бѣжить сѣрымъ влькомъ» (с. 11); «ѣздить Гзакъ съ Кончакомъ», «Рече Кончакъ ко Гзѣ» (с. 43). Цілком очевидно, що літописне джерело повісті Т₂ (саме письмове, бо в усній передачі імена «Кза» і «Гза, Гзя» зливаються) було відоме й автору «Слова о полку Ігоревім».

Ми ще повернемося до цих збігів між Т₂ і «Словом». А зараз відмітимо, що у повістях Т₂, Т, і К носієм інформації про похід 1185 р. є одна і та ж особа – Біловод (Т₂), Біловод Просович (Т₁), Біловолд Просович (К), який, прибігши в Чернігів з поля бою, повідомив безпосередньо Святослава Всеволодовича Київського про

поразку сіверян. Ця офіційна інформація і могла бути використана в чернігівській повісті 1188 р. Ми вважаємо, що в імені «Біловод» зашифроване ім'я «Ольстин», яке включає поняття «білий» (порівн.: у Польщі – Ольштин; у Німеччині – Гольштінія). Уже київський літописець 1190 р. розгадав ім'я «Біловод» і дописав «Просович», натякаючи на західнослов'янське походження імені «Ольстин» («із пруссів»). Таким чином, чернігівський воєвода Ольстин Олексич Прохорів онук (Біловод), учасник походу Ігоря, був автором (або інформатором чи співавтором) чернігівської повісті про похід 1185 р., тобто повість Т₂ може розглядатись як зразок його творчості ⁷⁰.

* * *

У процесі вивчення літературного зв'язку між повістями про похід 1185 р. ми переконуємося в тому, що, розвиваючи один і той самий сюжет, вони все ж не є однорідним історичним матеріалом і містять часом протилежні оцінки походу і його наслідків. Написані в різні періоди і за різних суспільних умов, літописні повісті відобразили розстановку політичних сил своїх періодів, тенденційність літописців, що належали до різних князівських партій.

Переяславська (лаврентіївська) повість (1185 р.) сповнена неприязні до Олеговичів, з якими переяславці були у стані війни з 1184 р. Чернігівська (татищевська 2-га) повість (1188 р.) написана у відповідь на переяславську повість, намагається найповніше відтворити події, реабілітувати всіх Олеговичів, а тому й не згадує про конфлікт між Переяславом і Сіверщиною. Нарешті київська (татищевська 1-ша) повість (1190 р.), яка взяла за основу чернігівську повість, утверджує єдність усіх руських князів перед зовнішньою небезпекою, разом з тим дещо обмежує владу Святослава Київського у його співправлінні з Рюриком. Усі ці повісті, особливо переяславська і чернігівська, відобразились у «Слові о полку Ігоревім», яке має свою історичну і літературну цінність.

З часу опублікування Іпатського літопису в 1843 р. було висловлено немало припущень про характер зв'язку між літописними повістями, про фрагментарність іпатської повісті, яка нібито складена з різних літописів (О.О. Зимін, Б.О. Рибаків).

Ще з ХІХ ст. пошуки генетичних зв'язків між іпатською повістю і «Словом» привели до появи ряду версій:

- іпатська повість і «Слово» написані незалежно одна від одної (К. Бестужев-Рюмін) ⁷¹;
- повість була історичною основою для «Слова» (П.Є. Ваденюк, І.П. Хрущов, І. Жданов, Є. Голубинський, М.В. Прахов, І. Франко, А.І. Лященко, М.К. Грунський, О.О. Зимін, А.Г. Кузьмін та ін.) ⁷²;
- «Слово» вплинуло на повість, про що свідчать окремі «точки стикання» (В.М. Перетц, М.К. Гудзій, Б.О. Рибаків, В.Ю. Франчук) ⁷³;
- повість і «Слово» виходять з одного джерела (В.В. Капніст, М. Возняк, Д.С. Лихачов та ін.) ⁷⁴;
- нарешті, протягом останніх років поширилась думка, що літописна повість (інколи вона ототожнюється з іпатською) і «Слово» були написані одним і тим самим автором. Конкретно про це скажемо дещо нижче.

⁷⁰ Яценко Б. Про концепцію «Слова о полку Ігоревім». – С. 150.

⁷¹ Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей... – С. 117.

⁷² Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку... // Труды 3-го Археологического съезда. – К., 1878. – Т. 2. – С. 57; Хрущев И.П. О древнерусских исторических повестях и сказаниях... – К., 1878; Университетские известия. – К., 1879. – Кн. 6. – С. 307 (Жданов); Голубинский Е. История русской церкви. – М., 1901. – Т. 1. – С. 864; Ученые записки МГПИ. – М., 1955. – Вып. 6. – С. 165 (Прахов); Франко І. Твори: У 50-ти т. – К., 1983. – Т. 39. – С. 375; Известия ОРЯС. – 1926. – Т. 31. – С. 148-149 (Лященко); Збірник історико-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – № 51. – С. 445 (Грунський); История СССР. – 1968. – №6 (Зимін, Кузьмін).

⁷³ Перетц В. Слово о полку Игоревім. – К., 1926.- С. 36-37; Гудзий Н.К. История древней русской литературы. – М., 1966. – С. 135-136; Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. – М., 1971. – С. 193-194; Франчук В.Ю. Літописні оповідання про похід князя Ігоря. – К., 1988.

⁷⁴ Див. Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей. – М., Л., 1950. – С. 330-331 (Капніст); Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1920. – С. 22; Лихачев Д.С. Когда было написано «Слово о полку Игореве»? – Вопросы литературы. – 1964. – № 8. – С. 132-160.

Такі основні позиції в оцінці іпатської повісті висловлені протягом 150 років. На нашу думку, переважає статичний підхід до фактичного матеріалу, який без всякої перевірки приймається як максимально достовірний. Цим можна пояснити різнобій у поглядах учених і на проблему зв'язку між іпатською повістю і «Словом». Іпатська повість інколи порівнюється з повістю Лаврентіївського літопису (П), але у більшості випадків її аналізують ізольовано. При цьому ігнорується той факт, що їй передували кілька редакцій, перш ніж вона потрапила в літопис Рюрика Ростиславича (1198 р.).

На перший погляд ця повість доброзичлива до Ігоря, співчуває йому, радіє з нагоди повернення сіверського князя з полону. Але за цією машкарою проглядається інший зміст. Звернімо увагу на розходження в даті виходу Ігоря в похід: 13 квітня – у Хлебниківському, Єрмолаївському, Погодінському списках, Густинському літопису, «Кройниці о Русі» Феодосія Софоновича, а також у Київському літопису XVIII ст. (щоправда, тут помилково названий серпень), в обох редакціях «Истории» В.М. Татищева; 23 квітня – лише(!) в Іпатському списку. Обидві дати можуть бути літературного походження, але це не применшує їхньої значимості. В чернігівській повісті могла бути дата 13 квітня, оскільки у 1185 р. цей день передував страстному тижню, Входу Господню в Єрусалим. Знахідка чернігівця була, без сумніву, вдалою, якщо він хотів передати ту думку, що жертва Ігоря була рятівною і неминучим було його воскресіння до нового політичного життя.

Чим же відповів літописець Рюрика? Він знайшов такий самий сильний полемічний прийом, назвавши день початку походу – 23 квітня, тобто день св. Георгія Побідоносця, який був святим патроном Ігоря-Георгія. Виходячи в похід, князь міг розраховувати на сприяння святого, але похід закінчився поразкою і полонем. Звідси висновок: Побідоносець відвернувся від Олеговичів. Тому мотив страждання і покаяння Ігоря проходить через усю повість К.

Сонячне затемнення у повісті було фактично першим випробуванням для князя Ігоря. За літописами затемнення могло вказувати як на добро, так і на зло. І якщо віруючі «моляхуся богу сь слезами да бы богъ обратить знаменья си на добро», то й

було добро. Так, у 1103 р. русини, які вийшли в похід після затемнення, розбили половців ущент⁷⁵. Ігореві, на думку літописця, теж необхідно було вознести покайну молитву, щоб Бог повернув знамення на добро. Але він не зробив цього: «а нам что створить бог или на добро или на наше зло, а то же нам видити»⁷⁶. Це був виклик «божому промислу». Отже, князь Ігор був покараний не за те, що не зважив на затемнення, як переконані деякі вчені, а за те, що знехтував молитвою. І це було дуже серйозне звинувачення.

Так само безпечно повів себе Ігор, коли розвідники доповіли про бойову готовність половців. Він бере на себе відповідальність за продовження походу. І після першого бою, знаючи, що збираються величезні половецькі сили, князь Ігор погоджується ночувати в степу, сказавши при цьому пророчі слова: «да не дивно есть разумѣючи братья умерети»⁷⁷. У повісті К Ігор по волі божій неухильно йшов назустріч своєму мучеництву.

⁷⁵ ПСРЛ. – Т.2. – Стп. 252.

⁷⁶ Там само. – Стп. 638.

⁷⁷ Там само. – Стп. 640-641.

⁷⁸ Там само. – Стп. 642.

Драматизм у повісті К досягає свого апогею, коли зраджений ковуями, покинутий друзями князь Ігор потрапляє в полон і у своїй жахливій самотності звертається, нарешті, до Бога. Психологічно вмотивовано, що автор К спочатку підводить Ігоря до думки про смерть («проси души своей смерти, яко да бы не видиль падения брата своего»⁷⁸), а далі йде покайння, яке займає у повісті центральне місце. Особливість покайння в тому, що воно водночас є і плачем. Такими плачами, глибоко емоційними і трагічними, час від часу переривається спокійна розповідь київських літописців. Автор поєднав плач і покайння, щоб дати Ігореві можливість виступити із самовикриттям і самозвинуваченням.

Ми вважаємо, що тема плачу була підказана авторові К переяславською повістю, в якій знаходимо: «и побѣжени быша наши гнѣвом божьим... гдѣ бо бяше в нас радость нонѣ же въздыханье и плачь распространися. Исаия бо пророкъ глаголетъ: господи в печали помянухом тя»⁷⁹. Т₁ теж аналогічно передає стан русинів після поразки: «Бысть вместо радости печаль и плачь велий»⁸⁰. Те ж і в Т₂: «и бысть печаль и плачь в Руской, паче же Северской земли»⁸¹. Але найвиразніше це передано в К: «И тако во день святаго Воскресения наведе на ня господь гнѣвъ свои: в радости мѣсто наведе на ны плачь, и во веселье мѣсто желю на рѣцѣ каялы...»⁸². Далі йде покайння Ігоря, яке повністю відповідає смислу висловлювання Ісайї в Лаврентіївському літопису.

⁷⁹ ПСРЛ. – Т. 1. – Стп. 398-399.

⁸⁰ Татищев В.Н. История Российская. – Т.4. – С. 304.

⁸¹ Там само. – Т. 3. – С. 136.

⁸² ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 642-643.

⁸³ Там само. – Т. 1. – Стп. 212.

Текст покайння Ігоря неоднорідний. У монолог князя, який викриває перед Богом свої злочини, зокрема взяття Глібова, вставлені й загальні описи страждань

християн, співзвучні з плачем 1093 р., коли Святополк Ізяславич і Володимир Мономах двічі зазнали поразки від половців. Переяславська і Київська землі були пограбовані, взятий і спалений Торческ. У водах Стугни під час утечі русинів загинув молодший брат Мономаха Ростислав, князь переяславський. Цим шляхом пошуку пішов і автор «Слова». Ознайомившись у повісті К з плачем, що був подібний до плачу 1093 р., він звернувся до «Повісті врем'яних літ» (ПВЛ), де знайшов і використав повідомлення про смерть Ростислава:

ПВЛ ⁸³

«Ростислава же искавше обрѣтоша и в рѣцѣ; и плакася по немь мати его, всі людѣ плакаша по немь повелику уности его ради».

«Слово»

«Уношу князю Ростиславу затвори дні при темні березі. Плачется мати Ростиславя по уноши князи Ростиславѣ» (с. 42).

Текст плачу легко відокремлюється від покаяння Ігоря, оскільки літописець порушує єдність часу – «живий мертвымъ завидять» (хоч Ігор розповідав про події в минулому) або вдається до узагальнень, які неможливі в розповіді про конкретні події – «мужи же пресѣкаеми и расѣкаеми бывають». У повісті К плач починається зі слів «Тогда бо не мало зло...» І у першому фрагменті закінчується словами «... жены же осквѣрняеми». Продовження плачу знаходимо в описі страждань Сіверської землі: «...и мятхуться аки в мутви... мнози тогда отрѣкахуся душъ своихъ жалующе по князихъ своихъ» ⁸⁴. До речі, остання фраза співзвучна зі «Словом» – «погибашеть жизнь Дажь-божа внука, въ княжихъ крамолахъ вѣци человѣкомъ скратишась» (с.16-17).

Нарешті завершальна частина плачу міститься після повідомлення про повернення Святослава і Рюрика до Києва: «... хрестыян плененыхъ от поганыхъ. И се богъ казня ны грѣхъ ради нашихъ наведе на ны поганья». Плач закінчується словами: «...вспомянемъся от злато пути» ⁸⁵. Тут повторені ті ж аргументи «божої кари», що й у плачі 1093 р.

Сам текст покаяння, незважаючи на його унікальний характер, складений за єдиним релігійним зразком: князь кається в гріхах, визнає свою поразку як Боже покарання, просить Бога не залишити його в біді. Незадовго до втечі з полону Ігор повертається до теми свого покаяння. І тон його, спокійний, впевнений, звучить як остаточний висновок: «азъ по достоянию моему восприяхъ побѣду от повеления твоего господи, а не поганьская дерзость обломи силу рабъ твоихъ; не жаль ми естъ за свою злобу прияти нужная вся, их же есмь приялъ азъ» ⁸⁶. У цьому останньому монолозі покаяння князь Ігор уже достатньо підготовлений до звільнення з духовного і фізичного полону. Але він ще не знає «божого промислу».

⁸⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Ста. 643.

⁸⁵ Там само. – Ста. 648.

⁸⁶ Там само. – Стп. 649.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. – Стп. 650.

Поступово готується основа – ідейна і фактична – для втечі: «избави и (тобто його) господь за молитву хрестьянскую»⁸⁷. Виконавцем своєї волі Бог вибрав половчина Лавора, який виводить Ігоря з полону «приимъ мысль благу»⁸⁸. І Лавор, котрий увірував у християнського Бога, і князь Ігор, оновлений і духовно відроджений у полоні, – рівнозначні ланки в концепції київського літописця, в його ідейному задумі: у нього й Ігор, і Лавор воскресають в істинній вірі.

Ми не зупиняємося на добре відомих епізодах повісті К, що в основному дотримується одного і того ж, що й у інших повістях, сюжету: похід сіверян і їхня поразка, збір князів на захист Руської землі, оборона Переяслава, відхід половців, втеча Ігоря і його приїзд до Києва.

Цікавий матеріал дає зіставлення двох київських повістей – Т, (1190 р.) і К (1198 р.). Так, в епізоді заповнення Ігоря Т, говорить про жалість буй-тура Всеволода до брата: «Лучче ми умерети, неже брата видати в погибели»⁸⁹, а повість К в цьому епізоді переорієнтовує увагу на Ігоря, який «проси души своей смерти, яко да бы не видиль падения брата своего»⁹⁰. Така підміна могла вважатись цілком нормальною, але після смерті Всеволода (помер 1196 р.).

Автори Т₁ і К по-різному оцінюють і половецьку небезпеку для Переяслава Руського:

Т₁

Володимир: «Пометите ми, братия, и не дайте поганым в руце Переяславля»⁹¹.

К

Володимир: «Се Половци у мене, а помозите ми»⁹².

⁸⁹ Татищев В. Н. История Российская. – Т. 4. – С. 304.

⁹⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 642.

⁹¹ Татищев В. Н. История Российская. – Т. 4. – С. 304-305.

⁹² ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 647

Коли в 1196 р. Рюрик Ростиславич віддав Переяслав Руський Всеволоду Суздальському, половецька небезпека із зовнішньої («не дайте поганым» Переяславля) перетворилась у внутрішню («Се Половци у мене»).

У повісті К дещо драматизована зрада Давида Смоленського, який відмовився йти на захист Переяславля в 1185 р.: на його совісті і трагедія Римова, і рани Володимира, і заповнення християни (Давид помер у 1197 р.).

Київський літопис не раз висловлював неприязнь до Ярослава Чернігівського, який у 80-х роках зірвав деякі антиполовецькі акції Святослава і Рюрика, відмовляючись від спільних походів. Те ж недовір'я є і в повісті К, але з'явилися і деякі інші мотиви:

Т₁

«Игорь же вскоре иде к Чернигову к Ярославу, проси у него помощи на половцы. И обеща ему Ярослав»⁹³.

К

«из Новагорода иде ко брату Ярославу к Чернигову помощи прося на Посемье. Ярослав же обрадовася ему и помощь ему да (ти) обеща»⁹⁴.

⁹³ Татищев В. Н. История Российская. – Т. 4. – С. 306.

⁹⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Ст. 651.

Ці теплі нотки стосовно Ярослава можуть засвідчити, що київський літописець гуртував чернігівсько-сіверських князів навколо Ярослава, як старійшини Олеговичів (помер 1198 р.). Таким чином, київська (іпатська) повість про Ігорів похід оформилась у літопису Рюрика в 1197-1198 роках (після смерті Давида Ростиславича, але ще за життя Ярослава Всеволодовича). У цій повісті немало доповнень на користь Рюрика; в цілому ж він урівняний зі Святославом Київським.

Але умови союзу між Рюриком і Олеговичами, запропоновані киянами, зокрема мотив покаяння, були неприйнятні для Ігоря, який невдовзі після оформлення повісті К успадкував чернігівський престол і став одним із наймогутніших правителів у Руській землі (1198 р.). За цих умов з'являється «Слово о полку Ігоревім», яке було новою чернігівською оцінкою походу сіверян. Для появи цього твору були серйозні підстави. З 1196 р., відколи суздальці утвердилися в Переяславі, Руська земля опинилась під загрозою розграбування. На думку автора «Слова», цю ситуацію міг би взяти під контроль князь Ігор, який у 1185 р. протистояв Суздалью, вийшов з-під впливу Всеволода Юрійовича. І в 1198 р., ставши великим чернігівським князем, повинен був повторити свій подвиг і вивести з полону всю Руську землю.

Автор «Слова» не міг, звичайно, проігнорувати київську інтерпретацію політичної ролі князя Ігоря. Тому повість К стала одним із основних літературних джерел для поеми. Зв'язок між повістю К і «Словом» безсумнівний. Зроблено уже немало зіставлень, які, узагальнені А.І. Лященком, а в наш час В.Ю. Франчук, добре прокоментовані і не потребують перегляду. Ми зупинимось лише на одній фразі з повісті К, що одержала у «Слові» цікавий поетичний розвиток: Бог «в радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселье мѣсто желю на рѣцѣ каялы»⁹⁵. У «Слові» не Бог наводить «плачь и желю», а вони самі – Карна (плач) і Жля (жаль) – поскакали по Руській землі, несучи у вогняному розі, як у розі достатку, горе-спрагу людям.

Але найскладнішою є проблема Каяли, яка теж згадана у цій фразі. Саме ця точка стикання повісті і «Слова» дозволила деяким дослідникам (В.М. Перетц, Б.О. Рибаків) говорити про вплив «Слова» на повість. Немало зусиль було докладено до пошуків ріки Каяли, що згадана у «Слові» п'ять разів (с. 12, 18, 22, 25, 38). Один раз Каяла згадана невизначено: «Съ тоя же Каялы Святоплѣкъ по вестѣ я отца своего...» (с. 16). Тут Каяла вже під Черніговом, на Нежatinій ниві.

Здається, розгадку «Каяли» може дати коментар Л.О. Дмитрієва до цього тексту: «Можливість утворення від дієслова «каяти» імені «Каяла», як означення місця скорботи, печалі, плачу, підтверджується утворенням у давньоруській мові слів «желю» (обряд плачу над померлим) і «жальник» (місце захоронення, цвинтар) – від слова «жаліти»⁹⁶.

⁹⁵ ПСРЛ. -Т. 2. – Сто. 642-643.

⁹⁶ Див. Слово о полку Игореве. – Л., 1952. 255.

Уже в цьому висловленні проглядається, що «желя» і «каяла» – синоніми. І у літописній фразі «каяла» є уточненням, поясненням до слова «желя». Тому пропонуємо читати її так: «... наведе на ны плачь и во веселье мѣсто желю, нарѣцѣ каялы». Тобто «ріки» тут немає і не було; є дієслово «нарицяти», яке часто зустрічається у пам'ятках киево-руської літератури, як, наприклад, в «Успенском сборнике XII–XIII вв.» (М., 1971).

Одним із епізодів, який був докорінно переглянутий у повісті К, є опис втечі з поля бою ковуїв – допоміжного тюркського загону в поході Ігоря. Порівняємо свідчення Т₂ і К:

1. Ігор у Ярослава «выпросил в помощь войска с Ольстином Олешичем, внуком Прохоровым»⁹⁷.

2. «пришли к реке Сальнице. Тут приехали к ним скоуеди»⁹⁹.

3. «а Ярославль полк с Олстином и коуеди позади, дабы могли помогать»¹⁰¹.

4. Молоді князі «да с ними Олстин... пошли за реку к половцам»¹⁰³.

5. «В неделю на разсвете смялся полк коуев и побежали»¹⁰⁵.

6. Немає.

7. «А коуев хотя и много ушло, но мало спаслося, ибо множество их в мори потонули»¹⁰⁸.

К

1. Ігор у Ярослава «испроси помощь Ольстина Олексича Прохорова внука с Коуи Черниговскими»⁹⁸.

2. «поидоша к Сальницѣ, ту же къ нимъ сторожеви приѣхаша»¹⁰⁰.

3. «Напередѣ; ему сыпѣ Володимѣрь и другой полкъ Ярославль, иже бяху с Ольстином Коуеве»¹⁰².

4. Молоді князі «и Ольстин с Коуи и стрѣлци поткоша по нихъ»¹⁰⁴.

5. «Бысть же свѣтающе недѣлѣ възмѣтошася коуеве в полку побѣгоша»¹⁰⁶.

6. «не бяхуть бо дрѣвѣ смялися с Коуи»¹⁰⁷.

7. «Русь съ 15 мужъ утекши, а Ковуемъ мнѣ, а прочий в морѣ истопоша»¹⁰⁹.

⁹⁷ Татищев В. Н. История Российская. – Т. 3. – С. 134.

⁹⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 638.

⁹⁹ Татищев В. Н. История Российская. – С. 134.

¹⁰⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 638.

¹⁰¹ Татищев В. Н. История Российская. – С. 135.

¹⁰² ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 639.

¹⁰³ Татищев В. Н. История Российская. – С. 135.

¹⁰⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 640.

¹⁰⁵ Татищев В. Н. История Российская. – С. 136.

¹⁰⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 641-642.

¹⁰⁷ Там само. – Ста. 642.

¹⁰⁸ Татищев В. Н. История Российская. – С. 136.

¹⁰⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 644.

Із цього порівняння видно, як змінився погляд на участь ковуїв у поході Ігоря від 1188 до 1198 р. Для обох повістей спільним є лише те, що ковуї втекли з поля

бою, і це ускладнило становище оточених русинів. Але в Т₂ роль ковуїв нейтральна, вони не ототожнюються з чернігівською поміччю. Ковуї приєдналися до походу на Сальниці. У повісті К, навпаки, твердиться, що саме ковуї на чолі з Ольстином були тією поміччю, яку дав Ярослав Чернігівський, а на Сальниці до Ігоря приїхали розвідники («сторожеви»), яких посилали в степ. І у розташування військ внесені суттєві корективи: у Т₂ ковуї були позаду, «дабы могли помогать», а у К вони поставлені попереду і беруть участь у переслідуванні половців після першого бою. Тут полк Ярослава і ковуї на чолі з Ольстином ототожнені. Для більшої виразності своєї версії автор додає, що з ковуями втекли і деякі руські воїни, які «не бяхуть бо добръ», натякаючи і на їхнього воєводу Ольстина, про якого вище сказано, що він теж уникнув полону. Цікаво, що у повісті Т₁ цей фрагмент замкнутий лише на ковуях і про русинів не йдеться: «не бяху бо добрый и смелии во коуеди»¹¹⁰. Оскільки втеча ковуїв вважалась причиною поразки Ігоря, то ототожнення чернігівської допомоги з ковуями набуває характеру політичного звинувачення проти Ярослава і його воєводи.

У 1934 р. Євг. Ляцький висловив припущення, що Біловолод Просович, який сповістив у Чернігові про поразку сіверян, міг взяти непряму участь і у складанні пісенної оповіді¹¹¹. На цю думку наштовхують подібності і збіги між повістю (особливо Т₂) і «Словом», однак догадка Євг. Ляцького не одержала тоді наукового обґрунтування.

У 1973 р. ми запропонували редакції журналу «История СССР» статтю «Автор «Слова о полку Игореве» (на жаль, вона не була опублікована)¹¹². На нашу думку, конче необхідно було пояснити, як особа автора проявляється у «Слові»: «Что ми шумить, что ми звенить давеча рано предъ зорями? Игорь плъкы заворочаетъ; жаль бо ему мила брата Всеволода» (с. 18). Не можна не погодитись з М. Граматиним, що тут автор «говорить про себе»¹¹³; подвійне «ми» – пряма вказівка на автора «Слова».

¹¹⁰ Татищев В. Н. История Российская. – Т. 4. – С. 303.

¹¹¹ Ляцкий Евг. Слово о полку Игореве. – Прага, 1934. – С. 35.

¹¹² Стаття «Автор «Слова о полку Игореве» була зареєстрована в редакції журналу «История СССР» 20 квітня 1973 р. за № 122.

¹¹³ Граматин Н. Слово о полку Игоревомъ... – М., 1823. – С. 90.

І проявляв він себе в епізоді втечі ковуїв з поля бою, хоч у «Слові» про них не сказано. Вивчивши, як історія з ковуями розвивається в Т₂ і К, ми встановили явну тенденційність київського літописця, який намагається скомпрометувати чернігівського князя і його воєводу. Навіть непрямий натяк на зраду міг бути небезпечний, перш за все, для воєводи Ольстина, якого могли навіть стратити чи запламувати безчестям. Отож, саме він повинен був засвідчити свою непричетність до втечі ковуїв. І автор «Слова» Ольстин Олексич проявляється в цьому, такому важливому для нього епізоді. У статті було детально проаналізовано історичний і політичний світогляд автора «Слова», його участь у міжкнязівських і міжземельних стосунках.

У 1976 р. М.Т. Сокіл, розшифровуючи той же прояв особи автора у «Слові», прийшов до висновку, що Ольстин Олексич був інформатором літописця (на його думку, книжника Тимофія) і автором «Слова». Це була, мабуть, перша спроба предметно висвітлити, як проявляється носій інформації в літописній повісті і

«Слові». М.Т. Сокіл орієнтувався на повість К, як основний матеріал, і на Т₂, як додатковий, вважаючи, що викладені факти в обох повістях максимально достовірні ¹¹⁴. Такий некритичний підхід до джерел (адже факти й оцінки походжу в обох повістях різні!) не знецінює, однак, саме дослідження, бо воно торкається не літописів взагалі, а фактів походжу безпосередньо. Це якісно нове досягнення може бути основою для подальших пошуків. Про те, що автором повісті і «Слова» могла бути одна і та сама особа, заявили П.П. Охріменко ¹¹⁵, Д.С. Лихачов ¹¹⁶, Л. Махновець ¹¹⁷, С. Пушик ¹¹⁸, хоч їхні висновки основані більше на інтуїції, ніж на конкретному аналізі. П.П. Охріменко і Д.С. Лихачов не називають імені автора, а Л. Махновець і С. Пушик вибрали автором «Слова» князя Володимира Галицького, який взагалі не брав участі у подіях 1185 р. в Руській землі. Авторство Ольстина Олексича більш вірогідне, оскільки його участь у складанні і повісті Т₂, і «Слова» прослідковується досить чітко.

Ольстин Олексич Прохорів онук належав до знатних чернігівців, бо названий повним ім'ям за батьком і дідом уже в чернігівській повісті Т₂. Відомості про Прохора знаходимо лише у праці В.М. Татищева. Прохор Васильович, тивун Мстислава Володимировича, був омовлений перед князем і засланий у Полоцьк, де і помер ¹¹⁹.

¹¹⁴ Сокол М.Т. К вопросу о творце «Песни о полку Игореве» // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Дніпропетровськ, 1976. – С. 54.

¹¹⁵ Охріменко П.П. Проблеми вивчення «Слова о полку Ігоревім». – Суми, 1980. – С. 14-15.

¹¹⁶ Лихачев Д.С. Размышления об авторе «Слова о полку Игореве» // Русская литература. – 1985. – № 3. – С. 3-6.

¹¹⁷ Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». – К., 1989. – С. 132.

¹¹⁸ Пушик С. Дараби пливуть у легенду. – К., 1990. – С. 221.

¹¹⁹ Татищев В.Н. История Российская. – Т. 2. – С. 143.

Отже, діяльність Прохора і його нащадків була пов'язана з Полоцькою землею. Зближення чернігівських князів з полочанами почалось ще за життя Всеволода Олеговича (помер 1146 р.), який одружив сина свого Святослава з донькою полоцького князя. В 1151 р. деякі полоцькі князі віддалися під опіку Святослава Сіверського, Всеволодового брата. Важливо, що Прохор Васильович, відомий у Києві, Полоцьку і Чернігові, і був дідом Ольстина. Припущення М.Т. Сокола про тюркське походження Ольстина не знаходить підтвердження. В інтересі автора «Слова» до Чернігова і Полоцька проглядається щось суб'єктивне, ніби він вважає себе громадянином обох цих земель, а разом з тим і всієї Руської землі. У зверненні до полоцьких князів він пише: «Вы бо своими крамолами начнете наводить поганья на землю Рускую, на жизнь Всеславию. Которое бо бѣше насилие отъ земли Половецкыи» (с. 35).

Про Ольстина знаємо мало. Мелькнув «Ольстин» серед бояр, взятих у полон Всеволодом Суздальським у Рязані в 1177 р. ¹²⁰. Якщо взяти до уваги складну політичну гру, яку вів Чернігів у Рязані, то це міг бути й Ольстин Олексич, радник Святослава Всеволодовича при його сваті Глібі Рязанському.

Ярослав Всеволодович посилав Ольстина в Половецький степ наприкінці 1184 р., як свого особистого представника, і відмовився в цей час іти у спільний похід на половців – «не могу на свои мужь поѣхати»¹²¹.

¹²⁰ ПСРЛ. – Т. 1. – Стп. 334.

¹²¹ Там само. – Стп. 636.

Видно по всьому, що Ольстин Олексич був відомим політичним діячем і воєначальником. Те, як Рюрикова дипломатія реагувала на невдачу Ігорового походу, свідчить, що Ростиславичі своїми основними противниками вважали Ярослава Всеволодовича і Ольстина Олексича, радника князів Олеговичів. І автор «Слова» теж дає Ростиславичам різко негативні характеристики: «Ты, буй Рюриче и Давыде! Не ваю ли злачеными шеломы по крови плаваша?» (с. 29). У цій фразі не потрібно ніяких виправлень. Смысл зрозумілий: «золоченими шоломами» князів по крові плавали ті ворожі сили, які використовували їх як маріонеток перш за все у феодальній війні 1195-1196 років, коли Рюрик і Давид були слухняним знаряддям у руках Всеволода Суздальського. В іншому місці автор горює з того приводу, що стяги Мономаха стали Рюрикові, а інші – Давидові, «нѣ рози нося» (тобто маючи велику військову силу) «имѣ хоботы пашуть» (підкоряються чужій силі). Носячи роги, вони лиш хвостами махають! – така вбивча характеристика дана у «Слові» Рюрикові та Давидові Ростиславичам (с. 37).

Найвищу політичну і військову характеристику автор «Слова» дає Ігореві Святославичу. Коли затемнення провістило про страшне нещастя, що насувалося на Русь, Ігор, не вагаючись, приймає рішення йти йому назустріч: краще бути порубаному в бою, аніж бути полоненому вдома. «Слово» найповніше відобразило воєнне становище Русі весною 1185 р. Як вважає М.Д.Присьолков, об'єднані половецькі орди готували грандіозний похід на Русь. «Удар, який загрожував Святославу, прийшлося прийняти на свої плечі Ігореві»¹²². Автор «Слова» створює епохальний образ захисника Вітчизни.

¹²² Приселков М. Слово о полку Игореве как исторический источник. – С. 129.

Наприкінці «Слова» відбувається ніби примирення автора з київським літописцем у принципово важливому питанні. Літописець звинуватив Ігоря в тому, що той, побачивши затемнення, знехтував молитвою і за це був покараний поразкою і полонем. У цій же повісті К Ігор врешті звертається до Бога, щоб врятувати своє життя. У «Слові» ж вирішальними є інші сили: Ярославна магією слова рятує свого князя, а «Богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускую» (с. 39). Автор ніби забув про звинувачення літописця. І лише у фіналі князь Ігор, прибувши до Києва, піднявся по Боричеву в «город Володимира» до церкви й Ікони Богородиці Пирогощої – символу державності України-Руси XII ст. Він приходить до храму, до молитви, щоб одержати благословення і виконати обов'язки руського вождя. Цією молитвою відновлюється гармонія у природі і суспільстві; утверджується перемога світла над темрявою. І зі світлом приходить загальна радість: торжествує народ, вітаючи свого вождя, єднаючись з ним у нездоланну силу.

Таким чином, ключем до розкриття історичної основи «Слова о полку Ігоревім» став системний аналіз усього літописного матеріалу про похід 1185 р., в тому числі й

оповідей із «Истории Российской» В.М. Татищева, зіставлення їх між собою і зі «Словом». Основними джерелами для «Слова» були: переяславська повість (1185 р.) – ворожа до учасників походу, бо переяславці були у стані війни з сіверянами; чернігівська повість (1188 р.) – вона намагалася реабілітувати Ігоря і його похід, утверджуючи єднання князів Олеговичів; перша київська повість (1190 р.) – спрямована на примирення ворогуючих сторін, написана з позиції дуумвірату Святослава і Рюрика.

Київська (друга) повість (1198 р.) була укладена на основі повістей Т₂ і Т₁. Отож, відпадає припущення О.О. Зиміна і Б.О. Рибаківа про її фрагментарність. Вона виникла у трагічний для Руської землі час, коли після феодальної війни 1195-1196 років і утвердження суздальців у Переяславі київська дипломатія спішно почала шукати нового союзу з чернігівсько-сіверськими князями, зокрема з Ярославом Всеволодовичем, старійшим серед Олеговичів. Умовою союзу повинно було стати покаяння Ігоря за розгром Глібова в середині квітня 1185 р. Майстерно написана повість разом з тим кидає тінь і на Ярослава та його воєводу Ольстина, натякаючи на їхню вину за втечу ковуїв з поля бою, що врешті і призвело нібито до поразки сіверян. Тут цілком очевидне бажання не допустити єднання князів Олеговичів.

Проте ці плани лишились нереалізованими. Невдовзі помирає Ярослав, а Ігор посідає великий чернігівський престол (1198 р.). Ось тут і виникає «Слово о полку Ігоревім», яке дало нову чернігівську оцінку розстановки політичних сил з погляду інтересів усієї Руської землі. Основним джерелом для «Слова», важливішим від інших, була чернігівська повість Т₂. З повістю К автор вступає в полеміку, в якій і проявилось його ім'я – Ольстин Олексич Прохорів онук.

Отже, «Слово» написане після літописних повістей і найповніше відобразило «обаполы сего времени» (с. 6) – політичну ситуацію під час походу 1185 р. і під час написання «Слова» в 1198 р.

* * *

Використані автором «Слова» повісті П, Т₂, Т, К не виходять за часові рамки 1185 р. Тому вони були лише фоном, на якому автор міг яскраво, гостро і чітко виділити проблеми, що визначали долю Руської землі. Ще О.С. Пушкін звернув увагу на вислів «оть старого Владимира до нынѣшняго Игоря» (с. 5) і занотував, що тут визначена епоха, в яку було написане «Слово»¹²³.

¹²³ Пушкін А.С. Полное собрание сочинений: В 10-ти т. – М., 1964. – Т. 7. – С. 506.

Звичайно, О.С. Пушкін не прагнув тут до історичної чіткості, висловився на інтуїтивному рівні, але його догадка в цілому була правильною. З початку ХІХ ст. ведуться дискусії, кого слід розуміти під «старим Володимиром» – Володимира І Святославича (Святого) чи Володимира ІІ Всеволодовича (Мономаха). Ми вважаємо, що у будь-якому варіанті йдеться про великого київського князя Володимира, поруч з яким поставлений і князь Ігор Святославич. Це дуже важливо для загального розуміння «Слова», розшифровки його поетичних образів.

Саме в цьому ключі розкриваються характер «старого времени», представленого у «Слові» Бояном і його сучасниками, і характер «сего времени», представленого

автором поеми і його сучасниками. Щоправда, у «Слові» є згадки і про давніші часи Трояні – слов'янської держави на Дніпрі з IV ст. нової доби, про хороброго Мстислава, який поклав початок незалежному Чернігову, про старого Ярослава Мудрого тощо. Але всі ці епізоди підпорядковані основній темі – епосі становлення отчин-«особиць».

Автор не зупиняється на роках тріумвірату Ярославичів (1054–1073 роки). Оповідь «оть старого Владимира» фактично ведеться від 1078 р., від битви на Нежatinій ниві, в якій загинули Ізяслав Ярославич та Борис Вячеславич, союзник Олега. Тоді ж Всеволод Ярославич посів престол у Києві, а його син Володимир (Мономах) став чернігівським князем. Наступного року загинув «красний Роман», брат Олега, а його самого греки (не без сприяння Всеволода) заточили на о. Родос.

Олег повернувся з полону в 1083 р. одружений з грецькою аристократкою Теофанією Музалонісою і закріпився у Тмуторокані, одержавши від греків титул архонта Таматархи. Його присутність на сході дещо стримувала половців у їхніх нападах на Русь. Тому Всеволод із сином Володимиром більше займалися міжусобними чварами, аніж захистом Руси.

Після смерті Всеволода (1093 р.) Мономах визнав право Святополка Ізяславича на київський престол. Однак гострі проблеми, які сіяли між князями розбрат, лишилися невіршеними. Цим скористалися половці, які у 1093 р. двічі розбили Святополка і Володимира. У водах Стугни загинув Ростислав Переяславський, брат Мономаха. Необхідно було зміцнити південні кордони Руси. Цьому могла б зарадити присутність у Переяславі Мономаха, але тоді нові конфлікти між Святополком і Мономахом були б неминучі, бо Мономах, тримаючи під контролем Чернігів і Переяслав, мав би значно більшу владу, ніж київський князь. Лише Олег – третя сила, одна із ланок тріумвірату – міг би зрівноважити становище в Руській землі. У цьому була зацікавлена не лише чернігівська феодальна верхівка, а й київська знать, яка підтримувала Святополка. Ось і звертає до Олега свої погляди Боян, оспівуючи тмутороканських вигнанців.

Поява князя Олега під стінами Чернігова в 1094 р. для Мономаха не була несподіваною. Як пише автор «Слова», Володимир «по вся утра уши закладаше въ Черниговъ» (с. 15), знаючи про приготування Олега. А сам Мономах у «Повченні» згадує: «потом Олегъ на мя приде с половечьскою землею к Чернигову и бишася дружина моя с нимъ 8 дний»¹²⁴. Згодом, переконавшись що Святополк його не підтримає, Мономах передав Чернігів Олегові і під його захистом відійшов до своєї отчини, до Переяслава. М.Д. Присьолков, який чудово розумів роль Олега у «Слові», писав: «Олег, дід Ігоря, родоначальник Олеговичів, змальований як позитивний тип князя, що відкрито, мечем добивається свого батьківського престолу, та ми, знаючи цього Олега із описів літописців, повинні зробити певне зусилля, щоб зрозуміти точку зору автора «Слова»¹²⁵.

¹²⁴ ПСРЛ. – Т.1. – Стп. 249.

¹²⁵ Приселков М. Слово о полку Игореве как исторический источник. – С. 133.

Події, що послідували після 1094 р., ознаменувалися рядом провокацій Мономаха проти Олега, його колишнього друга і кума. Такими було вбивство половецьких мирних послів, а також воєнна активність Мономаха і його синів у Ростово-Суздальській колонії чернігівських князів. Метою цих акцій було

звинуватити Олега у дружбі з половцями (Олег відмовився убити половецьких послів, з якими вів переговори), ізолювати його в чернігівській отчині. І цього Мономах добивався з допомогою тих же половців, своїх союзників, яких використав першим з руських князів ще у 1077 р. у війні проти Всеслава ¹²⁶, інших полоцьких князів, проти самого Олега Святославича ¹²⁷. Половецькі Читієвичі вірно служили не лише Мономахові, а й його сину Юрію Долгорукому, який приводив половців на Русь дванадцять (!) разів, служили вони онукам Мономаха – Андрію Боголюбському і Всеволоду Суздальському. Мономах зумів привернути на свій бік Святополка і київських бояр, але зламати Олега йому не вдалося. Врешті-решт Мономах змушений був визнати свою поразку і покаятись. У своєму листі до Олега в 1096 р. він писав: «Я послухався сина свого і написав тобі грамоту. А чи приймеш її з добром чи зневагою – своє побачу у твоєму писанні. Цими ж словами випередив тебе в тому, чого раніше хотів від тебе, – у смиренні і покаянні, чекаючи від бога відпущення моїх давніх гріхів» ¹²⁸. Мономах був людиною сильної волі і мав мужність визнати: «На страшній прі без суперника себе викриваю...» ¹²⁹.

Восени 1097 р. з'їзд князів у Любечі (на території Чернігівської землі, що теж свідчило про перемогу вотчинного права Святославичів) постановив: «Да нонѣ отселѣ имемся въ єдино сердце и блюдем Рускыѣземли. Каждо да держит отчину свою» ¹³⁰. Таким чином, ідея єдності отчин, висунута Ярославом Мудрим у його заповіті, остаточно перемогла. З'їзд засудив посягання кого б то не було на чужу отчину, закликав бути єдиними у боротьбі зі спільним ворогом.

На Русі встановився другий тріумвірат – Святополк, Володимир і Олег. Це була подія величезної політичної ваги і, мабуть, тоді в Софії Київській на стіні з'явився напис: «М(ѣся)ця декембрия в 4-е сотвориша миръ на Желяни Святопѣлк Володимиръ и Ольгъ» ¹³¹.

¹²⁶ ПСРЛ. – Т. 1. – Сто. 247, 248.

¹²⁷ Там само. – Стп. 239.

¹²⁸ Там само. – Стп. 254 (переклад наш. – Б. Я.).

¹²⁹ Там само. – Стп. 255.

¹³⁰ Там само. – Стп. 256-257.

¹³¹ Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. Вып. I. – К., 1966. – С. 25.

Схоже, що «миръ на Желяни» був заключений у 1097 р. Після осліплення Василька Тербовельського Володимир і Олег ополчилися на Святополка. Той хотів тікати з Києва, але з допомогою княгині Всеволодової і митрополита єдність трьох князів була збережена. Мабуть, тому і запросили на річку Желяну Володимир і Олег князя Святополка, щоб нагадати йому про ганьбу, яку він пережив тут у 1093 р., зазнавши жорстокої поразки від половців ¹³², спонукати його берегти єдність Руської землі.

4 грудня 1097 р. другий тріумвірат переміг остаточно. «Слово о полку Ігоревім» зберегло цікаві факти руської історії, зокрема про участь Бояна у становленні політичного устрою на Русі наприкінці XII ст.

¹³² ПСРЛ. – Т. 1. – Стп. 221.

¹³³ Там само. – Т. 9-Ю. – С. 155.

Інший отчинник у «Слові» Всеслав Полоцький. «На седьмомъ вѣдѣ Трояни врьже Всеславъ жребій о дѣвицю себѣ любу» (с. 35). Важливо зазначити, що автор включає Всеслава в єдиний ланцюг київської історії з часів Трояні (IV ст.). Його прадід Рогволод «перешель изъ заморіа имѣяше волость свою въ Польтескъ»¹³³. Схоже, що Рогволод був князем із Балтійської (Варязької) Руси, що існувала у межиріччі Одри і Лаби, і зв'язок з нею Полоцька, як і Новгород, незаперечний.

Полоцький князь Всеслав уособлює ніби злиття і примирення цих двох династій, і його поява на київському престолі могла бути і не випадковою. Автор «Слова» утверджує зверхність Києва над Новгородом, який Всеслав бере владою київського князя: він «воззнис трикусы», тобто підняв тризуб, символ великокнязівської влади, і ворота Новгорода відкрилися (с. 35).

Кинувши виклик Ярославичам, Всеслав повинен був шукати союзників. «Слово» нагадує про перебування Всеслава в Тмуторокані – «изъ Кыєва дорискаше до куръ Тмутороканя» (с. 36). В.В. Мавродін вважає, що Всеслав міг князувати в Тмуторокані в 1069-1071 роках, в роки своїх найбільших невдач¹³⁵. Але треба взяти до уваги, Всеслав захопив Новгород у 1066 р., і тут, можливо, не обійшлося без допомоги Ростислава Володимировича Тмутороканського, сина колишнього новгородського князя. Отже, Всеслав міг побувати у Тмуторокані в 1065-1066 роках. На нашу думку, саме допомога Всеславу коштувала Ростиславу життя: 3 лютого 1066 р. він був отруєний. Полочани лишилися без союзника, і у березні 1067 р. Ярославичі розбили Всеслава на Немизі: «Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посѣяни, посѣяни костьми Рускихъ сыновѣ» (с. 36).

Інтерес руських князів до Тмуторокані закономірний, бо це місто й область – давня колонія русів. Не виключено, що руси з Тмуторокані приходили в Полоцьку землю ще в період Всеславових воєн. Згодом, уже після татарського нашествия, тмутороканські руси переселились в землі кривичів, змішались з ними і дали початок білоруському народові.

Всеслав, який сміливо кинув виклик володарям імперії, був дуже популярний в отчинних землях. Його підтримували і кияни, обравши великим князем. Але Полоцьк кликав свого князя дзвонами святої Софії, «а онъ въ Кыевѣ звонъ слыша» (с. 36). У 70-х роках XI ст. Всеслав остаточно утверджується в Полоцьку. Отже, київське князювання Всеслава – це був єдиний, дуже короткий момент в історії русів, коли всі фрагменти їхньої розірваної долі були сфокусовані в Києві в особі Всеслава. І саме він піднімає у «Слові» священний символ єдності – тризуб. Може, в цьому і розгадка знаку.

¹³⁵ Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). – Л., 1940. – С. 166-168.

¹³⁶ Сулейменов Олжас. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алма-Ата, 1975. – С. 258-259.

О. Сулейменов¹³⁶, намагаючись пояснити слово «шумер», звернув увагу на старотюркський поетичний фразеологізм «йер-суби» («земля-вода») або суб-йер («вода-земля») – «країна». Відповідний старошумерський ієрогліф зображав гори у перспективі: одна гора (всередині) – ближче, дві інші (на одній лінії) – далі: ^ ^; він читався двома словами: кур – «гора»; кір – «земля», «країна». Давні тюрки

упростили ієрогліф: ^^ (теж у значенні «земля»). Китайський ієрогліф «шань» (І тисячоліття до н. д.) у значенні «гора» передавався трьома зубцями на горизонтальній лінії, тобто в усьому нагадував тризуб – Ш. Фінікійський ієрогліф «шін» (зуб, гора?) багато в чому схожий на латинську літеру W. Все це може мати зв'язок з таємницею українського тризуба.

Звертаємо увагу на те, що старошумерський ієрогліф (із трьох гір) на диво точно передає топографію Києва з його горами Кия, Щека і Хорива. За «Велесовою книгою» – це сини праотця Ора (Ірея). Кий став родоначальником полян і побудував місто свого імені; Щек був праотцем чехів, а Хорив очолив хорватів. У ПВЛ вони теж рідні брати. Але археологи встановили, що поселення на Старокиївській горі, Щекавиці і Хоривиці були окремими містами. Отже, Київ з самого початку був символом єдності трьох народів, що і знайшло відображення у старо-шумерському ієрогліфі, який еволюціонував в український тризуб. Підтвердження такої еволюції знаходимо в кримськотатарському (тюркському) гербі (тризуб зубцями вниз), який утворився з того ж таки старошумерського ієрогліфа «три гори», але ближня «гора» перетворилася у пряму вертикальну лінію ¹³⁷.

Нарешті, поетичний образ Суб-йер (Вода-Земля) теж зберігся у мові, зокрема, на думку О. Сулейменова, у назві «Сибір» ¹³⁸. У легендах слов'ян є спогад про Сіверську землю, яка під час потопу не була покрита водою ¹³⁹, тобто тут передано те ж поняття Суб-йер (Вода-Земля). У старослов'янській мові «сівер» тлумачиться як «схід». Мабуть, звідси і назва народу «сіверяни». Отже, і у мові, і у символах зберігалась давня ідея єдності, провідником якої у «Слові» став Всеслав Полоцький.

¹³⁷ Сулейменов Олжас. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. – С. 258.

¹³⁸ Там само. – С. 259.

¹³⁹ Потанин Г. Восточные мотивы в западноевропейском эпосе. – СПб., 1899. – С. 203.

¹⁴⁰ Див. Слово о полку Игореве // Сборник исследований и статей. – М.; Л., 1950. – С. 50.

¹⁴¹ Там само. – С. 31.

* * *

«Слово о полку Игоревім» відобразило складну систему політичних відносин періоду розвиненого феодалізму в Руській землі XII ст. За визначенням Д.С. Лихачева автор «узагальнює історію в конкретних поетичних образах» ¹⁴⁰, а «за його натяками і недомовками у більшості випадків ховаються факти» ¹⁴¹. 1198 рік – час створення поеми – був одним із найскладніших у міжкнязівських і міжземельних стосунках. Після смерті Святослава Київського (1194 р.), авторитет якого в Русі був незаперечним, посилились чвари за першість, за перерозподіл територій. Рюрик Ростиславич перестав контролювати події і намагався знайти підтримку Олеговичів. Все це відобразилось і у «Слові». Автор зобразив державний устрій Руси як «дѣськы безъ кнѣса» в теремі золотоверхому. Українські дослідники Ом. Огоновський ¹⁴², В.М. Перетц ¹⁴³, В.П. Адріанова-Перетц ¹⁴⁴ та інші одноставні в тому, що так у «сні Святослава» символізується смерть великого князя. Не менш зловісна там і згадка про «тисове ліжко». Ф.М. Головенченко наводить приклад із народної пісні:

Та положать моє біле тіло на тисовій лаві, Та і зроблять на моє біле тіло труну тисовую.

Звідси дослідник робить висновок, що «кровать тисова» – то смертне ложе князя ¹⁴⁵.

Великий Святослав згадує «босуви врани» біля Пліснеська (с. 23). Чорні ворони символізують трагічні події і масову смерть. Як вважають деякі вчені, Пліснесько – фортеця по дорозі з Волині в Галичину ¹⁴⁶. Саме тут у 1188 р. Роман Мстиславич зазнав поразки у першому зіткненні з угорцями за галицьку спадщину.

¹⁴² Слово о пълку Игоревѣ. Поетичний пам'ятник Руської письменности XII віку / Текст з перекладом і поясненнями видав Омелян Огоновський. – Львів, 1876. – С. 80.

¹⁴³ Перетц В. Слово о полку Игоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. – Київ, 1926. – С. 250.

¹⁴⁴ Адрианова-Перетц В.П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI-XIII веков. – Л., 1968. – С. 81.

¹⁴⁵ Головенченко Ф.М. Слово о полку Игореве. – М., 1963. – С. 44-45.

¹⁴⁶ Щурат В. Вид Пліснеська в «Словѣ о полку Игоревѣ». – Львів, 1919; Заклинський Р. Пояснення одного темного місця в «Слові о полку Игоревім». – Львів, 1906.

¹⁴⁷ Татищев В.Н. История Российская. – Т. 3. – С. 164.

У своєму Золотому Слові Святослав закликає Всеволода Суздальського «отня злата стола поблюсти» (с. 28), тобто захистити Переяслав, який був переданий суздальцям у 1196 р. ¹⁴⁷

Той же Всеволод може «Волгу веслы роскропити, а Донъ шеломы выльяти» (с. 28), бо справді не раз воював з волзькими болгарами, а в 1198 р. здійснив свій перший похід на Дон. Щоправда, похід закінчився безрезультатно: Всеволод не знайшов половців і ні з чим повернувся до Володимира. А тому, на думку деяких дослідників, оце хлюпання водою без конкретного воєнного результату виглядає дещо смішним.

Інший настрій звучить у зверненні до Романа Волинського. Розповідаючи про переможені ним народи (хинову, литву, ятвягів, деремелу), автор особливо зупиняється на половцях, які сулиці свої покидали, «а главы своя поклониша подь тыи мечи харалужнии» (с. 32). М.Ф. Котляр довів, що перший похід Романа на половців відбувся в 1197 чи в 1198 р., коли половці дещо посилили свою активність ¹⁴⁸.

Ускладнилось становище і в Полоцькій землі: «Двина болотомъ течеть» (с. 33). Полоцькі князі, заплутавшись у міжусобицях, стали самі наводити литовців на свою землю. Уже в 1159 р. деякі князі «ходяше подь Литвою в Лѣсѣхъ» ¹⁴⁹. У 1180 р. полочани привели на допомогу Святославу Всеволодовичу проти Всеволода Суздальського і Ростиславичів і либь, і литву ¹⁵⁰. Але становище, описане автором «Слова», виникло не раніше 90-х років. Ще в 1191 р. полочани домовлялись з новгородцями про спільні дії проти литовців ¹⁵¹. Але під час війни 1195-1196 років Ярослав Новгородський разом із смоленським та суздальським князями ізолював полочан від Руси, від Чернігова. Не виключено, що за цих умов полочани запросили

на допомогу литовців, які й окупували всю область. У всякому разі Ярослав Новгородський постійно тримав у Луках заставу – «оть литвы оплечье Новугороду»¹⁵². Видно по всьому, що полоцькі князі уже не чинили опору литовцям. Внуки Всеслава забули заповіти діда, і лише Ізяслав Городенський виступив один проти литовців і загинув у бою, «притрепа славу дѣду своєму Всеславу..., положи ю на кровать...» (с. 33-34), тобто на смертний одр.

У світлі цих фактів стає зрозумілою і найбільш парадоксальна фраза: «а поганій ємляху дань по бѣлѣотъ двора» (с. 21). Данину можна збирати на адміністративно впорядкованих окупованих територіях. Так, хозари збирали данину «на Полянех, и на Сѣверехъ, и на Вятичихъ, имаху по бѣлѣи вѣверицѣ тако отъ дыма»¹⁵³. У 883 р. князь Олег підкорив деревлян і «поча на них дань иматъ по чернѣ кунѣ»¹⁵⁴. Олег Святославич, прийшовши в 1096 р. в Ростовську землю, «посажа посадники по городомъ, и дани поча брати»¹⁵⁵.

¹⁴⁸ Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.? // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 117-120.

¹⁴⁹ Лѣтопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С. 340.

¹⁵⁰ Там само. – С. 419.

¹⁵¹ ПСРЛ. – Т. 3. – С. 20.

¹⁵² Там само. – С. 24.

¹⁵³ Лѣтопись по Ипатскому списку. – С. 11.

¹⁵⁴ Там само. – С. 13.

¹⁵⁵ Там само. – С. 165.

Л.М. Гумільов, який датує «Слово» 1252 роком, вважає, що в данині «по бѣлѣ отъ двора» відобразився факт монгольського панування на Русі¹⁵⁶, тобто данину можна було збирати на окупованих територіях. І така ситуація склалася значно раніше монгольського завоювання. У «Слові» відобразився новий етап відносин Руської землі з колишніми її колоніями – новий переділ Руси в 90-х роках XII ст., за яким Посулля, Поросся, як і Полоцька земля, опинились у чужинській окупації.

Останнє звернення Святослава в його Золотому Слові – до новгородського і полоцьких князів: «Ярославе и вси внуце Всеслави! Уже понизить стязи свои, вонзить свои мечи вережени» (с. 34). До феодальної війни 1195-1196 років Ярослав жив з полочанами дружно, разом ходили проти литви, чуді. Але в 1196 р. суздальський князь «Всеволодъ иде на Черниговъ совокупивъ силу свою и Половѣчкую»¹⁵⁷. Разом з тим він повелів Ярославу з новгородцями йти на Луки й оберігати від Полоцька землю Смоленську¹⁵⁸.

Між новгородцями і полочанами відродилась вікова ворожнеча, яка існувала ще з часів Рогволода. Коли війна закінчилась, Ярослав продовжував тримати новгородські війська на кордоні з Полоцькою землею. Існувала небезпека нової війни. В 1198 р. у Луках помер князь Ізяслав, син Ярослава Новгородського, і «на ту же осень придоша Полочане съ Литвою на Луки, и пожьгоша хоромы». Все це викликало законну тривогу в Чернігові: «Ярославе и вси внуце Всеслави! Уже понизить стязи свои...» Та Ярослав був настроєний на війну: «На ту же зиму ходи князь Ярослав съ Новгородъци, и съ Пльсковыми, и съ Новотъръжъци, и съ Ладожаны, и съ всею областію Новгородскою къ Полотъску...» На цей раз до кровопролиття не

дійшло: «... и устрѣтоша Полоцѣне съ поклономъ на озерѣ на Касѣплѣ, възѣмше миръ» ¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Гумилев Л.Н. Поиски вымышленного царства. – М., 1970. – С. 339.

¹⁵⁷ ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1. – Л., 1929. – С. 177.

¹⁵⁸ Татищев В.Н. История Российская. – Т. 3. – С. 162.

¹⁵⁹ ПСРЛ. – Т.3. – С. 24.

Такі основні факти, що дозволяють датувати «Слово о полку Ігоревім» 1198 р. Ми вважаємо, що воно було написано після смерті Ярослава Всеволодовича і вокняжіння Ігоря Святославича в Чернігові, під час найбільшого напруження полоцько-новгородських відносин. Автор настільки був стривожений розвитком цього конфлікту, що значну увагу приділив полоцькій історії. Він вивчив діяльність Всеслава Брячиславича, який почав боротьбу за отчину «на седьмомъ вѣгѣ Трояни», осмислив діяння його нащадків з погляду нового часу. Отож, «Слово» було написане після нападу полочан на Луки до миру на озері Касоплі – можливо, у листопаді-грудні 1198 р. За межі цього часу автор «Слова» не виходить. Уже наступного 1199 р. новгородці прогнали Ярослава Володимировича, і він назавжди зникає з політичної арени.

Підтвердження датування «Слова» 1198 р. знаходимо і в осмисленні феодального етикету. Так, автор називає Чернігів «отнім столом» Ігоря і Всеволода Святославичів, а він став таким лише після смерті Ярослава Всеволодовича (1198 р.). З цього погляду і надзвичайно важливий хронологічний перебіг «оть старого Владимира до нынѣшняго Ігоря», в якому князь Ігор поставлений на один рівень зі старим Володимиром як рівновеликий. Зрозуміло, що у цьому випадку йдеться про один престол, а не про різні. І якщо врахувати, що автор веде оповідь від битви на Нежатиній ниві, відколи Володимир Мономах став чернігівським князем (1078 р.), то цілком очевидно, що таким повинен бути і статус князя Ігоря (1198 р.). До того ж Ігор Святославич став старшим серед Олеговичів, фактичним співправителем Рюрика Ростиславича у Києві.

Аналогічний хронологічний перебіг знаходимо й у «Слові о погибелі Руської землі», де Ярослав Всеволодович, син Всеволода Юрійовича, поставлений на один рівень з Ярославом Мудрим, київським князем Володимиром Рюриковичем, перед своїм старшим братом Юрієм Владимірським. Це рівень лише великого київського князя: Ярослав зайняв київський престол після чергової міжусобиці 1235-1236 років, коли половці взяли в полон Володимира Рюриковича ¹⁶⁰. Так і у «Слові о полку Ігоревім» князь Ігор Святославич, урівняний з Володимиром Київським, виступає у ролі вождя нової Руси. Отже, «Слово» зберегло цінну інформацію про політичне становище Руської землі наприкінці XII ст. На жаль, ця інформація ігнорується деякими дослідниками, які намагаються замкнути «Слово» в хронологічні рамки 1185-1187 років ¹⁶¹.

¹⁶⁰ Яценко Б. «Слово о погибели Рускыя земли» – київська пам'ятка XIII століття // Слово і час. – 1993. – № 5. – С. 13-17.

¹⁶¹ Див. Русская литература. – 1985. – № 4. – С. 15-28.

¹⁶² Сумцов Н.Ф. О национальном самосознании домонгольской Руси. – К., 1905. – С. 4.

Незважаючи на фактичний розпад імперії, єдність Руської землі – це реальність «Слова», і вона вимагає наукового пояснення. М.Ф. Сумцов писав: «Ця Русь, очевидно, виразно усвідомлювала свою національну індивідуальність...»¹⁶².

Найпоширеніша думка, нібито Руською землею називали весь державний простір Київської Руси. А тому героїчний пафос автора «Слова», його заклик до єдності Руської землі сприймалися багатьма дослідниками як анахронізм. Так, М. Грушевський, розуміючи, що в епоху «Слова» (кінець XII ст.) повернення до Київської Руси було і неможливе, і недоцільне, назвав той заклик «гальванізуванням старого», «шукуванням пережитого»¹⁶³. Останнім часом у цьому ж плані висловився і П.П. Толочко: «Політичним ідеалом автора «Слова» була Київська Русь початкового періоду, єдність якої ще не порушувалась князівськими усобицями», хоч умов для «єдності величезної Давньої Русі» уже не було¹⁶⁴. Отож, з цього погляду автор «Слова» уявляється безнадійним мрійником, а його твір – пустою літературною забавою.

Розуміючи небезпеку такого висновку, що вів до знецінення «Слова», дехто з дослідників вирішив виправити становище, заявивши про конструктивність і своєчасність заклику до єдності імперії. На думку Л. Махновця, автор «Слова» підносив «загальноруські ідеї єднання»¹⁶⁵. М.Ю. Брайчевський засуджує всіх удільних князів як сепаратистів, вважаючи Святослава Всеволодовича – уособлення центральної влади – «єдиним цілком позитивним героєм твору»¹⁶⁶. А для С.П. Пінчука «Руська земля» – це «міста і села від Білого до Чорного морів, від Карпат до Волги»¹⁶⁷. Все це добре резонувало з провідними політичними ідеями радянського часу, але нічого не давало для розуміння «Слова о полку Ігоревім».

¹⁶³ Грушевський М. Історія української літератури. – Київ – Львів, 1923. – Т. 2 (частини першої книга друга). – С. 224.

¹⁶⁴ Толочко П.П. Киевская Русь эпохи «Слова о полку Игореве» (К проблеме гос. устройства) // Историзм и обстоятельства возникновения «Слова о полку Игореве»... – Суми, 1990. – С. 24 – 25.

¹⁶⁵ Махновець Л. Про автора «Слова» // Пам'ятники України. – 1985. – №3. – С. 27.

¹⁶⁶ Брайчевський М. Велична пам'ятка давньоруської літератури // Пам'ятники України. – 1985. – № 3. – С. 35.

¹⁶⁷ Пінчук С.П. Слово о полку Ігоревім. – К., 1990. – С. 68.

Як бачимо, авторів «Слова» приписують ідею імперії, яку він ніколи не відстоював. Навпаки, він із симпатією пише про становлення отчин в XI ст., усвідомлює, що після розвалу імперії основне завдання – захистити Русь-метрополію від розтягування «окольными». Отже, йдеться про історичну реальність на схилі XII ст. – формування і консолідацію власне Руської землі. Київська імперія не називалась Руською землею. У літописах того часу не зафіксовано київських великодержавних тенденцій, які б розширювали межі й назву Руської землі на завойовані Києвом неруські землі. У ПВЛ Руська земля чітко визначена у межах розселення слов'ян. Далі йде інформація про інші народи поза Руссю. Це, в основному, фінські народи Ростово-Суздальської і частково Новгородської земель. Так визначають межі Руської землі й археологи. Зараз уже відомо, що так звані «племена» були фактично частинами одного народу, які приймали назви за місцем

свого розселення; що спочатку утворилося ядро держави, навколо якого росли нові території, «якраз ті, де нема так званих племенних типів скроневих кілець. Це ростово-суздальське Опілля, костромське Поволжя, Білозер'я і, нарешті, Новгородська земля»¹⁶⁸. Саме ці землі не належали до власне Руської землі.

У переліку народів, переможених Романом Волинським, названа в Золотому Слові Святослава Київського загадкова Хинова. О.В. Соловйов вважав, що йшлося про гунів, яких він ототожнював із сучасними угорцями¹⁶⁹. Але Роман зіткнувся з уграми в 1188 р. і не мав успіху, а у «Слові» йдеться про його перемогу над Хиновою. У 1914 р. була опублікована стаття вже покійного на той час В.Ф. Міллера про Хинову, де було дане таке визначення: «Хинова є старовинне руське ім'я фіннів у формі збірній, як мордва, меря, весь, литва та ін. Початковий «Ф» перейшов у руській вимові на «Х» – явище добре відоме у фонетиці руських наріччів і говірок»¹⁷⁰. Дослідник намагався пояснити вживання цього слова у творі, і заслуговує на увагу його припущення, що поразка Хинови відноситься до того часу, коли Роман Мстиславич був князем у Новгороді Великому.

Цей факт і може бути ключем до розшифрування назви народу. У Новгороді князь Роман прославився тим, що 1169 р. розгромив суздальські війська Андрія Боголюбського, помстившись за розорений Київ, «и купляху Суждалѣць по две ногатѣ»¹⁷¹. Продаж полонених суздальців переконує в тому, що їх не вважали ні одноплемениками, ні одновірцями. Такий висновок повністю збігається з даними сучасної палеоантропології. Т. Алексеева писала: «Стосовно Волго-Окського басейну справа вирішується порівняно просто. Основу в'ятичів і поволзьких кривичів складали фінно-угорські племена. Слов'янський елемент у добу середньовіччя у фізичних рисах населення дуже невеликий. За сучасної епохи співвідношення фінно-угорського і слов'янського населення змінюється на користь слов'янського. Однак різкої зміни населення тут не було»¹⁷².

¹⁶⁸ Янин В.Л., Алешковский М.Х. Происхождение Новгорода (К постановке проблемы) // История СССР. – 1971. – № 2. – С. 45.

¹⁶⁹ Соловьев А.В. Восемь заметок к «Слову о полку Игореве» // ТОДРЛ.- М.; Л., 1964. – Т. 20. – С. 367-369.

¹⁷⁰ Миллер В.Ф. «Хинова» «Слова о полку Игореве» // Известия отделения русского языка и словесности. – СПб., 1914. – Т.19. – Кн. I. – С. 113-114.

¹⁷¹ ПСРЛ. – СПб., 1841. – Т. 3. – Новгородскія лѣтописи. – С. 15.

¹⁷² Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии // Советская этнография. – 1971. – № 2. – С. 57.

Отже, в XII ст. верхня Волга і басейн Оки (вотчина Андрія та Всеволода Юрійовичів) були населені переважно фінськими племенами (у «Слові» – Хинова). Саме ця Хинова, її феодальна знать раділи поразці сіверян, постійно підтримували половців у їхніх нападах на Русь («хиновъскыя стрѣлки»).

Ще Ярослав Мудрий розподілив синам лише ті землі, які були ядром, метрополією держави, – Київ, Чернігів, Переяслав, Волинь, Смоленськ, – а Новгород і Ростово-Суздальське Опілля були придані князям метрополії. М.Ю. Брайчевський звернув увагу на те, що в Любецькому з'їзді князів (1097 р.) взяли участь, окрім Києва (як столиці), також Чернігів, Переяслав, Волинь, Перемишль, Теробовль; вони й склали територію Руської землі наприкінці XI ст.¹⁷³.

Чіткіше проявилася територія Руси в посланні Романа Мстиславича до князів, яке було написане десь у 1196-1198 роках. У ньому князь Роман називає місцевих князів – володимирського, чернігівського, галицького, смоленського, полоцького і рязанського, з кола яких він пропонував обирати великого київського князя. Як автор цього проекту, князь Роман назвав першим володимирського (на Волині) князя, а це свідчить про те, що послання було складене ще до підпорядкування ним Галича в 1199 р. Визнаючи родове старійшинство суздальського князя, Роман Мстиславич не відносив його до місцевих князів, оскільки Суздаль був поза межами Руси, і не вважав за можливе, щоб той брав участь у виборах великого київського князя ¹⁷⁴.

¹⁷³ Брайчевський М.Ю. Походження Руси. – К., 1968. – С. 191.

¹⁷⁴ Татищев В.Н. История Российская. – М.; Л., 1964. – Т. 3. – С. 169-170, 257 (2-га ред.); Т. 4. – С. 328-329, 457 (1-ша ред.).

На нашу думку, ідея Золотого Слова Святослава у «Слові» могла виникнути під впливом переліку князів у посланні Романа Мстиславича. Хоч згідно з літописом Святослав узнав про поразку сіверян у Чернігові, у «Слові» він виголошує своє звернення до князів «въ Києвъ на Горахъ» (с. 23), утверджуючи тим самим старшинство київського престолу і великого київського князя.

Другим названий, як і в Романа, чернігівський князь. Ним тоді, в 1185 р., був Ярослав Всеволодович, рідний брат Святослава. Під час феодальної війни за переділ Руської землі в 1195-1196 роках Роман Мстиславич пропонував Ярослава на київське старійшинство як главу старшої князівської лінії. Автор «Слова» дає чернігівцям високу військову характеристику, але вважає, що їхня допомога Ігореві була недостатньою: «А уже не вижду власти сильного, и богатаго и многовои брата моего Ярослава...» (с. 26-27). Ця критика могла виникнути вже після його смерті (1198 р.).

В.М. Татищев висловлював гадку, що в переліку князів послання Романа міг бути пропуск. Саме так: тут не названий переяславський князь, третій за значенням сюзерен Руси. І цьому є своє пояснення. З того часу, як Всеволод Суздальський утвердився в Переяславі Руському (1196 р.), він надсилав до міста своїх синів, які правили від його імені. Переяслав на той час утратив статус самостійної князівської резиденції, а тому його і немає в переліку. Цей факт переконує в тому, що князь Роман виключав будь-яку участь суздальського князя (або його васалів) у руських справах.

Дещо інакше вирішує цю ситуацію автор «Слова». Він звертається до Всеволода Суздальського, нагадуючи йому про його обов'язок щодо «отня злата стола» (с. 28), щоб захистити Переяслав. Як і Роман, автор «Слова» не допускає ніякого втручання Суздаля у внутрішні справи Руси, хоч і змушений визнати його право на Переяслав.

Назвавши три основних престоли Руської землі – Київ, Чернігів і Переяслав, – автор «Слова» звертається до Святославового співправителя Рюрика та його брата Давида Смоленського, яким дає різко негативну характеристику, про що мовлено вище. Рюрик і Давид Ростиславичі проявили свою повну васальну залежність від Всеволода Суздальського в 1195-1196 роках.

Далі йдуть звернення до Ярослава Галицького, Романа Волинського і луцьких князів із закликом встати за землю Руськую, за рани Ігореві. Автор закликає також Ярослава Новгородського і полоцьких князів припинити війну, яка з новою силою загорілася восени 1198 р., і встановити мир. Тут новгородський князь названий лише

тому, що був у конфлікті з полочанами. Основне місце займає у «Слові» полоцька історія XI-XII століть.

Таким чином, у «Слові» названі київський, чернігівський, переяславський, смоленський, галицький, володимиро-волинський (включаючи луцьких князів) і полоцький престоли. Мабуть, вони, на думку автора «Слова», і складали територію України-Руси наприкінці XII ст. Тут не названий рязанський князь, хоч у переліку Романа він є. Гадаємо, що для автора «Слова» Рязань входила до складу Руси, поки була підпорядкована Чернігівській єпархії. А в 1198 р. в Рязані була створена окрема єпархія. І це докорінно змінило політичне становище Рязанського князівства, яке переходило під контроль Всеволода Суздальського. Даний факт підтверджує наше датування послання Романа 1196-1197 років чи в першій половині 1198 р. Адже князь Роман не включав до свого проекту васалів суздальського князя.

Звичайно, територія Руської землі у XII ст. була менша, ніж імперія Володимира Першого. Однак неправомірно говорити про істотне звуження її. Навпаки, Русь, яка споконвіку включала лише Наддніпрянщину, зуміла розширитись, утримавши при собі в період розпаду імперії і Галицько-Волинську, і Полоцьку, і Смоленську землі. На думку А.М. Робінсона, в епоху «Слова» Руська земля обіймала Середню Наддніпрянщину «із додатком Посейм'я»¹⁷⁵, тобто Сіверської землі. Із входженням Сіверщини до складу Руси завершилося формування її території (теперішньої України), визначилися її північно-східні кордони. Тому похід Ігоря мав епохальне значення в історії України-Руси. Києво-руський народ змушений був захищатися від агресивних сусідів – Хінові, Литви, Половеччини, Угорщини, згодом Польщі. З цих позицій треба оцінювати роль і Києва, і великого київського князя у «Слові».

¹⁷⁵ Робінсон А.Н. «Русская земля» в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. – Л., 1976. – Т. 31. – С.136.

У другій половині XII ст. політична система України-Руси більш-менш стабілізувалася. Визначальну роль тут відіграло те, що певні князівські роди закріпилися у своїх отчинах. До того ж кияни вміло балансували між двома династіями нащадків Олега Святославича та Володимира Мономаха, витворивши особливу форму правління – дуумвірат. Коли старійшина одного із родів ставав київським князем, він заручався зовнішньою підтримкою іншого роду. Так було за часів Ізяслава Мстиславича, Юрія Долгорукого, Ростислава Мстиславича, Мстислава та Ярослава Ізяславичів, Романа Ростиславича та ін. При цьому великі князі наділяли отчинників містами в Руській землі. Поступово склалася система спільного володіння і колективної оборони Руси. Вперше це питання підняв ще в 40-х роках Юрій Долгорукий, який зажадав «частки» в Руській землі для себе і своїх дітей. Майже через 50 літ те саме вимагав і його син Всеволод Суздальський і прагнув приєднати до своїх володінь Переяславщину та Сіверщину. Отож, Русь мусила бути постійно у стані бойової готовності.

Святославові Всеволодовичу вдалося присікти тенденцію до розтягування руських земель, але довелося погодитися на те, що Рюрик Ростиславич став його співправителем, тобто дуумвірат набрав іншого змісту – внутрішнього.

Після смерті Святослава (1194 р.) Рюрик, об'явивши себе старійшим у Руській землі і намагаючись утриматися в Києві, вдався до старої системи паювання, що призвело до великої війни за перерозподіл Руської землі. Всеволод Суздальський,

маніпулюючи наділами, зумів пересварити руських князів. У війні 1195-1196 років, яка охопила всі руські землі і колишні колонії, князь Роман Мстиславич виступав у союзі з чернігівськими і полоцькими князями. Йому протистояв Рюрик Київський у спілці з половцями, смоленським, суздальським, новгородським та деякими іншими князями. В 1196 р. Рюрик порвав союз із суздальським князем, і війна припинилася. Однак суздальський князь одержав під свій контроль «отній стіл» – Переяслав Руський. Цей факт ніяк не можна віднести до успіхів київської дипломатії. Адже в 1196 р. вся Руська земля фактично опинилася в лещатах ворожих сил, а половецькі орди, союзники Суздаля, впритул підійшли до Києва. Тоді ж стала цілком очевидною нездатність Рюрика управляти Руссю. Роман пропонував на київське князювання Ярослава Чернігівського, а коли той помер, то єдиним претендентом на політичне старійшинство став Ігор Святославич, який очолив рід Олеговичів. «Слово о полку Ігоревім», написане наприкінці 1198 р., було ніби відповіддю на послання князя Романа. Автор «Слова» Олестин Олексич закликав до союзу Олеговичів з Романом Волинським.

Але вже після написання «Слова», в 1199 р., Роман Мстиславич вступив до Галича, на який претендували й Ігоровичі, онуки Осмомисла. Тому союз Ігоря з Романом став неможливий. Невдовзі Русь втратила обох своїх великих захисників і реформаторів. Але ідея державотворення на етнічній основі продовжувала жити, формуючи національне самоусвідомлення українського народу.

Руська земля – головний герой «Слова». Всі переживання князів і воїнів пов'язані з Руссю, її життям і благополуччям. За Руську землю вийшли вони в похід, коли побачили, що рідній землі загрожує полон, і полягли за неї в чесному бою. Страждання Руси і заклики відстояти її проходять через весь твір. За визначенням Д.С. Лихачова вся боротьба з ворогами «поетично трансформується з уявленнями про боротьбу світла з темрявою – активною темрявою» і завершується перемогою світла¹⁷⁶. Тому дивною виглядає позиція А.А. Горського, який, оперуючи зжитими уже стереотипами, твердить, що сонячне затемнення спонукало «до відмови від «нечесного» заходу», але князь Ігор «знехтував знаменням... і сили природи стають ворожими йому»¹⁷⁷. Подібну позицію зайняв і А. Косоруков¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – М., 1985. – С. 263.

¹⁷⁷ Горский А.А. «Море» в «Слове о полку Игореве» // Вестник МГУ. – Серия 8. История. – 1985. – № 3. – С. 78.

¹⁷⁸ Косоруков А. Геній без имени // Октябрь. – 1985. – № 8. – С. 162.

Однак дослідники повинні були б погодитись з тим, що наступ пільми необхідно було зупинити і відвернути активними діями. І такою дією був похід князя Ігоря, який «наведе своя храбрыя плькы на землю Половѣцькую за землю Руськую» (с. 5). Тому немає підстав говорити про ворожість сил природи до Ігоря. З одного боку, як видно, сонце йому пільмою «путь заступае» (с. 8). Але, з іншого боку, темрява ніби встає між світлим сонцем і князем, темрява від сонця прикрила сіверян. Так і небезпека від моря загрожує вошам: хмари і стріли з моря; половці від Дону і від моря. Як сказано у «Слові Данила Заточеника», «То не море топить корабли, но вѣтри...»¹⁷⁹. Князь Ігор виступає проти реальних дій темних сил, які ніби відгороджують його від двох основних джерел життя – вогню (сонця) і води (моря).

На нашу думку, у «Слові» головне не перемога чи поразка, головне – дія, принесення жертви, яка і перемагає сили темряви. І вже вільне сонце – воно сяє; вільне море – через нього линути голоси від Дунаю до Києва. Дякуючи своєчасному виступу Ігоря в похід, відновлюється рівновага у природі і суспільстві: жертва Ігоря вносить порядок у хаос, розсуває межі знаного.

Ставленням до Руської землі перевіряється позиція кожного з князів. І «божий промисел» вибирає лише Ігоря як захисника Руси, показуючи йому шлях з полону на Руську землю, до отчого золотого столу. Радіє Руська земля – їй без Ігоря, як тілові без голови (с. 44). Ця картина глибоко символічна, бо показує весь подальший шлях князя Ігоря до верховної влади над Руссю. У «Слові» замкнувся величезний історичний період, тернистий шлях Руської землі од старого Володимира до Ігоря Святославича, з яким пов'язані всі надії автора «Слова». На цю ідею «Слова» вказав у свій час П.П. Вяземський: «Співець Ігорів... нічого не мав іншого на увазі, як представити кандидата для захисту єдності рідного племені»¹⁸⁰. У 1185 р. князь Ігор вирвав рідну землю з полону ворожих сил. Автор «Слова» сподівається, що і в 1198 р. Ігор Чернігівський і Київський повторить свій подвиг і врятує вже всю Руську землю від безчестя, погрому і пограбування. Не архаїчні імперські ідеали, а живі ідеї єднання руських князів, фактична єдність Руської землі XII ст. (теперішньої України) пронизує весь твір.

Таким чином, Руська земля XII ст. – пряма спадкоємиця Руської землі (Метрополії) IX-XI століть. Такий погляд зберігався і у XIII ст., відобразився у «Слові о погибелі Руської землі» (1235-1236 роки), де віддана перевага київським, руським князям, тобто і у XIII ст. Київ зберігав роль об'єднавчого політичного центру. Вигадка про перенесення столиці Руси до Владимира-Суздальського виникла значно пізніше, щоб обґрунтувати претензії Московського царства на зверхність у слов'янському світі¹⁸¹.

¹⁷⁹ Див. Зарубин Н. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам... – М., 1932. – С. 25.

¹⁸⁰ Замечания на «Слово о полку Игоревѣ» кн. Павла Петровича Вяземского. – СПб., 1875. – С. 483.

¹⁸¹ Яценко Б. «Слово о погибелі Рускыя земли» – київська пам'ятка XIII століття // Слово і час. – 1993. – № 5. – С. 13-17.

«Слово о полку Ігоревім» – героїчний народний епос про становлення Руської землі (без колоній) з центром у Києві в постімперський період – підтверджує ідею безперервності києво-руської (української) історії з найдавніших часів до наших днів. Воно звернене в майбутнє.

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВОВОГО, ОНУКА ОЛЕГОВОГО ¹

Хіба не гоже було нам, браття, почати старими словами трудних* повістей о полку Ігоревім ², Ігоря Святославича? Початися ж тій пісні за билинами цього часу, а не за задумом Бояновим ³. Боян-бо віщий, якщо комусь хотів пісню творити, то розганявся білкою по дереву, сірим вовком по землі, сизим орлом під хмарами.

А як згадував речі* перших часів особиці* ⁴, тоді пускав десять соколів на стадо лебедів. Котру сокіл доганяв, та спершу й пісню співала старому Ярославу ⁵, хороброму Мстиславу ⁶, що зарізав Редедю перед полками касозькими, красному Романові Святославичу ⁷. Боян же, браття, не десять соколів на стадо лебедів пускав, а свої віщі персти на живі струни покладав, і вони самі князям славу рокотали.

Почнімо ж, браття, повість оцю од старого Володимира до нинішнього Ігоря ⁸, котрий осягнув задум кріпостю своєю ⁹ і погострив серця свого мужністю, наповнившись ратного духу, навів свої хоробрі полки на землю Половецькую за землю Руськую.

Тоді Ігор глянув на світлеє сонце і побачив од нього тьмою всіх своїх воїв прикритих ¹⁰. І сказав Ігор до дружини своєї: «Браття і дружино! Ліпше ж би потятим бути аніж полоненим бути. А всядьмо, браття, на свої швидкі коні та поглянемо синього Дону». Спалахнула князеві думка про жону, і жалість йому знамення заступила ¹¹. «Спробувати Дону великого хочу-бо, – сказав, –

СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВЪ, ИГОРЯ СЫНА СВЯТЪСЛАВЛЯ, ВНУКА ОЛЬГОВА.

Не лѣпо ли ны бѣшетъ, братіє, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстѣй о плъку Игоревѣ, Игоря Святъславлича? Начати же ся тѣй пѣсни по былинамъ сего времени, а не по замышленію Бояню. Боянъ бо вѣщій, аще кому хотѣше пѣснь творити, то растѣкашется мыслію по дереву, сѣрымъ вѣлкомъ по земли, сызымъ орломъ подъ облакы.

Помняшетъ бо речъ пѣрвыхъ временъ усобицѣ, тогда пушашетъ 10 соколовъ на стадо лебедѣй. Которыи дотечаше, та преди пѣснь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ плъкы касожьскими, красному Романови Святъславличю. Боянъ же, братіє, не 10 соколовъ на стадо лебедѣй пушаше, нѣ своя вѣщія прѣсты на живая струны вѣскладаше; они же сами княземъ славу рокоташу.

Почнемъ же, братіє, повѣсть сію отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря, иже истягну умъ крѣпостію своєю и поостри сердца своего мужествомъ; наплѣнися ратнаго духа, наведе своя храбрыя плъкы на землю Половецькую за землю Руськую.

Тогда Игорь вѣзрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорь къ дружинѣ своей: «Братіє и дружино! Луце жѣ бы потяту быти, неже полонену быти. А всядемъ, братіє, на свои брѣзья комони, да позримъ синего Дону». Спала князю умъ по хоти и жалость ему знаменіє заступи. «Искусити Дону великаго хочу бо, – рече, – копіє приломити конецъ поля Половецкаго,

копіє приломити кінець поля Половецького.
З вами, русичі, хочу голову свою покласти
або напиться шоломом Дону».

О Бояне, соловію старого часу!
Аби ти ці полки оцебетав,
скачучи, соловію, по мисленому дереву,
літаючи орлом під хмарами,
звиваючи слави обаполи* цього часу ¹²,
рищучи в тропу Трояню через поля на гори!
Співати було пісню Ігореві, того (Олега)
онуку:
«Не буря соколів занесла через поля широкії,
галиці* стада біжать к Дону великому».
Чи оспівати було, віщий Бояне, Велесів
онуче: «Коні іржуть за Сулою –
дзвенить слава в Києві;
труби трублять в Новіграді,
стоять стяги в Путивлі».

Ігор жде милого брата Всеволода.
І сказав йому буй-тур Всеволод ¹³:
«Один брат, один світ світлий ти, Ігорю!
Обидва ми Святославичі!
Сідлай, брате, своїх швидких коней,
а мої ті готові, осідлані під Курськом
попереду.
А мої ті куряни – свідомі кметі*:
під трубами повиті,
під шоломами злеліяні,
кінець списа годовані;
путі їм відомі,
яруги їм знайомі;
луки у них натягнеш,
сайдаки отворені,
шаблі нагострені.
Самі скачуть, як сірі вовки у полі,
шукаючи собі честі,
а князеві слави».

Тоді вступив Ігор князь в золоте стремено
і поїхав по чистому полю.
Сонце йому тьмою путь заступало.
Ніч, стогнучи йому грозою, птахів убудила,
збила звірину в стада.
Див* кличе на верху дерева,
велить прислухатись землі незнаній у Лузі,
і Помор'ю, і Посуллю, і Сурожу, і Корсуню,
і тобі, тмутороканський бовван!

А половці неготовими шляхами побігли к
Дону великому.

Сь вами, русици, хошу главу свою
приложити,
а любо испити шоломомъ Дону».

О Бояне, соловію старого времени!
Абы ты сїа плъкы уцекоталь,
скача, славїю, по мыслену древу,
летая умомъ подъ облакы,
свивая славы оба полы сего времени,
рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы.
Пѣти было пѣснь Игореви, того (Олга) внуку:
«Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая,
галици стады бѣжать къ Дону великому».
Чили въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ
внуче:
«Комони ржуть за Сулою, –
звенить слава въ Києвъ;
трубы трубятъ въ Новѣградъ,
стоятъ стязи въ Путивль!»

Игорь ждёт мила брата Всеволода.
И рече ему Буй Туръ Всеволодъ:
«Одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый ты,
Игорю!
Оба єсвъ Святъславличя!
Сѣдлай, брате, свои брѣзьи комони,
а мои ти готови, осѣдлани у Курска
напереди.
А мои ти куряни – свѣдоми кѣмети:
подъ трубами повити,
подъ шеломи възлелѣяны,
кінець копія въскрѣмлени,
пути имъ вѣдоми,
яругы имъ знаєми,
луци у нихъ напряжени,
тули отворени,
сабли изъострени.
Сами скачють, акы сѣрьи вльци въ полѣ,
ищучи себе чти, а князю славѣ».

Тогда вступи Игорь князь въ златъ стремень,
и поѣха по чистому полю.
Солнце ему тьмою путь заступаше.
Ночь стонуши ему грозою птичь убуди;
свистъ звѣрину въ стады.
Дивъ кличетъ врѣху древа,
велить послушати земли незнаемъ в Лузѣ,
и по морію, и по Сулїю, и Сурожу, и
Корсуню, и тебѣ Тмутораканьскый бльванъ!

А половци неготовами дорогами побѣгоша къ
Дону великому;

Кричать теліги опівночі,
мов лебеді розпущені.
Ігор к Дону воїв веде!
Уже-бо біда його пасе птахів по дубах,
вовки грозу викликають по яругах,
орли клекотом на кості звірів звуть,
лисиці брешуть на черленії щити.

О Руська земле, уже за валом-обороною еси!

Довго ніч меркне...
Та ось зоря-світ запалала,
імла поля покрила,
щебет солов'їв завмер,
говір галич убудив.
Русичі великі поля черленими щитами
перегородили,
шукаючи собі честі, а князеві слави.

Спозаранку в п'ятницю потоптали поганські
полки половецькі,
І, розсипавшись стрілами по полю,
помчали красних дівчат половецьких,
а з ними золото, і паволоки, і дорогі
оксамити.
Ортомами*, і япончицями*, і кожухами
почали мости мостити
по болотах і грязьких місцях.
А всякі узороччя половецькі –
черлен стяг, біла хоругва, черлена чілка*,
сріберне стружіє* –
хороброму Святославичу!

Дрімас в полі Олегове хоробре гніздо –
далеко залетіло!
Не було воно обиді породжене,
ні соколу, ні кречету, ні тобі, чорний вороне,
поганий половчине!
Гзак ¹⁴ біжить сірим вовком,
Кончак ¹⁵ йому слід править к Дону
великому.

Другого дня вельми рано криваві зорі
світ повідають,
чорні хмари з моря ідуть,
хочуть прикрити чотири сонця,
а в них тріпоч уть синії блискавки.
Бути грому великому!
Іти дощу стрілами з Дону великого!
Отут копіям приламатись,
отут шаблям потручатись о шоломи
половецькі

крычать тѣлѣгы полунощы,
рци, лебеди роспущени.
Игорь къ Дону вои ведетъ.
Уже бо бѣды его пасетъ птицъ по дубію,
вльци грозу въсрожатъ по яругамъ,
орли клектомъ на кости звѣри зовутъ,
лисици брешутъ на чрьленныя щиты.

О Руская земле! Уже за Шеломянемъ еси.

Дльго ночь мркнетъ.
Заря свѣтъ запала,
мьгла поля покрыла,
щекотъ славій успе,
говоръ галичъ убуди.
Русичи великая поля чрьленными щиты
прегородиша,
ищучи себѣ чти, а Князю славы.

Съ заранія въ пяткъ потопташа поганья
плѣкы половецкыя,
и рассушыся стрѣлами по полю,
помчаша красныя дѣвки половецкыя,
а съ ними злато, и паволокы, и драгыя
оксамиты.
Орьтьмами и япончицами, и кожухы начаша
мосты мостити
по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ.
И всякыи узорочьи половѣцкыи –
чрьлень стягъ, бѣла хорюговъ, чрьлена чолка,
сребрено стружіє –
храброму Святъславличю!

Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброє гнѣздо –
далече залетѣло!
Не было оно обидѣ порождено,
ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чрьный
воронъ, поганный половчине!
Гзакъ бѣжитъ сѣрымъ влькомъ,
Кончакъ єму слѣдъ править къ Дону
великому.

Другаго дни велми рано кровавыя зори
свѣтъ повѣдають,
чрьныя тучя съ моря идуть,
хотятъ прикрыти 4 солнца,
а въ нихъ трепещутъ синії мльнії.
Быти грому великому,
итти дождю стрѣлами съ Дону великаго.
Ту ся копіємъ приламати,
ту ся саблямъ потручяти о шеломы
половецкыя,

на ріці на Каялі біля Дону великого ¹⁶.

О Руська земле, уже не валом-обороною
еси! ¹⁷

Се вітри, Стрибожі онуки, віють з моря
стрілами на хоробрі полки Ігореві.
Земля двигтять!
Річки мутно течуть!
Порохи поля покривають!
Стяги говорять: половці ідуть од Дону
і од моря!
І од усіх сторін руські полки заступили.
Діти бісові кликом поля перегородили,
а хоробрі русичі загородили черленими
щитами.

Яр-туре Всеволоде!
Стоїш на бороні*,
прищеш на воїв стрілами,
гримиш о шоломи мечами харалужними.
Куди тур проскочив,
своїм золотим шоломом посвічуючи,
там лежать поганські голови половецькії.
Поскіпані шаблями гартованими шоломи
Оварськії ¹⁸
од тебе, яр-туре Всеволоде!
Що там рани, дорогі браття, –
він забув про почесь і життя,
і города Чернігова отчий золотий престол,
і своєї милої жони, красної Глібівни ¹⁹,
звичаї й обичаї!

Були віки Трояні,
минули літа Ярослава;
були полки Олегові,
Олега Святославича ²⁰.
Той-бо Олег мечем крамолу кував
і стріли по землі сіяв.
Ступає в золоте стремено в граді
Тмуторокані –
той же дзвін чув давній великий Ярославів
син Всеволод ²¹,
а Володимир що не ранок уші закривав у
Чернігові.

Бориса ж Вячеславича слава на суд
привела ²²
і на Канину ²³ зелену паполому* постелила
за обиду Олегову, хороброго і молодого
князя.
З тієї ж каяли* Святополк по вісті* взяв

на рѣцѣ на Каялѣ, у Дону великаго!

О Руская землѣ! Уже не Шеломянемъ еси!

Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють съморя
стрѣлами на храбрыя плѣкы Игоревы.
Земля тутнегъ,
рѣкы мутно текутъ,
пороси поля прикрывають.
Стязи глаголютъ: половци идуть отъ Дона,
и отъ моря,
и отъ всѣхъ странъ Рускыя плѣкы отступиша.
Дѣти бѣсови кликомъ поля прегородиша,
а храбрїи русици преградиша чрьлеными
щиты.

Яръ туре Всеволодѣ!
Стоиши на борони,
прыщеси на вои стрѣлами,
гремлещи о шеломы мечи харалужными.
Камо Туръ поскочае,
своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая,
тамо лежать поганыя головы половецкыя.
Поскепаны саблями калеными шеломы
оварьскыя
отъ тебе, яръ туре Всеволоде!
Кая раны дорога, братїе,
забывъ чти и живота,
и града Чрънигова отня злата стола,
и своя милыя хоти, красныя Глѣбовны,
свѣчая и обычая.

Были вѣчи Трояни,
минула лѣта Ярославля;
были плѣци Олговы,
Ольга Святѣславлича.
Тѣй бо Олегъ мечемъ крамолу ковае,
и стрѣлы по земли сѣае.
Ступаетъ въ златъ стремень въ
градѣ Тмутороканѣ,
той же звонъ слыша давный великий
Ярославъ сынъ Всеволожь
а Владиміръ по вся утра уши закладаетъ въ
Черниговѣ.

Бориса же Вячеславлича слава на судъ
приведе
и на Канину зелену паполому постла
за обиду Олгову, храбра и млада князя.
Съ тояже Каялы Святоплѣкъ по вѣстѣ я отца
своего

батька ²⁴ свого поміж угорськими
иноходцями ко святій Софії до Києва.

Тоді, за Олега Гориславича, сіялось
і проростало особицями*,
гинуло добро Дажьбожого онука ²⁵,
в княжих крамолах вік людям вкоротився.
Тоді по Руській землі рідко ратаєве гукали,
та часто ворони грали,
трупі собі ділячи.
А галки свою річ говорили,
збираючись полетіти на поживу.

То було в ті раті і в ті полки,
а такої раті не чувано!
Спозаранку до вечора,
з вечора до світа летять стріли гартовані,
grimлять шаблі о шоломи,
тріщать копія харалужнії в полі незнаному,
серед землі Половецької.
Чорна земля під копитами кістями була
засіяна, а кровію полита;
тугою зійшли вони по Руській землі.
Що мені шумить?
Що мені дзвенить вельми рано перед
зорями? Ігор полки завертає:
жаль-бо йому милого брата Всеволода ²⁶.

Билися день, билися другий,
третього дня близько полудня упали стяги
Ігореві.
Тут брати і розлучились на березі бистрої
Каяли;
тут кривавого вина не достало,
тут пир докінчили хоробрі русичі:
сватів напоїли,
а самі полягли за землю Руськую.
Никне трава жалощами,
а дерево з тугою до землі приклонилось.

Уже-бо, браття, невеселая година настала,
уже пустиня силу прикрила.
Встала обида в силах Дажьбожого онука,
вступила бідою на землю Трояню ²⁷,
заплескала лебединими крильми на синім
морі біля Дону, –
плетучи, збудила привільні для себе часи.
Усобиця* князів на поганів погибла,
сказав-бо брат братові:
«Се моє, а те – моє теж».
І почали князі про малеє «се великеє»

междю угорськими иноходьцы
ко Святѣй Софїи къ Кієву.

Тогда при Олзѣ Гориславличи сѣяшется
и растяшеть усобицами,
погибашеть жизнь Дажьбожа внука;
въ княжихъ крамолахъ, вѣци челоуѣкомъ
скратишась.
Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ
кикахуть, нѣ часто врани грахуть,
трупїа себѣ дѣляче.
А галици свою рѣчь говоряхуть,
хотятъ полетѣти на уедіе.

То было въ ты рати, и въ ты плѣкы,
а сицеи рати не слышано!
Съ заранїа до вечера,
съ вечера до свѣта летятъ стрѣлы каленныя,
grimлють сабли о шеломы,
трещатъ копїа харалужныя въ полѣ незнаемѣ,
среди земли Половецкыи.
Чрѣна земля подѣ копыты, костьми была
посѣяна, а кровію поляна;
тугою въздоша по Руской земли.
Что ми шумить,
что ми звенить давеча рано предѣ зорями?
Игорь плѣкы заворачаетъ –
жаль бо єму мила брата Всеволода.

Бишася день, бишася другый.
Третьяго дни къ полуднїю падоша стязи
Игоревы.
Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой
Каялы.
Ту кроваваго вина не доста;
ту пирѣ докончаша храбрїи русичи:
сваты попоиша,
а сами полегоша за землю Рускую.
Ничить трава жалощами,
а древо с тугою къ земли преклонилося.

Уже бо, братїе, не веселая година вѣстала,
уже пустыни силу прикрыла.
Вѣстала обида въ силахъ Дажьбожа внука,
вступилъ бѣдою на землю Трояню,
въсплескала лебедиными крылы на синѣмъ
море у Дону
плещучи, убуди жирня времена.
Усобица княземъ на поганыя погыбе.
Рекоста бо братъ брату:
«Се моє, а то моє же».
И начяша князи про малое «се великое»

мовити,
а самі на себе крамолу кувати.
А погани з усіх сторін приходили з
перемогами на землю Руськую.

О, далеко зайшов сокіл, птиць б'ючи, — до моря!
А Ігоревого хороброго полку не воскресити!
За ним кликнули Карна і Жля ²⁸,
поскакали по Руській землі,
смагу* людям несучи в полум'яному розі.

Жони руськії заплакали, примовляючи:
«Уже нам своїх милих лад ні мислію
змислити,
ні думою здумати,
ні очима зглядати,
а золота і срібла уже більше не витратити».

І застогнав-бо, браття, Київ тугою,
а Чернігів нападъми.
Журба розлилася по Руській землі.
Печаль буйна потекла серед землі Руської.
А князі самі на себе крамолу кували,
а погани самі, побідами ришучи на Руську
землю,
брали данину по білі* од двора.

Тії-бо два хоробрі Святославичі, Ігор і
Всеволод, вже олжу розбудили,
котру приспав було отець їхній Святослав,
Грізний Великий Київський ²⁹,
грозою притрепетав своїми сильними
полками
і харалужними мечами.

Він наступив на землю Половецькую,
притоптав горби і яруги,
замутив річки й озера,
висушив потоки і болота.
А поганого Кобяка ³⁰ із лукомор'я од
залізних великих полків половецьких,
як вихор, вивергнув.
І упав же Кобяк в граді Києві,
в гридниці Святославоу.

Тут німці і венедичі*,
тут греки і морава співають славу
Святославу, ³¹ жаліють князя Ігоря,
що утопив гаразд на дні Каяли, ріки
половецької,
руського золота насипавши.

мльвити,
а сами на себѣ крамолу ковати.
А поганіи съ всѣхъ странъ приходяху съ
побѣдами на землю Рускую.

О, далече зайде соколъ, птиць бѣя, — къ морю!
А Игорева храбраго плѣку не крѣсити.
За нимъ кликну Карна и Жля,
поскочи по Руской земли,
смагу людемъ мычючи въ пламянѣ розѣ.

Жены рускія въсплакашась, аркучи:
«Уже намъ своихъ милыхъ ладъ ни мыслию
смыслити,
ни думою сдумати,
ни очима съглядати,
а злата и сребра ни мало того potrzeby».

А вѣстона бо, братіє, Кієвъ тугою,
а Черниговъ нападъми.
Тоска разліяся по Руской земли;
печаль жирна тече средь земли Руской.
А князи сами на себе крамолу коваху,
а поганіи сами, побѣдами наришуще на
Рускую землю,
емляху дань по бѣлѣ отъ двора.

Тии бо два храбрая Святѣславлича, Игорь и
Всеволодъ, уже лжу убуди,
которую, ту бѣше успиль отець ихъ
Святѣславъ, грозный великий кіевскій,
грозою бѣшетъ притрепеталь своими
сильными плѣкы
и харалужными мечи.

Наступи на землю Половецкую,
притопта хльми и яругы,
взмути рѣки и озера,
иссуши потоки и болота.
А поганого Кобяка изъ луку моря отъ
желѣзныхъ великихъ плѣковъ половецкихъ
яко вихрь, выторже.
И падеся Кобякъ въ градъ Кієвъ,
въ гридницѣ Святѣславли.

Ту нѣмци и венедици,
ту греци и морава поють славу Святѣславлю,
кають князя Игоря,
иже погрузи жиръ во днѣ Каялы рѣкы
половецкія,
рускаго злата насыпаша.

Тут Ігор князь пересів із сідла золотого
та в сідло кощієво.
Засмутилися в городах заборола,
а веселощі поникли.

А Святослав мутен сон бачив у Києві на
горах.
«Сю ніч з вечора покривав я тім'я, – сказав, –
чорною паполомою на кроваті тисовій,
черпали мені синє вино, з трудом* змішане,
сипали мені порожніми сайдаками воїнів-
поган
великі перла на лоно.
І так пестять мене вже дошки без кніса*
в моєму теремі златоверхім.
В сю ж ніч з вечора бусові ворони
заграли було біля Пліснеська,
в оболоні дебрі Кисані ³²,
і понеслися до синього моря».

І мовили бояри князеві:
«Уже, княже, туга ум полонила.
Се ж бо два соколи злетіли з отчого престолу
золотого пошукати града Тмутороканя ³³
або напиться шоломом Дону.
Вже соколам крильця притнули шаблями
поганів,
а самих опускали в путини* залізні ³⁴.

Потемніло на третій день:
два сонця померкли,
обидва багрянні стовпи погасли і з ними
молоді місяці...
А Олег і Святослав тьмою заволоклися ³⁵...

На ріці на Каялі тьма світ покрила.
По Руській землі простерлися половці, мов
пардуже* гніздо,
і в мор людей занурили,
і велике буйство подали Хинові ³⁶.
Уже впала Хула на Хвалу,
уже тріснула Нужда на Волю,
уже звергся Див на землю.
Се ж бо готські краснії діви заспівали на
березі синього моря.
Дзвонячи руським золотом,
оспівують часи Бусові,
леліють помсту за Шарукана ³⁷.
А ми уже, дружина, без веселощів!»

Тоді великий Святослав ізронив Золоте
Слово ³⁸, сльозами змішане,

Ту Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла злата,
а въ сѣдло кощієво.
Уныша бо градомъ забрали,
а веселіє пониचे.

А Святъславъ мутенъ сонъ видѣ въ Кієвѣ на
горахъ.
«Си ночь съ вечера одѣвахъ темя, – рече, –
чръною паполомою на кровати тисовѣ.
Чръпахуть ми синее вино, съ трудомъ
смѣшено, сыпахуть ми тьщими тулы
поганыхъ тльковинъ
великій женчюгъ на лоно.
И нѣгують мя уже дѣски безъ кнѣса
в моемъ теремѣ златовръсѣмъ.
Всю ночь съ вечера бусови врани
възгряху у Плѣсньска
на болони бѣша дебрь Кисаню,
и несошася къ синему морю».

И ркоша бояре князю:
«Уже, княже, туга умъ полонила.
Се бо два сокола слѣтѣста съ отня стола злата
поискати града Тьмутороканя,
а любо испити шеломомъ Дону.
Уже соколома крильця припѣшали поганыхъ
саблями,
а самаю опустоша въ путины желѣзны.

Темно бо бѣ въ 3 день:
два солнца помѣркоста,
оба багряная стѣлпа погасоста и съ нима
молодая мѣсяца...
Олегъ и Святъславъ, тьмою ся поволокоста

На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣтъ покрыла.
по Руской земли прострошася половци,
аки пардуже гнѣздо.
и въ морѣ ѣ погрузиста,
и великое буйство подасть хинови.
Уже снесесе хула на хвалу;
уже тресну нужда на волю;
уже врѣжеса дивъ на землю.
Се бо готскія красныя дѣвы въспѣша на брезѣ
синему морю.
Звоня Рускымъ златомъ,
поють время Бусово,
лелѣють мѣсть Шароканю.
А мы уже, дружина, жадни веселія».

Тогда великій Святславъ изрони злато слово
слезами смѣшено, и рече:

і сказав: «О мої синовці* Ігорю і Всеволоде!
Рано есте почали Половецьку землю мечами
усмиряти, а собі слави шукати.
Та немало ворогів подолали,
немало кров поганську проливали ³⁹.
Ваші хоробрі серця в жорстокім харалузї
сковані,
а в буєсті гартовані.
Чи це ви створили моїй срібній сивині?

А вже не бачу волості сильного і багатого
і многової
брата мого Ярослава ⁴⁰ з чернігівськими
биями* –
з могутами, і з татранами, і з шельбирами,
і з топчаками, і з ревуґами, і з ольбирами.
Тії-бо без щитів з ножами захаявними
кликом полки перемагають,
дзвонячи в прадідівську славу.
Та вони сказали: «Мужаймося самі –
минулу славу самі примножим,
а прийдешньою самі поділимося!»

А чи диво, браття, старому омолодитися?
Коли сокіл змужнілий буває,
високо птахів заганяє -
не дасть гнізда свого на кривду.
Та се зло: князі мені не в поміч –
нині години обернулись.
Се у Римові кричать під шаблями
половецькими,
а Володимир під ранами ⁴¹.
Туга і журба сину Глібовому!

Великий княже Всеволоде! ⁴²
Не мислю тобі прилетіти здалеку
отчого золотого престолу поберегти.
Ти-бо можеш Волгу веслами розкропити,
а Дін шоломами вилляти.
Якби ти був, то була б чага по ногаті*,
а кощій по різані*.
Ти-бо можеш по суходолу живими
шереширами* стріляти –
завзятими синами Глібовими ⁴³.

Ти, буй Рюриче і Давиде! ⁴⁴
Хіба не вашими золоченими шоломами по
крові плавали?
Хіба не ваші хоробрі дружини рикають, ніби
тури,
ранені шаблями гартованими на полі
незнаному?

«О моя сыновчя, Игорю и Всеволоде!
Рано еста начала Половецкую землю мечи
цвѣлвити, а себѣ славы искати.
Нѣ нечестно одолѣсте,
несчетно бо кровь поганую пролїясте.
Ваю храбрая сердца въ жестоцемъ харалузѣ
скована,
а въ буести закалена.
Се ли створисте моеї сребреней сѣдинѣ!

А уже не вижду власти сильного и богатого, и
многовая
брата моего Ярослава, съ черниговскими
былями,
съ могуты, и съ татраны, и съ шельбиры,
и съ топчаки, и съ ревуґы, и съ ольберы.
Тии бо бес щитовъ съ засапожники кликомъ
плѣкы побѣждають,
звонячи въ прадѣдную славу.
Нѣ рекосте: «Мужаймѣся сами:
преднюю славу сами похитимъ,
а заднюю ся сами подѣлимъ!».

А чи диво ся братіє, стару помолодити?
Коли соколь въ мытєхъ бываєть,
высоко птицѣ възбиваєть:
не даєть гнѣзда своего въ обиду.
Нѣ се зло – княже ми не пособіє:
ниниче ся години обратиша.
Се у Римъ кричать подѣ саблями
половецкыи,
а Володимиръ подѣ ранами.
Туга и тоска сыну Глѣбову.

Великий княже Всеволоде!
Не мыслю ти прелетѣти издалеча
отня злата стола поблюсти.
Ты бо можєши Волгу веслы раскропити,
а Донъ шеломы вылѣяти!
Аже бы ты былѣ, то была бы чага по ногатѣ,
а кощей по резанѣ.
Ты бо можєши посуху живыми шерешеры
стрѣляти,
удалыми сыны Глѣбовы.

Ты буй Рюриче и Давиде!
Не ваю ли вои злачеными шеломы по крови
плаваша?
Не ваю ли храбрая дружина рыкають акы
тури,
ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ?
Вступита, господина, въ злата стремєнь

Вступіте, господини, в золоті стремена
за обиду цього часу, за землю Руськую,
за рани Ігореві,
смілого Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе! ⁴⁵
Високо сидиш на своєму златокованому
престолі,
підпер гори Угорські своїми залізними
полками,
заступив королеві путь,
зачинив Дунаю ворота,
мечучи тягарі через хмари,
суди рядячи до Дунаю.

Грози твої по землях течуть,
одчиняєш Києву брами,
стріляєш з отчого золотого престолу
салтанів за землями.
Стрілай, господине, Кончака, поганого
кощія,
за землю Руськую, за рани Ігореві,
смілого Святославича!

А ти, буй Романе і Мстиславе! ⁴⁶
Хоробра мисль носить ваш ум на діло.
Високо плаваєш на діло в буєсті,
як сокіл на вітрах ширяючи, –
хочеш птаха в буйстві одоліти.
Є ж бо у вас залізні воти-помори під
шоломами латинськими.
Од них двигтить земля, і багато країв –
Хинова, Литва, Ятвяги, Деремела і Половці –
сулиці* свої покидали,
а голови свої поклонили під тії мечі
харалужнії.
Та уже, княже, Ігорю змерхло у сонці світло,
а дерево не з добра листя зронило:
по Росі й по Сулі гради поділили ⁴⁷.
А Ігорового хороброго полку не воскресити!
Дін тобі, княже, гукає і кличе князів на
звитягу.
Олеговичі, хоробрі князі, доспіли на брань!

Інгвар і Всеволод, і всі три Мстиславичі ⁴⁸,
не простого гнізда шестикрильці!"
Хіба не побідним жеребом собі волості
порозширяли?
Де ж ваші золоті шоломи і сулиці ляської і
шити?
Загородіте Полю* ворота своїми гострими
стрілами за землю Руськую, за рани Ігореві,

за обиду сего времени,
за землю Рускую,
за раны Игоревы,
буго Святславлича!

Галичкы Осмомыслъ Ярославе!
Высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ
столѣ,
подперъ горы Угорскыи своими желѣзными
плѣки,
заступивъ королеви путь,
затворивъ Дунаю ворота,
меча бремены чрезь облаки,
суды рядя до Дуная.

Грозы твоя по землямъ текутъ,
отворяєши Києву врата,
стрѣляєши съ отня злата стола салтъани за
землями.
Стрѣлай, господине, Кончака, поганого
кощея,
за землю Рускую, за раны Игоревы,
буго Святъславлича!

А ты, буй Романе и Мстиславе!
Храбрая мысль носить вашъ умъ на дѣло.
Высоко плаваєши на дѣло въ буести,
яко соколъ на вѣтрехъ ширяясь,
хотя птицю въ буйствѣ одолѣти.
Суть бо у ваю желѣзныи папорзи подъ
шеломы латинскими.
Тѣми тресну земля, и многи страны –
Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела, и половци –
сулицы своя повръгоща,
а главы своя подклониша подъ тьи мечи
харалужныи.
Нѣ уже, княже Игорю, утрѣпъ солнцю свѣтъ,
а древо не бологомъ листвѣе срони:
по Рси и по Сули гради подѣлиша.
А Игорева храбраго плѣку не крѣсити!
Донѣ ти, княже, кличетъ и зоветъ князи на
побѣду.
Олговичи, храбрыи князи, доспѣли на брань.

Иньгваръ и Всеволодъ, и вси три
Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрильци!
Не побѣдными жребіи собѣ власти
расхытисте?
Кое ваши златыи шеломы и сулицы лясцкыи и
щиты!
Загородите полю ворота своими острыми
стрѣлами за землю Рускую, за раны Игоревы,

смілого Святославича!

Уже-бо Сула не тече срібними струменями
до города Переяслава.

І Двіна болотом тече тим грізним полочанам
під кликом поганів.

Один же Ізяслав, син Васильків ⁴⁹,
подзвонив своїми гострими мечами
о шоломи литовські,
притріпав славу дідові своєму Всеславу.
А сам під черленими щитами на кривавій
траві,
притріпаний литовськими мечами,
поклав ту славу на смертний одр і сказав:
«Дружину твою, княже,
птахи крилами приодягли,
а звірі кров полизали».

Не було тут брата Брячислава,
ні другого – Всеволода.
Один-бо ізронив перлисту душу з хороброго
тіла
через золоте ожерелля.
Смутні голоси, – поникли веселощі,
труби трублять городенські.

Ярославе і всі онуки Всеслави! ⁵⁰
Уже понизить стяги свої,
вкладить свої мечі верезені*,
уже-бо вискочили з дідівської слави.
Ви ж бо своїми крамолами почали наводити
поганів на землю Руськую,
на спадщину Всеславу,
котрій теж було насилля од землі
Половецької.

На сьомім віці Трояні кинув Всеслав ⁵¹
жереб на дівчину собі любу.
Той Всеслав клюками* сперся на копіє,
доскочив до града Києва
і доторкнувся стружієм золотого престолу
Київського.
Скочив од них лютим звіром опівночі із
Білаграда ⁵², огорнувся синьою імлою.
А вранці, піднявши трикуси*,
одчинив ворота Новуграду,
розбив славу Ярославу ⁵³,
скочив вовком до Немиги ⁵⁴ із здобутком.

На Немизі снопи стелять головами,
молотять ціпами харалужними,
на току життя кладуть,

буєго Святъславлича!

Уже бо Сула не течеть сребреними струями
къ граду Переяславлю,
и Двина болотомъ течеть онымъ грознымъ
полочаномъ подъ кликомъ поганыхъ.
Єдинъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ,
позвони своими острыми мечи
о шеломы литовскыя,
притрепа славу дѣду своєму Всеславу,
а самъ подъ чрълеными щиты на кровавъ
травѣ
притрепанъ литовскыми мечи,
положи ю на кровать и рекъ:
«Дружину твою, княже,
птиць крилы пріодѣ,
а звѣри кровь полизаша».

Не бысть ту брата Брячислава,
ни другаго Всеволода:
єдинъ же изрони жемчужну душу изъ храбра
тѣла
чресъ злато ожереліе.
Унылы голоси, пониче веселіе.
Трубы трубятъ городеньскіи.

Ярослави, и вси внуце Всеслави!
Уже понизитъ стязи свои,
вонзитъ свои мечи верезени,
уже бо выскочисте изъ дѣдней славы.
Вы бо своими крамолами начясте наводити
поганыя на землю Рускую,
на жизнь Всеславлю,
которое бо бѣше насиліе отъ земли
Половецкыи!

На седьмомъ вѣцѣ Трояни врьже Всеславъ
жеребій о дѣвицю себѣ любу.
Тѣй клюками подпрѣ ся о копіе,
скочи къ граду Києву
и дотчеся стружіємъ злата стола кієвскаго.
Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ плѣночи,
изъ Бѣла-града,
обѣсися синѣ мѣгль.
Утрѣ же воззнис трикусы, –
оттвори врата Нову-граду,
разшибе славу Ярославу,
скочи влькомъ до Немиги съ добыткомъ.

На Немизѣ снопы стелятъ головами,
молотятъ че́пи харалужными,
на тоцѣ животь кладуть,

віють душу од тіла.
Немиги криваві береги не добром були
засіяні –
засіяні кістями руських синів.

Всеслав князь людям суди чинив,
князям городи рядив,
а сам в ніч вовком ризав.
Із Києва добігав до півнів у Тмуторокань,
великому Хорсові вовком путь перебігав.
Тому в Полоцьку подзвонили заутреню рано
у святої Софії у дзвони,
а він у Києві дзвін той почув.
Хоч і віща душа в другому тілі, та часто від
бід страждала.
Тому віщий Боян і раніше приспівку,
кмітливий, казав:
«Ні мудрому, ні багатому, ні птиці безпечній
Суду Божого не минути».

О, стогнати Руській землі,
пом'янувши давню годину і перших князів!
Того старого Володимира не можна було
пригвоздити до гір київських.
Тому ж бо нині стали стяги Рюрикові,
а другі – Давидові.
І, хоч роги носять, лиш хвостами
махують*...»

Кому співають на Дунаї?
То Ярославнин голос чується,
зегзицею*, незнаний, рано кличе:
«Полечу, – казала, – зегзицею по Дунаєві,
омочу бебрян* рукав у Каялі-ріці,
утру князеві криваві його рани на гарячій
його тілі».

Ярославна рано плаче
в Путивлі на забралі, мовлячи:
«О Вітре-Вітрило!
Чому, Господине, насильно вієш ти?
Чому несеш хиновські стрілки на своїх
невтомних крильцях на воїв мого лада?
Хіба мало тобі було гір під хмарами віяти,
леліючи кораблі на синім морі?
Чому, господине, мою радість по ковилі
розвіяв?»

Ярославна рано плаче в Путивлі-городі на
заборолі, мовлячи:
«О Дніпре-Словутичу!
Ти пробив кам'яні гори

вють душу оть тѣла.
Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть
посѣяни,
посѣяни костями рускихъ сыновѣ.

Всеславъ князь людемъ судяше,
княземъ грады рядяше,
а самъ въ ночь влькомъ рыскаше:
изъ Кыева дорискаше до куръ Тмутороканя,
великому Хръсови влькомъ путь прерыскаше.
Тому въ Полотьскѣ позвониша заутреню
рано у Святыя Софеи въ колоколы,
а онъ въ Кыєвѣ звонъ слыша.
Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ
нѣ часто бѣды страдаше.
Тому вѣщей Боянъ и прѣвое припѣвку,
смысленый, рече:
«Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду
суда Божіа не минути».

О стонати Руской земли,
помянувшѣ прѣвую годину и прѣвыхъ князей!
Того стараго Владимира не лѣзѣ бѣ
пригвоздити къ горамъ кievскимъ:
сего бо нынѣ сташа стязи Рюриковы,
а друзи – Давидовы.
Нѣ рози нося имъ хоботы пашуть.

Кому поють На Дунаи?
Ярославнынъ гласъ ся слышитъ,
зегзицею незнаемъ рано кычетъ:
«Полечю, рече, зегзицею по Дунаєви,
омочю бебрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ,
утру князю кровавыя его раны на жестоцѣмъ
его тѣлѣ».

Ярославна рано плачетъ
въ Путивлѣ на забралѣ, а ркучи:
«О вѣтрѣ-вѣтрило!
Чему, господине, насильно вѣєши?
Чему мычеши хиновскыя стрѣлки на своєю
нетрудною крилю на мою лады вои?
Мало ли ти бѣшетъ горѣ подѣ облакы вѣяти,
лелѣючи корабли на синѣ(м) морѣ?
Чему, господине, мое веселіє по ковылію
развѣя?»

Ярославна рано плачетъ Путивлю городу на
заборолѣ, аркучи:
«О Днепре Словутицю!
Ты пробилъ еси каменныя горы

крізь землю Половецькую.
Ти леліав на собі Святославові носадѣ* до
полку Кобякова.
Взлелій, Господине, мого лада до мене,
аби не слала йому сліз на море рано».

Ярославна на зорі плаче в Путивлі на
забралі, мовлячи:
«Світлеє і Трисвітлеє Сонце!
Всім тепле і красне ти.
Чому, Господине, простерло гаряче
проміння своє на лада воїв?
В полі безводнім спрагою їм луки спрягло,
тугою їм сайдаки заткало».

Приснуло море,
на північ ідуть сморці* млою:
Ігореві князю Бог путь указує
із землі Половецької на землю Руську,
до отчого золотого престолу.
Погасли вечору зорі.
Ігор спить? Ігор не спить!
Ігор подумки поля міряє од Великого Дону
до Малаго Дінця.

Коней опівночі Овлур свиснув за рікою, —
велить князеві розуміти —
і князя Ігоря як не було!
Кликнула, стукнула земля,
зашуміла трава,
вежі половецькії здригнулися.
А Ігор князь скочив горностаєм в очерет
і білим гоголем — на воду.
Метнувсь на швидкого коня
і скочив з нього бусим вовком,
і полинув до луки Дінця,
і полетів соколом під імлою,
забиваючи гусей і лебедів на сніданок,
обід і вечерю.
Коли Ігор соколом летів,
тоді Влур вовком біг,
збиваючи собою студену росу, —
загнали-бо своїх швидких коней.

Донець сказав: «Княже Ігорю!
Немало тобі величі,
а Кончакові — прикроців,
а Руській землі — веселоців!»
Ігор сказав: «О Донче! Немало тобі величі.
Ти леліав князя на хвилях,
стелив йому зелену траву на своїх
срібних берегах,

сквозь землю Половецькую.
Ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави носадѣ
до плѣку Кобякова.
Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ,
а быхъ не слала къ нему слезъ на море рано».

Ярославна на зорѣ плачеть
въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи:
«Свѣтлоє и тресвѣтлоє слънце!
Всѣмъ тепло и красно еси.
Чему, господине, простре горячюю свою
лучю на ладѣ вой?
Въ полѣ безводнѣ жаждѣю имъ лучи съпряже,
тугою имъ тули затче?»

Прысну море полунощи;
идуть сморци мглами:
Игореву Князю Богъ путь кажетъ
изъ земли Половецкой на землю Рускую,
къ отню злату столу.
Погасоша вечеру зари.
Игорь спить, Игорь бдитъ,
Игорь мыслию поля мѣритъ отъ великаго Дону
до малаго Донца.

Комонь въ полуночи Овлуръ свисну за рѣкою;
велить князю разумѣти:
князю Игорю не быть!
Кликну, стукну земля, въшумѣ трава,
вежи ся половецкіи подвизашася.
А Игорь князь поскочи
горнастаємъ къ тростію
и бѣлымъ гоголемъ на воду.
Въврѣжеся на брѣзь комонь,
и скочи съ него бусымъ влъкомъ.
И потече къ луку Донца,
и полетѣ соколомъ подъ мглами,
избивая гуси и лебеди завтроку, и обѣду, и
ужинѣ.
Коли Игорь соколомъ полетѣ,
тогда Влуръ влъкомъ потече,
труся собою студеную росу, —
претръгоста бо своя брѣзая комоня.

Донецъ рече: «Княже Игорю!
Не мало ти величія,
а Кончаку нелюбія,
а Руской земли веселія».
Игорь рече: «О Донче! Не мало ти величія,
лелѣявшу князя на вльнахъ,
стлавшу єму зелѣну траву на своихъ
сребреныхъ брезѣхъ,

одягав його теплою імлою під покровом
зеленого дерева,
стеріг його гоголем по воді,
чайками на струмках, черняддю* на вітрах».
Хіба не так сказав?

Річка Стугна ⁵⁵, кволу течію маючи,
пожерла чужі ручаї
і човни розтерла на корсту*.
А юному князю Ростиславу закрила (світлі)
дні при темному березі.
Плачеться мати Ростиславова
за юнаком князем Ростиславом ⁵⁶.
Сумували квіти в жалобі,
і дерево з тугою до землі приклонило.

То не сороки затріскотіли –
по сліду Ігоревім їдуть Гзак з Кончаком.
Тоді ворони не каркали,
галки замовкли,
сороки не тріскотіли,
по лозах скакали.
Тільки дятлове тектом* путь до річки
вказують,
солов'ї веселими піснями світ повідають.

Мовить Гзак Кончакові:
«Якщо сокіл до гнізда летить,
соколя розстріляємо своїми золоченими
стрілами».
Сказав Кончак до Гзи:
«Якщо сокіл до гнізда летить,
то ми соколя оплутаємо красною дівницею».
І промовив Гзак к Кончакові:
«Якщо його оплутаємо красною дівницею,
не буде нам ні соколяти,
ні красної дівиці,
та почнуть нас птахи бити* в полі
Половецькім».

Сказав Боян і Ходина, Святославові
піснетворці,
старого часу Ярославового, Олегові:
«Коганю! Хоч і тяжко твоїй голові без
плечей,
зле твоєму тілові без голови» –
так і Руській землі без Ігоря ⁵⁷.

Сонце світитися на небесах –
Ігор князь в Руській землі.
Дівиці співають на Дунаї –
в'ються голоси через море до Києва.

одѣвавшу его теплыми мѣглами подѣ сѣнію
зелену древу;
стрѣжаше его гоголемъ на водѣ,
чайцами на струяхъ, чрьнядьми на ветрѣхъ».
Не тако ти, рече?

Рѣка Стугна; худу струю имѣя,
пожрьши чужи ручьи
и стругы ростре на корсту.
Уному князю Ростиславу затвори днѣпръ
темнѣ березѣ.
Плачется мати Ростиславя
по уноши Князи Ростиславѣ.
Уныша цвѣты жалобою
и древо с тугою къ земли прѣклонило.

А не сорокы втрескоташа:
на слѣду Игоревѣ ѣздитъ Гзакъ съ Кончакомъ.
Тогда врани не граахуть,
галици помлѣкоша,
сорокы не трескоташа,
по лозію ползоша.
Только дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ
кажутъ,
соловїи веселыми пѣсньми свѣтъ повѣдають.

Млѣвить Гзакъ Кончакови:
«Аже соколъ къ гнѣзду летить,
соколича рострѣляевѣ своими злаченными
стрѣлами».
Рече Кончакъ ко Гзѣ:
«Аже соколъ къ гнѣзду летить,
а вѣ соколца опутаевѣ красною дивницею».
И рече Гзакъ къ Кончакови:
«Аще его опутаевѣ красною дѣвицею,
ни нама будетъ сокольца,
ни нама красны дѣвице,
то почнутъ наю птици бити въ полѣ
Половецкомъ».

Рекъ Боянъ и Ходина, Святѣславля
пѣснотворца
старого времени Ярославля, Ольгови:
«Коганю! Хотѣ и «Тяжко ти головы,
кромѣплечю,
зло ти тѣлу, кромѣ головы» –
Руской земли безѣ Игоря.

«Солнце свѣтитса на небесѣ –
Игорь князь въ Руской земли»:
Дѣвици поють на Дунаи, –
вьются голоси чрезъ море до Кієва.

Ігор їде по Боричеву до святої Богородиці
Пирогощої ⁵⁸.

Землі раді, гради веселі,
співавши пісню старим князям,
потім і молодим співати.

Слава Ігорю Святославичу,
буй-туру Всеволоду,
Володимиру Ігоровичу!
Хай будуть здорові князі і дружина,
що встають за християн на поганські полки!
Князям слава і дружині!
Амінь.

Игорь ѣдетъ по Боричеву къ Святѣй
Богородици Пирогощей.

Страны ради, гради весели,
пѣвше пѣснь старымъ княземъ,
а по томъ молодымъ пѣти.

Слава Игорю Святъславличю.
буй туру Всеволодѣ,
Владиміру Игоревичу.
Здрави князи и дружина,
побарая за христѣяны на поганѣя плѣки.
Княземъ слава, а дружинѣ!
Аминь.

В давньоукраїнський текст внесено потрібні кон'єктури.
Див. повний список: Різнонаписання в текстах оригіналу.

- * Трудний – тут: страдницький.
- * Речі – тут: усні оповіді, історичні перекази.
- * Особиця – осібне існування отчий.
- * Обаполи – обидві половини.
- * Галиці – хижі тварини.
- * Кметі – кінні воїни.
- * Див – тут: диво (персоніфікація).
- * Ортами – попони.
- * Япончиці – опанча, накидка.
- * Чілка – бунчук.
- * Стружіє – ратище.
- * Боронь – брань, битва.
- * Паполома – попона.
- * Каяла – тут: місце битви-печалі.
- * По вісті – одержавши звістку.
- * Проростало особицями – дробилось на уділі
- * Усобиця – тут: особиця, власність князів.
- * Смага – тут: вогонь, спрага.
- * Біла – дівчина, біла челядь.
- * Венедичі – західні слов'яни.
- * Труд – тут: отрута.
- * Кніс – гребінь на даху.
- * Путини – пута.
- * Пардуже – гепардове.
- * Синовці – небожі.
- * Білі – можливо, йдеться про знатні роди.
- * Чага по ногаті – рабиня за дрібний гріш.
- * Кошій по різані – раб-кочівник за ще дрібніші гроші.
- * Шерешери (?) – можливо, вид зброї.

- * Сулиці – легкі металеві списи.
- * Шестикрильці – тут: соколи.
- * Поле – Волго-Окський район, де Юр'єв-Польський та інші хиновські міста.
- * Бережені – пощерблені.
- * Ключами – чарівним способом, чарами, хитрістю.
- * Трикуси знаки князівської влади, тризубці.
- * Тобто: маючи сильні війська, схиляються перед недругами.
- * Зегзиця – чайка.
- * Бебрян – шовковий.
- * Носади – човни з високими бортами.
- * Сморці – смерчі.
- * Чернядь – чорна чубата чайка.
- * Корста – домовина, труна.
- * Тект – стукіт.
- * Тобто: клювати трупи.

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНИЙ КОМЕНТАР

(до ритмічного перекладу)

¹ Слово о полку Ігоревім.

Назва «Слово» – досить популярна в українській літературі XI-XIII століть: «Слово о законі і благодаті», що написане митрополитом Іларіоном-русином, слова Кирила Туровського, «Слово Данила Заточеника», «Слово про князів», «Слово о погибелі Руської землі» та ін. Памва Беринда фіксує «слово» у таких значеннях: мова, взгляд, способ, старанє, обичай, звичай; попеченіє, печаль, повість; лічба, сила, преможность тощо (Лексикон словено-роський Памви Беринди. – К., 1961). Як бачимо, «слово» і «повість» – синоніми; їх автор вживає у різних контекстах, але в одному значенні.

Повна назва твору «Слово о полку Ігоревім, Ігоря сина Святославового, внука Олегового» майже дослівно збігається з найменуванням князя Ігоря у літописній повісті: «Святославичь Игорь внукуь Олговъ» (ПСРЛ. – Т.2. – Сто. 637).

Ігор-Георгій Святославич (1151-1202) – путивльський князь (до 1179 р.), новгород-сіверський князь (до 1198 р.), великий князь чернігівський, онук Олега Святославича. За даними «Історії» В.М. Татищева, матір'ю Ігоря була дочка Юрія Долгорукого, з якою Святослав Олегович одружився в 1150 р. Сам князь Ігор був одружений з дочкою Ярослава Осмомисла, своєю двоюрідною сестрою. Мав п'ятеро синів (Володимир, Роман, Олег, Святослав, Ростислав) і дочку. Відомі його походи в Половецький степ у 1171, 1174, 1183, 1184, 1185 роках. Останній похід описаний у переяславській (1185), чернігівській (1188), київських повістях (1190 і 1198 роках) і у «Слові о полку Ігоревім».

² *Хіба не гоже було нам, браття, почати старими словами трудних повістей о полку Ігоревім?..*

Протягом тривалого часу основна увага зверталась на «старі слова», які В.В. Капніст, М.О. Максимович та інші вважали старим наріччям (Слово о полку Ігореве // Сборник исслед. и статей. – М.; Л., 1950. – С. 341; Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1880. – С. 558). Згодом літературна традиція міцно пов'язала їх з

«піснетворчістю» Бояна, що оживило скептичний погляд на «Слово». Так, на думку О.О. Зиміна, старою для автора була вже мова XII ст., а тому «Слово» – витвір пізнішого часу (Зимин А. Когда было написано «Слово»? // Вопросы литературы. – 1967. – № 3. – С. 143).

Однак існував і інший погляд на цю проблему. Ще в 1934 р. В. Ржига і С. Шамбінаго зрозуміли, що відривати «старі слова» від «трудних повістей» безглуздо, що це цільна фраза (Слово о полку Игореве. – М., 1934). Цю думку розвинув В.Г. Смолицький, зазначивши, що слово «почати» не має при собі додатка і «повністю утримує своє власне смислове значення початку дії» (Смолицкий В.Г. Вступление в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. – М.; Л., 1956. – Т. 12. – С. 14).

На нашу думку, в зачині висловлене ставлення автора до історичних джерел – літописних повістей про похід 1185 р. Запитання автора «Хіба не гоже було нам... почати..?» звучить риторично, бо не автор почне, а сама пісня почнеться за билинами цього часу, а не за задумом Бояновим. Тут проглядається ототожнення «трудних повістей» з вигадкою Бояна, висловлюється недовір'я до них – переяславської, чернігівської і київських повістей про похід Ігоря Святославича в 1185 р. (Яценко Б.И. Зачин в «Слове о полку Игореве» // Русская речь. – 1989. – № 2. – С. 107-110).

³ Боян.

У самому «Слові» сказано, що він – піснетворець старого часу Ярославового, тобто його діяльність припадає на другу половину XI ст. Він був свідком воєн Всеслава Полоцького, походів тмутороканських князів. В оповідях «Истории» В.М. Татищева про похід 1185 р. згадане якесь село святого Михайла, де Ігор, повернувшись з полону, вирішив переночувати. На нашу думку, це викликало в автора «Слова» спогад про бунтівного діда Ігоря – князя Олега-Михайла Святославича, який так само повертався на рідну землю з візантійського полону в 1083 р. Автор «Слова» вважав за доречне нагадати слова Бояна, сказані улюбленому князеві: «...тяжко твоїй голові без плечей, зле твоєму тілові без голови», тобто тяжко Олегові без Чернігова, але зле і Чернігову без Олега. Фактично Боян запросив Олега Святославича на його отчину, чернігівський престол, який Олег і відібрав у Мономаха у 1094 р. І тут автор підводить до основного висновку всього твору: ось так і Руській землі тяжко без Ігоря.

Серед настінних написів в Софії Київській виділяється широке повідомлення про Боянову землю, яку купила княгиня Всеволодова (можливо, жона Всеволода Олеговича Київського) за 700 гривень. Не виключено, що Боян належав до придворних князя Олега (Высоцкий С.А. Надпись о Бояновой земле в Софии Киевской // История СССР. – 1964. – №3).

⁴ А як згадував речі перших часів особиці...

Боян – прихильник отчинного устрою Руської землі. Ще на початку XI ст., за життя Володимира І, відокремилася від Києва Полоцька «особиця», а з 1024 р. став незалежним і Чернігів.

⁵ ...старому Ярославу.

Йдеться про Ярослава-Георгія Володимировича Мудрого (979-1054), сина Володимира Святославича. Переміг у братовбивчій війні Святополка, але і був переможений Мстиславом Володимировичем, фундатором незалежного Чернігова, з яким поділив Руську землю по Дніпру і взяв її під свою владу лише після смерті брата (1034 р.). За князювання Ярослава Русь досягла найвищого розвитку. У 30-х

роках XI ст. був побудований храм святої Софії у Києві, заохочувалися освіта і письменство. Русь мала політичні і культурні зв'язки зі всією Європою.

⁶ *...хороброму Мстиславу.*

Це Мстислав-Костянтин Володимирович Чернігівський і Тмутороканський, брат Ярослава. Успішно воював проти степняків, розбудував Чернігів. Про його поєдинок з касозьким князем Редедєю розповідає «Повість врем'яних літ» (1022 р.).

⁷ *...красному Романові – Роман-Борис Святославич, син Святослава Ярославича. Вів війну за повернення Чернігова, де утвердився Володимир Мономах. У одному з невдалих походів на Чернігів був убитий своїми союзниками половцями (1079 р.).*

⁸ *Почнімо ж, браття, повість оцю од старого Володимира до нинішнього Ігоря...*

Той же – як у «Слові о полку Ігоревім» – відлік часу і у «Слові о погибелі Руської землі»: «од великого Ярослава і до Володимира, і до нинішнього Ярослава, і до брата його Юрія, князя володимирського». Йдеться про київських князів Ярослава Мудрого, Володимира Рюриковича, Ярослава Всеволодовича. Останній став великим київським князем у 1235 (чи 1236) р., коли коаліція князів за допомогою половців взяла Київ, а Володимир Рюрикович був загнаний у половецький полон. У цьому творі Ярослав Всеволодович поставлений перед старшим братом Юрієм: політичному старійшинству віддавалась перевага перед родовим. Але чому князь Ігор поставлений поряд зі «старим Володимиром» як рівновеликий? На жаль, у такому аспекті проблема взагалі не досліджувалась, хоч у ній ключ до розкриття змісту «Слова».

Конструкція «од...до...» часто зустрічається в українських пам'ятках XI-XIII століть, і визначити її смислове значення не важко. Так, у «Повісті врем'яних літ» «скажем од Михайла царя» збігається за змістом з виразом «од першого літа Михайла сього», тобто лік ведеться від початку однієї події до початку наступної.

У «Слові» період «старого времени» представлений «старим Володимиром», а період «сего времени» – «нинішнім Ігорем». Аналіз історичної інформації показує, що стара доба починається з 1078 р., коли після битви на Нежатиній ниві Всеволод Ярославич став великим князем київським, а його син Володимир – хазяїном у Чернігові. Отже, автор починає свою оповідь від початку чернігівської діяльності Володимира Мономаха. Становлення чернігівської отчини проходило в гострій боротьбі і завершилось перемогою Олега Святославича (1094).

Автор «Слова» ставить князя Ігоря поряд з Володимиром Мономахом як рівновеликого лише після утвердження Ігоря Святославича в Чернігові (1198), коли він став старійшиною серед Олеговичів, великим чернігівським князем і, можливо, співправителем Рюрика Ростиславича в Києві (Яценко Б.И. К вопросу о перестановках в тексте «Слова о полку Игореве» // Русская литература. – 1987. – № 3. – С. 110). Отже, становлення отчин («особиць»), зокрема Чернігівського князівства, в 70-90-х роках XI ст. і формування території нової Руської землі (без колоній) у 80-90-х роках XII ст. – такі історичні рамки «Слова о полку Ігоревім».

⁹ *...осягнув задум кріпостю своєю.*

М.О. Максимович переклав так: «що своїм завзяттям сильним кріпкодушний ум вхопив» (Слово о плъку Игоревѣ. – К., 1967. – С. 138). В. Кендзерський: «що своєю силюнькою зібрав розум до купоньки» (Кендзерський В.А. Слово о полкові Игоревому... – Кременчуг, 1874. – С. 5). Ом. Партицький: «що ум скріпив своєю силою» (Партицький Ом. Слово о полку Игоревім. – Львів, 1884. – С. 34). І у наступних перекладах підкреслювалось лише те, що у діях Ігоря на перше місце

вийшла сила, а не розум. Але ж князь виступив у похід «за землю Руськую», а тому слід відкинути всі тлумачення, які принижують гідність його.

Словосполучення «истягну умъ» має інше значення. Памво Беринда фіксує «истязую» як випитую, вибадую, витягаю, а також «истязаю» – пишно питаю, розбираю,... пишно ся вивідаю (Памво Беринда, с. 51). Саме за цим значенням пішов М. Граматін, коли у 1823 р. звернув увагу на цю фразу і занотував: «истягнуть» у словенській мові означає: «испытать, извѣдать, опробовать...» (Граматин Н. Слово о полку Игоревомъ... – М., 1823. – С. 97).

¹⁰ *Тоді Ігор глянув на світлеє сонце і побачив од нього тьмою всіх своїх воїв прикритих.*

Автор «Слова» розпочинає оповідь про похід з опису сонячного затемнення, хоч, за літописом, воно відбулося на дев'ятий день походу.

Ще в ХІХ ст. ряд учених поставили за мету відновити «хронологічну послідовність» і запропонували перестановку в тексті пам'ятки. Вперше цю ідею висунув Ом. Партицький (1884), обґрунтував О.І. Соболевський (1886), підтримали В.А. Яковлев (1891), В.М. Перетц (1926), П.В. Буличов (1928), І.П. Єрьомін (1948), М.К. Гудзій (1950), І.Д. Дмитрієв-Кельда (1955), Б.О. Рибakov (1971) та ін.

Але єдина позиція не була вироблена. Серйозні аргументи проти перестановки були висловлені В.І. Стеллецким у його полеміці з М.К. Гудзієм у 50-ті роки. До того ж, орієнтуючись на сонячне затемнення, яке справді було 1 травня 1185 р., деякі учені вважали, що сіверяни були розбиті 5 травня, інші не погоджувались з цією датою, переносячи день поразки на 12 травня.

Ми вважаємо, що проблему сонячного затемнення слід розглядати на фоні суспільно-політичних відносин в Русі наприкінці ХІІ ст. У 1184 р. ускладнилися політичні відносини Ігоря Сіверського з Володимиром Переяславським, який напав на сіверські міста і пограбував їх. Окрім того, з півночі Сіверщині погрожував рідний дядько переяславського князя Всеволод Суздальський, зі сходу – половці, союзники Всеволода. Отже, до початку 1185 р. Сіверська земля потрапила в лещата поміж ворожими силами. Це катастрофічне становище передано у «Слові» в образі сонячного затемнення, яке допомагає Ігореві усвідомити загрозу. У випадку вторгнення ворожих сил Сіверщина могла потрапити в ганебний полон. Тому князь Ігор вирішив, що краще померти в бою, аніж бути полоненим вдома, і закликає сісти на коней, тобто виступити в похід. Ігор вирвався з васальної залежності від Всеволода Суздальського, свого вуйка, і вдарив по його союзниках – узяв Глібів у Переяславській землі і тоді пішов на половців. Позитивним підсумком цього походу було те, що Сіверщина включилась нарешті в єдину систему оборони Руської землі.

Події 1185-1198 років і визначили характер опису «сего времени» у «Слові». Вкрай складною і несталою була рівновага сил після феодалної війни за переділ Руської землі в 1195-1196 роках. Автор «Слова» чудово розумів, що потрібні сміливість і мужність у вирішенні політичних і воєнних питань, у захисті Руської землі. Такі якості керівника мав, на його думку, князь Ігор Святославич: як тілові без голови, так і Руській землі без Ігоря (Яценко Б.И. Солнечное затмение в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. – Л., 1976. – Т. 31; Северские князья в «Слове о полку Игореве» // Русская литература. – 1981. – №3).

Затемнення стало у «Слові» поетичним прийомом, з допомогою якого повністю виправдовуються князь Ігор і його похід. Згідно з уявленнями ХІІ ст. затемнення було провісником можливої біди, яка, однак, не була неминучою. Тому князь Ігор у

«Слові» виходить назустріч небезпеці, якраз зваживши на сонячне затемнення («истягну умь»), щоб відвести біду від рідної землі навіть ціною власного життя.

У літописних джерелах затемнення грає різну роль. У переяславській повісті (П) затемнення не пов'язане з походом і не вважається поганою ознакою. У чернігівській повісті (Т₂) сонячне затемнення явно впливає на моральний стан воїнів і пригнічує їх (Татищев В.Н. – Т. 3. – С. 134); у київській повісті 1190 р. (Т₁) воно нейтральне (Татищев В.Н. – Т. 4. – С. 302). А у київській повісті К 1198 р. затемнення використане для звинувачення Ігоря, який, побачивши затемнення, знехтував молитвою і за це був покараний поразкою і полонем (ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 638). Однак у К Бог і врятовує Ігоря, виводить з полону, зглянувшись на його молитву.

Щодо самого факту затемнення 1 травня 1185 р., то є підстави вважати, що воно не має ніякого зв'язку з походом сіверян. Згідно з повідомленням «Истории» В.М. Татищева (друга редакція) сіверяни зазнали поразки «во вторую неделю пасхи» (т. 3, с. 136). У 1185 р. пасха була 21 квітня (ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 637). Отже, друга неділя пасхи була 28 квітня, тобто сіверяни були розбиті в Половецькому степу ще до сонячного затемнення (Яценко Б.И. Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 г. // Исследования «Слова о полку Игореве». – Л., 1986. – С. 54).

¹¹ *Спалахнула князеві думка про жону, і жалість йому знамення заступила.*

З ніжністю і гострим болем думає князь Ігор про свою милу Ярославну, яка теж може потрапити в ганебний полон, якщо він, князь, зараз не захистить її. Князь розуміє, що треба відвести небезпеку від рідної землі, від рідних людей або загинути. Так і Святослав Олегович, батько Ігоря, прийняв у свій час рішення, виходячи в бій: «Лучше ту умерети, неже жены своя и чада в плен дати» (ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 335). З такими самими словами звернувся до свого війська і князь Ігор: краще бути порубаному в бою, аніж полоненому вдома.

Ярославна – донька Ярослава Осмомисла, внучка Юрія Долгорукого за матір'ю. Гармонія її відносин з Ігорем у «Слові» безсумнівна: князь виходить у похід, щоб захистити рідне вогнище, і Ярославна своїм плачем-заклинанням виводить Ігоря з полону, і Бог вказує князеві дорогу на рідну землю.

¹² *...звиваючи слави обаполи цього часу.*

Звернімо увагу на те, що у «Слові» сказано – «обаполи цього часу», тобто автор закликає Бояна оспівати сучасний йому, авторові, час, який розглядає у двох площинах. Взявши в основу похід Ігоря в 1185 р., автор показує його з погляду політичної ситуації 1198 р., коли Ігор став чернігівським князем.

...ришучи в тропу Трояню через поля на гори!

Існує кілька тлумачень Трояня – це: 1) бог слов'ян; 2) імператор Марк Ульпій Траян (98-117); 3) троїстий союз різних князів, починаючи від Кия до Ігоря Святославича та ін.

Аналізуючи ці гіпотези, ми прийшли до висновку, що початок віків Трояні хронологічно збігається з «часом Бусовим», князем антів, що був страчений готами в 375 р. Розгромлені готами, анти змушені були покинути Північне Причорномор'я. І вже десь у середині V ст. на Дніпрі виникла нова держава – Троїстий союз полян, деревлян і роксолан (русі) або Троянь (Яценко Б. Про Троянь // Архіви України. – 1970. – № 6). Пізніший історик Михалон Литвин (XVI ст.) твердить, що держава Троя була на Дніпрі. Можливо, це було відображення відомостей про Троянь.

¹³ *... Буй-тур Всеволод* – Всеволод Святославич, брат Ігорів, учасник походу, князь курський і трубчевський (1155-1196), одружений з сестрою Володимира

Переяславського («красною Глібівною»). Похований у Чернігові у Благовіщенській церкві. За знайденим черепом у лабораторії М.М. Герасимова відтворений скульптурний портрет Всеволода Святославича, як видно, людини могутньої статури і великої фізичної сили. Так він характеризується і в літопису (1196 р.).

Справді билинним богатирем зображений Всеволод у бою: «Ярь Туре Всеволоде! Стоиши на борони, прыщещи на вои стрѣлами...» Але так показаний князь і в оповіді В.М. Татищева (Т₂): Всеволод «бился с нечестивыми идя подле озера так долго, как уже ни единыя стрелы ему не осталось и копие переломилось» (Т. 3. – С. 136). В обох пам'ятках стріли названі як перша зброя Всеволода.

Так зображений князь Всеволод і на одній із мініатюр Радивилівського літопису. Випадковість збігу у трьох пам'ятках (Т₂, «Слово», Радивилівський літопис) виключена. Всі вони можуть походити з одного джерела – українського літопису XII ст. (Яценко Б.И. Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 году // Исследования «Слова о полку Игореве». – Л., 1986. – С. 38-57).

¹⁴ *Гзак (Коза, Кза, Гза)* – половецький князь, згаданий у літопису в 1168 і 1185 роках і у «Слові о полку Ігоревім». У 1185 р. спустошив Посем'я, помстившись за жону і дітей, взятих у полон Олегом Сіверським у 1168 р. Роман Кзич, син Гзака, взяв у полон Всеволода Буй-Тура.

¹⁵ *Кончак* – половецький князь, син Отрока (Артака), внук Шарукана, вів гнучку політику у відносинах з руськими князівствами, був союзником Святослава Всеволодовича, Ігоря Святославича, Рюрика Ростиславича, Всеволода Юрійовича. Літопис зафіксував його набіги на Русь у 1180, 1184 і 1185 роках.

¹⁶ *...на ріці на Каялі біля Дону великого.*

Л.О. Дмитрієв наводить слова старого чоловіка, записані у селі Шуєрецьке Кемського району Карелії у 1950 р.: «Пока мне глаза лечат, меня уже самого каять нужно будет» (Дмитриев Л.А. Глагол «каяти» и река Каяла в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. – М.; Л., 1953. – Т. 9. – С. 32). «Славянская христоматія» 1828 р. пояснює «окаянный» у києво-руській мові як «бедный, сожаления достойный» (Славянская христоматія или избранная мѣста изъ произведений древняго отечественнаго нарѣчія. – СПб 1828. – С. 553).

Спроби ототожнити Каялу із якоюсь реально існуючою річкою зазнали невдачі. Врешті більшість учених схиляється зараз до думки, що Каяла – алегоричний образ річки-печалі або навіть битви-печалі, як, наприклад, битви на Нежatinій ниві. (Див. Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. – М., 1971. – С. 223.)

Уважно поглянемо, як вжито слово «каялы» у повісті з Іпатського літопису (К): «И тако во день святаго Воскресения наведе на ны господь гнѣвъ свои в радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселье мѣсто желю на рѣцѣ Каялы» (ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 642-643). На нашу думку, «желю» і «каялы» виступають як синоніми. Пропонуємо читати: «...желю нарѣцѣ каялы». Тобто, ріки тут немає, є дієслово «нарицяти», яке часто вживається в українських пам'ятках, наприклад в «Успенском сборнике XII-XIII веков».

¹⁷ *О Руська земле, уже не валом-обороною еси!*

Два звернення до Руської землі у «Слові о полку Ігоревім» здавна привертали увагу дослідників. Читаючи в оригіналі: «О Руская землѣ, уже за шеломянемь еси!», перші видавці, посилаючись на В.М. Татищева, вважали, що Шеломень – село на прикордонні. Згодом у 1821 р. П.Г. Бутков висловив припущення, що «шеломя» – це

Ізюмський курган. На цю думку пристала переважна більшість науковців. А «Руська земля» мислиться то як країна, то як народ.

Так же легко розв'язувалась і проблема другого звернення: «О Руская землѣ, уже не шеломянемь еси!», що вважається зіпсованим повтором. В.М. Перетц писав: «... від Буткова повелося вважати «не» за помилку й виправляти згідно з тим, що попереду «за»: такої думки тримаються Граматін, Максимович, Буслаєв, Тихонравов, Огоновський, Потебня, Яковлев, Шамбінаго та ін.» (Перетц Володимир. Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. – Київ, 1926. – С.194). Кон'єктуру Буткова прийняли також В.М. Перетц, В.П. Адріанова-Перетц, О.С. Орлов, Д.С. Лихачев, Л.О. Дмитрієв, Л.Є. Махновець та ін. У всіх теперішніх виданнях «Слова» «не шеломянемь» замінено на «за шеломянемь».

Ом. Партицький спробував захистити текст першодруку «не шеломянемь» і дав такий переклад: «О руська земле, ти вже не єсь нашим щитом (защитою!)» (Партицький Ом. Темні місця у «Слові о полку Ігоревім». – Львів, 1883. – С. 15-16). Але впав у іншу крайність: запропонував «не» і для першого звернення.

На нашу думку, це два різних звернення до Руси, виголошені у різні моменти походу. Перейшовши вали-шоломені – оборонні споруди давньої Трояні, – воїни лишили Руську землю за собою: О Руська земле, уже за валом-обороною еси! Та коли вранці рано, відпочивши після першого успішного бою, русини побачили, що оточені з усіх боків половцями, відірвані від рідної землі-матері, прийшло усвідомлення страшної біди: «О Руська земле, уже не валом-обороною еси». Русь не захистить, не прикриє, не врятує; слід покладатись на власні сили (Яценко Б. Коментуючи безсмертну поему... (Два звернення до Руської землі у «Слові о полку Ігоревім») // Радянське літературознавство. – 1973. – № 7. – С. 33-38).

¹⁸ *Овари.*

За літописом – «обри». Авари – тюркомовне плем'я або союз племен, які у VII ст. перемогли слов'ян, утворили навіть свій каганат, але зникли без сліду. Літописець зафіксував народне прислів'я: «погибоша аки обри». Можливо половці мали якісь етнічні зв'язки з аварами або були їхніми правонаступниками.

¹⁹ *... красної Глібівни.*

Йдеться про Ольгу Глібівну, доньку великого князя київського Гліба Юрійовича (пом. 1171 р.), онуку Юрія Долгорукого, рідну сестру Володимира Переяславського, дружину Всеволода Буй-Тура.

²⁰ *Були віки Трояні, минули літа Ярослава; були полки Олегові, Олега Святославича.*

Характерно, що автор розглядає всю історію як єдиний процес. Те, що втрачено у нашій історіографії – зв'язок між періодом Київської Руси і ранішим державним життям полян, – знаходимо у «Слові». З подій XI ст. автор виділяє, як найбільш славні, літа Ярослава і битви Олега. Цим дана позитивна оцінка Олегові, який «діяв проти свого напасника, що одняв у нього княжий престіл, – проти Всеволода Ярославича» (Грунський М.К. Питання про автора «Слова о полку Ігоревім» // Збірник історико-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – № 51. – С. 441). Автор «Слова», говорячи про Ігоря, скрізь підкреслює його походження з роду Олеговичів, мужніх і сильних князів, які утверджують авторитет Руської землі.

²¹ *...давній великий Ярославів син Всеволод.*

Йдеться про Всеволода-Андрія Ярославича (1030-1093), сина Ярослава Володимировича, князя переяславського, князя ростово-суздальського, білозерського, князя смоленського, князя чернігівського, великого князя київського.

Був одружений з донькою Костянтина Мономаха; мав двох синів – Володимира і Ростислава.

²² *Бориса ж Вячеславича слава на суд привела.* Поширена думка, що тут ідеться про онука Ярослава Мудрого, сина Вячеслава Ярославича, який був на отчині в Смоленську. Однак описаний у літописі і «Слові» Борис Вячеславич претендує не на Смоленськ, а на Чернігів. У 1077 р. його прийняли чернігівці як свого князя. Змушений відійти в Тмуторокань, Борис Вячеславич через рік знову з'являється разом з Олегом Святославичем під Черніговом. Тут у бою на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р. князя Бориса було вбито. Слід звернути увагу на те, що у 1015 р. Володимир Святославич передав Чернігів своєму синові Вячеславу, ім'я якого було вилучене із «Повісті врем'яних літ». Згадка про Вячеслава Володимировича збереглася лише в джерелах, якими користувався В.М. Татищев. Отож, Борис Вячеславич – син Вячеслава Володимировича, племінник Ярослава Мудрого – мав безперечне право на Чернігів. Щоправда, автор «Слова» співчуває перш за все Олегові (Яценко Б.И. Кто такой Борис Вячеславич «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – Л., 1976. – Т. 31. – С. 296-304).

²³ *...на Конину.*

Йдеться про невелику річечку поблизу Чернігова, праву притоку Десни. На берегах Канини у бою на Нежатиній ниві

3 жовтня 1078 р. загинули Борис Вячеславич і Ізяслав Ярославич, великий князь київський.

²⁴ *З тієї ж капли Святополк по вісті взяв батька свого...*

Святополк Ізяславич не брав участі у битві. Лише одержавши вістку про смерть батька, він привіз великого князя Ізяслава до Києва і поховав у храмі святої Софії.

²⁵ *Тоді, за Олега Гориславича, сіялось і проростало особицями, гинуло добро Даждьбожого онука...*

«Проростало особицями» – дробилось на уділи і розтринькувалось добро всього руського народу. Автор не покладає вини на Олега, хоч більшість учених вбачає саме його вину. Ом.Огоновський писав: «Олег прозваний Гориславичем із-за того, що заподіяв був Русі тяжке горе» (Огоновський Ом. Слово о полку Игоревім. – Львів, 1876. – С. 66). Такого ж погляду дотримувались В.М. Перетц, О.І. Білецький та ін. На нашу думку, «Горислав» – це ім'я, що однотипне з іменами «Вишеслав», «Верхуслава», і про горе тут не йдеться. Автор «Слова» вжив у цьому контексті «Гориславич», щоб показати справедливість боротьби Олега, його непричетність до біди і зла, які були заподіяні Руській землі в добу отчинних воєн.

²⁶ *Що мені шумить? Що мені дзвенить вельми рано перед зорями? Ігор полки завертає: жаль-бо йому милого брата Всеволода.*

У «Слові» особа автора проявляється у найтрагічніший момент бою, який у київській повісті відповідає епізоду втечі чернігівських ковуїв і захоплення князя Ігоря. Не можна не погодитись з М. Граматиним, що тут автор «говорить саме про себе» (Граматин Н. Слово о полку Игоревом... – М., 1823. – С. 90). Так міг проявити себе у «Слові» чернігівський воєвода Ольстин Олексич Прохорів онук, звинувачений київською дипломатією у зраді. Він засвідчив свою непричетність до втечі ковуїв. Про це ми писали у статті «Автор «Слова о полку Игореве», яка 1973 р. була послана до московського журналу «История СССР» (реєстр. № 122 від 20 квітня 1973 р.), але не була опублікована. Цю ж концепцію ми удосконалили у статті «Об авторе «Слова о полку Игореве» (проблемы поиска)» // ТОДРЛ. – СПб., 1993. – Т. 48. – С. 31-37).

²⁷ *Встала обида в силах Даждьбожого онука, вступила бідою на землю Трояню, заплескала лебединими крильми на синім морі біля Дону...*

Кривда, підступність поміж русичами обернулася нашествям половців, у яких тотемом був лебідь. (Яценко Б.И. Северские князья в «Слове о полку Игореве» // Русская литература. – 1981. – № 3. – С. 106-110).

²⁸ *...Карна і Жля...* – персоніфікація скорботи і жалю. («Карити» – оплакувати.)

²⁹ *...Святослав, Грізний Великий Київський...*

Святослав Всеволодович (1125-1194) – син великого князя київського і чернігівського Всеволода Олеговича, онук Олега Святославича, двоюрідний брат Ігоря та Всеволода Сіверських. Деякі дослідники (Д.С. Лихачев, О.А. Назаревський, С.В. Шервінський та ін.) вважають Святослава Всеволодовича найслабшим київським князем. Але така оцінка використовувалася на підтвердження перенесення столиці Руси до Владимира-Суздальського. Тому штучно принижувалось, компрометувалось або замовчувалось усе, що могло піддати сумніву цю шовіністичну теорію. Насправді Святослав був наймогутнішим князем України-Руси в XII ст. Він мав найширші політичні зв'язки в Русі і за її межами – з Суздалем, Новгородом, Рязанню, Галичем, Полоцькою землею, які визнавали його політичне старійшинство, а також з Польщею, Угорщиною, Візантією, Німеччиною. Святослав був здібним і сміливим полководцем. Його прихильності добивались Ізяслав Мстиславич і його брат Ростислав, Юрій Долгорукий, Ізяслав Давидович, Святослав Олегович та ін. У 1164 р. Святослав став великим князем чернігівським, старійшиною серед Олеговичів.

Кияни тричі запрошували Святослава на золотий київський престол (1174, 1176, 1180 роки). Святослав зіграв вирішальну роль у становленні Владимиро-Суздальського князівства, де з його допомогою закріпилися брати Боголюбського. Святослав завдав кількох відчутних поразок об'єднаним силам половців, після яких вони вже перестали існувати як самостійна політична сила.

Святослав – єдиний князь у XII ст., який перебував на великому князюванні так довго – 18 років (1176-1194 роки). Київське боярство обрало у співправителі йому Рюрика Ростиславича, може лише для того, щоб дещо погамувати руйнівну вдачу останнього. Система дуумвірату була чудовою знахідкою, яка забезпечувала спокій в Русі.

Чому ж виникла і одержала поширення думка про слабкість великого київського князя? Як сказано вище, цьому сприяла теорія занепаду Києва у XII ст. Окрім того, у XVIII ст. нормою політичного мислення істориків була ідея сильної централізованої самодержавно-монархічної влади. Авторів «Слова» ця ідея невідома. Він надіється на братній союз і єдність князів на чолі з київським князем. Але з погляду XVIII ст. такий «государ» міг сприйматись «лише як негативний герой» (Лотман Ю.М. «Слово о полку Игореве» и литературная традиция XVIII – начала XIX вв. // «Слово о полку Игореве» – памятник XII века. – М.; Л., 1962. – С. 342). У XII ст. жила ідея сильного князя на чолі федерації отчин, а не ідея самодержавного володаря.

³⁰ *Кобяк (Карлійович).*

У 1184 р. об'єднані сили руських князів на чолі із Святославом Всеволодовичем розгромили половців на р. Орелі і взяли у полон Кобяка, двох його синів і понад сім тисяч половців.

³¹ *Тут німці і вєнедичі, тут греки і морава співають славу Святославу...*

Слава Святославових походів і перемог розійшлася по всій Європі; про них знають і німці, і венедині (західні слов'яни: украни та ін.), греки і моравляни.

³² *Пліснеськ, Кисань* – місто і річка на межі Волинської і Галицької земель. Тут у 1188 р. був розбитий угорцями Роман Мстиславич, що прагнув захопити Галич.

³³ *...пошукати града Тматороканя...*

В.В. Капніст застерігав, щоб не шукали Тматорокані біля Азовського моря, куди руські князі через половецькі стійбища доходити не могли. К.Ф. Калайдович теж не був упевнений, що Тматорокань була на Таманському півострові. Ще В.М. Татищев писав, що Тматорокань була поблизу Мурому і ніде інде, окрім області Рязанської, бути не могла (Татищев В.Н. История Российская. – Т. 2. – С. 315). Справді, коли у 1194 р. Олеговичі вирішили повернути до Чернігова тматороканські землі, то рушили в похід на Рязань. Але Всеволод Суздальський заявив про підтримку Рязані, і Олеговичі повернули назад (Татищев В.Н. – Т. 3. – С. 155). Отже, Ігор спрямував свої війська у 1185 р. не на Тамань, а у верхів'я і середню течію Дону. «Тматороканський бовван» – володар тих земель; можливо, тут натяк на Всеволода Суздальського.

³⁴ *Вже соколам крильця притнули шаблями поганів, а самих опускали в пугини залізні.*

Літописні повісті по-різному описують полон Ігоря та інших сіверян. Переяславська повість: «а они вси держими бяху твердо и стрегоми и потвержаеми многими желѣзы и казньми (ПСРЛ. – Т. 1. – Стп. 400), тобто князь Ігор утік з полону, Бог поміг йому, хоч умови утримання полонених були жорсткі.

Московський літописний звід кінця XV ст. переосмислив повідомлення про полон Ігоря. Виходило так, що після втечі Ігоря «прочих же начаша твердо держати и многими желѣзы отягчати их» (ПСРЛ. – Т. 25. – С. 92). В Іпатському літопису князь Ігор показаний як почесний полонений (ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 645). Версія «Слова» найближча до лаврентіївської (переяславської) повісті, її використовує автор «Слова», але і вступає в полеміку з нею.

³⁵ *А Олег і Святослав тьмою заволоклися...*

Йдеться про Олега Святославича (пом. 1115 р.) і Святослава Олеговича (пом. 1164 р.) – діда і батька князя Ігоря. Слава давніх князів потьмарилася після поразки сіверян.

³⁶ *Хинова* – фінни Волго-Окського межиріччя, тобто Володимиро-Суздальського князівства, піддані Всеволода Велике Гніздо.

³⁷ *Шарукан* – половецький князь, дід Кончака. У 1068 р. був узятий в полон Святославом Ярославичем, а в 1107 р. знову розгромлений об'єднаними силами руських князів.

³⁸ *Тоді великий Святослав ізронив Золоте Слово...*

Поширена думка що Золоте Слово обмежується лише зверненням до Ігоря і Всеволода, скаргами Святослава на своє безсилля. Так захищається ідея слабого князя київського і занепаłego Києва. Цього погляду дотримувались Карамзін, Граматін, Вельтман, Максимович, Гербель, Малашов, Міллер, Прозоровський, Огоновський, Потєбня, Каллаш, Владимиров, Перетц, Лонгінов, Стеллецький, Югов, Гудзій, Лихачов та ін. Дослідники не допускали того, що «слабий монарх» київський князь Святослав міг виголосити прекрасне звернення до могутніх господарів, закликати їх до захисту слабючого київського престолу. Найповніше обґрунтував цю позицію М.К. Гудзій (Гудзий Н.К. О составе «золотого слова» Святослава в

«Слове о полку Игореве» // Вестник Московского университета. – 1947. – № 2. – С. 19-32).

Однак Святослав у «Слові» – це величний образ старійшини, що мав великий авторитет серед сучасників. Звернення Святослава, як відмітив В.Г. Белінський, – це голос історії. Так розуміли Святослава київського Шевирьов, Лубенський, А. Майков, Жуковський, П. Вяземський, Є.В. Барсов, М. Андрієвський, Шамбінаго, Айналов, Шторм, Є. Ляцький, І. Новиков, Ржига, М. Возняк, А. Лященко, О. Орлов, Б. Рибаків та ін. Вони переконані, що звернення до князів належить до Золотого Слова Святослава. Цей заклик до єднання цілком виключає прагнення підкорити інших князів своїй владі. «У жодному із звернень немає і сліду підлеглості цих князів Києву, київському князеві. Всі вони прославлені своєю могутністю і самостійністю» (Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – М., 1972. – С. 497-498). Разом з тим, на нашу думку, тричі закликаючи князів виступити «за землю Русскую, за рани Игореві», Святослав Всеволодович тим самим згуртовує князів навколо Ігоря, нового вождя Руси (Яценко Б.І. Про «золоте слово» Святослава Київського // Радянське літературознавство. – 1976. – № 5).

³⁹ *Рано есте почали Половецьку землю мечами усмирятти, а собі слави шукати.*

Тут і далі Святослав говорить про минулі звитяжні походи Ігоря і Всеволода в 60-80-х роках. Ця думка передана перфектом «есте почали». І прислівник «рано» означає не «передчасно», як витлумачують ті, хто звинувачує сіверян у сепаратизмі, а «з малих літ».

Та немало ворогів подолали, немало кров поганську проливали.

У першодруці: «нѣ нечестно одолѣсте, нечестно бо кровь поганую проліясте». Вважаємо, що помилкове прочитання «нечестно» виникло внаслідок вставлення в рядок виносного «с» в не належному місці. Необхідно: «несчетно». Таке прочитання підтверджується використанням аориста («одолѣсте») і імперфекта («проліясте»). Детальніше про це в статті: Яценко Б.І. Северские князья в «Слове о полку Игореве» // Русская литература. – 1981. – № 3. – С. 106-110.

⁴⁰ *А вже не бачу волості... брата мого Ярослава.*

Ярослав-Прокопій Всеволодович (1139-1198) – великий князь чернігівський, брат Святослава Київського, син Всеволода Олеговича, внук Олега Гориславича. Перед походом сіверян Ярослав послав у Половецький степ свого воєводу Ольстина Олексича, який провів там глибоку розвідку. Цей же воєвода очолив і чернігівську допомогу, що брала участь у поході. Ярослав вів обережну політику, не вступаючи в конфлікти з жодним із князів. У 90-х роках, будучи вже старійшиною Олеговичів, зумів розбити в союзі з Романом Волинським коаліцію Рюрика Київського і Всеволода Суздальського, відстояти Чернігівську і Полоцьку землі.

⁴¹ *...а Володимир під ранами.*

Володимир-Спифаній Глібович, князь Переяславський, син великого князя київського Гліба Юрійовича, небіж Всеволода Суздальського. Визнавав родове старійшинство Всеволода, брав участь у його поході на волзьких болгар у 1183 р., у походах руських князів на половців. У 1184 р. напав на сіверські міста і пограбував їх, чим завдав Ігореві образи; переяславці і сіверяни перебували на початку 1185 р. у стані війни. У тому ж році захистив Переяслав від нападу Кончака, був поранений. Помер 18 квітня 1187 р.

⁴² *Великий княже Всеволоде!* – Всеволод-Дмитрій Юрійович «Велике Гніздо» (1154-1212), син Юрія Долгорукого, князь владимири-суздальський. Автор «Слова»

закликає його захистити родову отчину Мономаховичів – Переяслав, згадує про його походи на волзьких болгар у 1183 р. і на половців у 1198 р.

⁴³ ...завзятими синами Глібовими.

Йдеться про синів Гліба Юрійовича, переяславських князів Ізяслава і Володимира, які слухняно виконували волю свого стрия Всеволода Суздальського. Ізяслав загинув у поході на волзьких болгар; Володимир теж був утягнутий в інтриги, які плів Всеволод проти Русі, і помер у молодому віці у 1187 р. «Живі шерешери», якими стріляв Всеволод, виявились знаряддям для одноразового використання.

⁴⁴ *Ти, буй Рюриче і Давиде!*

Йдеться про синів великого князя київського Ростислава Мстиславича, онука Мономаха.

Рюрик-Василій Ростиславич (помер 1212 чи 1215 р.); дев'ять разів займав престол київський, в 1181-1194 роках був дуумвіром Святослава Всеволодовича на великому князюванні. Був князем новгородським, білгородським, вручийським. У 90-х роках визнав старійшинство Всеволода Суздальського, що призвело до виснажливої феодалної війни 1195-1196 років за переділ Руської землі. Згодом вів багаторічну війну проти Романа Галицько-Волинського; у союзі з Олеговичами і половцями розгромив Київ у 1203 р.

Давид-Гліб Ростиславич (1140-1197), князь новгородський, новоторжківський, вітебський, вишгородський, князь смоленський. У 1185 р. відмовився йти на захист Переяслава.

Автор «Слова» з недовір'ям ставиться до Рюрика і Давида Ростиславичів, які хоч і мали велику силу («роги носячи»), однак виконували волю чужих володарів, зокрема Всеволода Юрійовича («лиш хвостами махають»).

⁴⁵ *Галицький Осмомисле Ярославе!* – Ярослав Володимирович (помер 1 жовтня 1187 р.), син Володимира Володаровича, правнук Ростислава Тмутороканського. Був одружений з Ольгою Юріівною, дочкою Юрія Долгорукого, з якою мав сина Володимира. На думку окремих дослідників, «Осмомисл» – той, хто має вісім думок, вісім турбот, тобто зайнята корисними справами людина. Однак у «Лексиконі» Памви Беринди знаходимо відомості про «вісім злих помислів»: 1) чревобесіє; 2) блуд; 3) сребролюбіє; 4) гнів або ярость; 5) скорбь або печаль; 6) унініє; 7) страсть душі; 8) гордия (Памва Беринда, с. 157). їм протиставлені сім «дарів духу святого»: 1) дух премудрості; 2) дух розуму; 3) дух совіта; 4) дух кріпості; 5) дух віденія; 6) дух благочестія; 7) дух страху божія (Памва Беринда, с. 32-33). Можливо, вісім страстей характеризують і Ярослава Галицького. Його любовна історія з Настею Черговою і особливо трагічна розв'язка її (1173 р. бояри спалили Настю) були відомі в Русі, і давати Ярославу благочестиву характеристику було б нерозумно. Проте прихований осуд у слові «Осмомисл» могли зрозуміти лише добре начитані люди. Разом з тим автор прославляє військову могутність галицького князя.

Дочка Осмомисла була одружена з Ігорем Сіверським, народила п'ятьох синів, які згодом претендували на галицьку спадщину.

⁴⁶ *А ти, буй Романе і Мстиславе!*

Можливо, йдеться лише про Романа-Бориса Мстиславича, сина великого князя київського Мстислава Ізяславича. Однак якщо названий і Мстислав, то це міг бути Мстислав Володимирович, правнук Мономаха, він допомагав Роману у боротьбі за Київ на початку XIII ст.

Автор називає етапи бойового шляху Романа Мстиславича. У 1169 р. він розбив під Новгородом війська Андрія Боголюбського – «Хинову». Ця перемога мала виключно велике значення для утвердження суверенітету Новгорода як феодальної республіки. У 1182 р. уже на Волині приєднав до своїх володінь Підляшшя. У 1188 р. спробував осісти в Галичі, але зазнав невдачі у боротьбі з уграми і з трудом повернув собі Володимир-Волинський. Під час феодальної війни 1195-1196 років союз Романа з Олеговичами і полоцькими князями був могутньою силою, що врятувала Русь від поглинення чужинцями – хиною, литвою. Розгромивши литовців, ятвягів, деремелу, Роман відкинув їх від Руської землі (1196 р.). Як довів М.Ф. Котляр, у 1197 чи в 1198 р. Роман завдав нищівного удару половцям і врятував Царгород, який облягали степовики. У 1199 р. Роман все-таки об'єднав Волинську і Галицьку землі, утворивши могутнє Галицько-Волинське князівство. Через деякий час він став і великим князем київським, самодержцем всієї Руси, але загинув у бою з поляками (1205 р.). Мав двох синів – Данила і Василька.

⁴⁷ *...по Росі й по Сулі гради поділили.*

Йдеться про переділ Руси під час і після війни 1195-1196 років. Автор «Слова» був проти зближення Олеговичів з Рюриком і відстоював ідею союзу з Романом: «Дін тобі, княже, гукає і кличе князів на звитягу. Олеговичі, хоробрі князі, встигли на брань!» Нагадуючи Романові про поділені міста (Торчеськ, Трипілля, Канів, Корсунь, Богуслав), на які претендував Роман, але не одержав їх, а також Переяслав і міста Посулля, що були передані Всеволоду Суздальському, автор прагнув знову привернути увагу Романа до руських справ.

⁴⁸ *Інгвар і Всеволод, і всі три Мстиславичі.*

Автор звертається до двоюрідних братів Романа – Інгваря і Всеволода Ярославичів, князів луцьких, які допомагали йому у феодальних війнах і походах. Щодо трьох Мстиславичів, то тут ідеться про синів Мстислава Ростиславича (помер 1180 р.), небожів Рюрика Київського – Мстислава, Давида і Володимира. У 1196 р. Мстислав Мстиславич був посланий Рюриком у Галич на підмогу Володимирі Ярославичу проти Романа. Отже, у цьому зверненні автор об'єднав дві протиборні групи князів.

⁴⁹ *Один же Ізяслав, син Васильків...*

Ізяслав – напевне, онук Володаря Глібовича, згаданий в Іпатському літопису під роком 1180. Полоцькі князі допомагали Святославові Всеволодовичу у війні проти Смоленська і Суздаля. Серед них були «из Логажска Андрій Володьшичъ и сыновець его Изяславъ» (ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 620). У 1196 р. Василько Володарович (можливо, батько Ізяслава), який був на боці чернігівських князів, розбив смоленські полки і навіть захопив у полон Мстислава Романовича, свата князя суздальського. Не виключено, що за цих умов полочанам допомагали литовці, які фактично окупували край. Так, Ярослав Новгородський постійно тримав у Луках заставу – «оть литвы оплечье Новугороду» (ПСРЛ. – Т. 3. – С. 24). Онуки Всеслава забули заповіти діда, і лише Ізяслав Городенський підтримав його давню славу, виступив проти литовців і загинув у бою. Точна дата його смерті невідома.

⁵⁰ *Ярославе і всі онуки Всеславові!*

Автор звертається до Ярослава Володимировича, онука Мстислава Великого, який князував у Новгороді з перервами від 1182 до 1199 р., і до полоцьких князів. До війни 1196 р. Ярослав жив з полочанами мирно, дружно, разом ходили проти литви, чуді. Під час війни Всеволод Суздальський «иде на Чернигов совокупивъ силу свою и Половѣчкую» (ПСРЛ. – Т. 4. – С. 177). Щоб забезпечити себе з флангу, повелів

Ярославу з новгородцями йти на Луки, оберігати від Полоцька землю Смоленську (Татищев В.Н. – Т. 3. – С. 162). Цей гарнізон довгий час лишався в Луках (див. п. 49), реально загрожуючи Полоцькій землі. Коли в Луках помер син новгородського князя Ізяслав, полочани з Литвою прийшли на Луки і спалили хорони (1198 р.). Напруження між Новгородом і Полоцьком досягло крайньої межі. Не виключено, що чернігівська дипломатія прагнула примирити ворогуючі сторони. Ось тоді і виникло звернення до Ярослава Новгородського і онуків Всеслава.

Але Ярослав був повний рішучості відомстити полочанам за кривду. «На ту же зиму ходи князь Ярославъ съ Новгородъци, и съ Пльсковизи, и съ Новотържъци, и съ Ладожани, и съ всею областію Новгородскою къ Полотъску...» Але до війни не дійшло: ворогуючі сторони примирилися на озері Касоплі (ПСРЛ. – Т. 3. – С. 24). Отже, на нашу думку, «Слово о полку Ігоревім» було написане після осіннього нападу полочан на Луки, але до зимового походу Ярослава Новгородського, можливо у листопаді-грудні 1198 р. (Яценко Б.І. Про «золоте слово» Святослава Київського // Рад. літературознавство. – 1976. – №5).

⁵¹ *Всеслав Полоцький* – Всеслав Брячиславич (помер 1101 р.), син Брячислава Ізяславича, правнук Володимира Святославича, хрестителя України-Руси. Намагався взяти під свій контроль Новгородську землю, вів війни з Ярославичами, які навіть взяли його підступом і посадили в поруб. Звідти його визволили кияни і проголосили великим князем київським (1068 р.). Але його вбив Полоцьк, де він згодом і утвердився. Вважався чаклуном і перевертнем.

⁵² *Білгород* – містечко під Києвом.

⁵³ *...піднявши трикуси, одчинив ворота Новуграду, розбив славу Ярославу...*

Існує значна література з розшифрування цієї фрази. На нашу думку, Всеслав відкрив ворота Новгорода не з допомогою стінобитних машин, а владою великого князя київського, піднявши символ влади Рюриковичів – «трикуси» (тризуб). Фактично Всеслав узяв Новгород у 1067 р., а наступного року став великим київським князем. Автор «Слова» міняє перебіг подій місцями, щоб утвердити владу Всеслава – великого князя київського – над Новгородом. Тим самим Всеслав підірвав славу Ярослава і його нащадків, які князували у Новгороді з 1015 р.

⁵⁴ *Немига* – права притока Свислочі, під Мінськом, пересохла.

⁵⁵ *Стугна* – права притока Дніпра.

⁵⁶ *А юному князю Ростиславу закрила (світлі) дні при темному березі. Плачеться мати Ростиславова за юнаком князем Ростиславом.*

Ростислав Всеволодович (1070-1093), брат Володимира Мономаха, загинув у бою з половцями 26 травня 1093 р. В Іпат.: «плакася по нем мати его, вси людье плакаша по нем повелику уности его ради» (ПСРЛ. – Т. 2. – Стп. 212).

⁵⁷ *Сказав Боян і Ходина, Святославові піснетворці, старого часу Ярославового, Олегові: «Коганю! Хоч і тяжко твоїй голові без плечей, зле твоєму тілові без голови* – так і Руській землі без Ігоря.*

Фраза складна для розшифрування, зокрема буквосполучення «и ходы на», «Ольгова Коганя хоти». Свої пояснення пропонували М. Граматін, А. Лященко, Д. Лубенський, І. Забелін, В. Перетц, Р. Якобсон, Л. Булаховський, М. Щепкіна, Л. Махновець, В. Адріанова-Перетц та ін. Більшість схильна бачити тут двох співців – Бояна і Ходину, хоч, на думку О.С. Орлова, «трудно пояснити несподіваність його появи», тобто появи «Ходини» (Орлов А.С. Слово о полку Игореве. – М.; Л., 1946. – С. 134). Інша проблема виникає у зв'язку з осмисленням самого звертання. Дехто

вважає, що це прислів'я або фрагмент із Боянових пісень. Але займенник «ти» («тяжко ти голови») виконує роль як особового займенника («тобі»), так і присвійного займенника («твій»). Так, у 1015 р. Предслава попереджує Ярослава: «не ходи, брате, отець ти умерль, а брать ти убієнь отъ Святополка» (ПСРЛ. – Т. 1. – Стп. 135-136). Так у Лаврентіївському літопису. А у Софійському першому літопису знаходимо: «отець твой умре, а брать ти убить...» (ПСРЛ. – Т. 5. – С. 84). Отже, пряма мова Бояна – це не приспівка або прислів'я; це звертання до конкретної особи – до тмутороканського князя Олега Святославича. Не виключено, що Боян ходив по Тмуторокані і запросив Олега в Русь. Прихід Олега в 1094 р. і його утвердження в отчині привели згодом до утворення другого тріумвірату руських князів – київського, чернігівського і переяславського. Отож, «и ходы на Святославля» можна прочитати – «и ходи до сна Святославля», тобто до Олега Святославича. Але ми не наполягаємо на такому прочитанні.

Боротьба Олега з Мономахом за Чернігів була тривалою і виснажливою. Але врешті Мономах змушений був визнати свою неправду і покаятись. У своєму листі до Олега в 1096 р. він писав: «Я послухав сина свого і написав тобі грамоту. А приймеш її з добром чи лайкою – своє побачу в твоєму посланні. Цими словами випередив тебе в тому, чого раніше хотів від тебе, в упокоренні і покаянні, бажаючи од Бога відпущення моїх давніх гріхів...» (ПСРЛ. – Т. 1. – Стп. 253; Переклад наш. – Б.Я.).

Так і Руській землі без Ігоря.

Тут фактично і виражена ідея всього твору – Руській землі без Ігоря, як тілові без голови. Тут прямий зв'язок старої і нової доби – боротьби Олега і боротьби Ігоря. Але відчутна і різниця: Олег добивається отчини своєї, відстоює інтереси свого роду; а Ігор Святославич – борець за всю Руську землю, яка вже мислиться як єдине ціле. Ігор Святославич, який став 1198 р. старійшиною серед Олеговичів – старшої князівської лінії, фактичним дуумвіром Рюрика Київського, міг, на думку автора, об'єднати руських князів і великою силою руською захистити рідну землю од поганів.

⁵⁸ *Ігор їде по Боричеву до святої Богородиці Пирогощої.*

Два образи у «Слові о полку Ігоревім» роблять князя Ігоря героєм епохальним: сонячне затемнення й Ікона Пирогоща. Затемнення символізує велику загрозу, що нависла над Руською землею. І виступ Ігоря у похід назустріч небезпеці – то найвищий подвиг в ім'я Руси. І наприкінці твору прихід Ігоря Святославича до Києва, до Пирогощої свідчить про те, що герой пройшов усі випробування і готовий одержати благословення, щоб виконати обов'язки нового вождя Руси.

Проте ця проблема не стала визначальною в дослідженні «Слова», навіть були зроблені певні акценти, далекі від розкриття ідеї твору. У першому виданні «Слова» (с. 45) про Ікону Пирогощу сказано, що це «Образъ Владимірской Богородицы, который нынѣ въ Успенском Соборѣ въ Москвѣ возлѣ царскихъ вратъ на лѣвой сторонѣ въ кіотѣ. Его въ древности Богородицею Пирогощею называли по тому, что изъ Царяграда привезень былъ въ Кієвъ гостемъ, прозывавшемся Пирогощею. Великий Князь Андрей Юрьевич Боголюбскій въ 1160 году взялъ сію святую икону отъ отца своего Великаго Князя Юрья Владиміровича и перенесъ оную въ новопостроенный тогда на Клязмѣ городъ Владимірь; въ Москву же она принесена въ 1395 году, и съ тѣхъ поръ уже именуется Владимірскою». Далі йдуть посилання на «Историю Российскую» В.М. Татищева.

Примітка першодруку «Слова» наведена тут у повному обсязі, щоб привернути увагу читача до незаперечного факту: Ікона Пирогоща і у XVIII ст. ототожнювалася з Іконою Владимирською, яка була вивезена Боголюбським з Вишгорода. Перші видавці допустили явний анахронізм, стверджуючи, що ікона в 1160 р. була у Володимирі-Суздальському, а в 1185 році до неї в Києві приходить князь Ігор. Дослідники і пізніше не зосереджувалися на цих суперечностях, навіть не фіксували їх, полишаючи простір для всіляких фальсифікацій. А між тим усі ці протиріччя вимагають окремого пояснення.

Ми встановили, що в 1792-1793 роках І. Єлагін, ледь ознайомившись з Мусін-Пушкінським рукописом «Слова», вирішив, що в ньому йдеться про переможний похід на половців 1103 р. і про Олеговича Ігоря, учасника походу. При цьому він навіть послався на відповідну розповідь у В.М. Татищева. У першому чорновому варіанті свого «Опыта повествования о России» він занотував про «Слово»: «лѣта отъ Рож(дества) Хрис(това): ГР писанное», тобто в 103 році. (У XVIII ст. дати часто позначали лише трьома останніми цифрами; напр., 1773 рік передавали так: «773».) В. Козлов, який опублікував фотокопії єлагінських паперів, не звернув уваги на цю дату. (Див. Козлов В.П. Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». – М., 1988. – С. 142.) У наступних варіантах своєї праці Єлагін запропонував обережнішу дату: «въ началѣ XII вѣка писанное» (с. 145). Хоч згодом перші видавці зрозуміли, що у «Слові» йдеться не про похід 1103 р., а про похід 1185 р., все ж написані раніше примітки лишилися, зокрема про Пирогощу, про звернення нібито до Всеволода Олеговича (помер 1146 р.) в Золотому Слові Святослава Київського тощо.

Виправлення суперечностей почалося вже після виходу «Слова» з друку. М. Карамзін, по-своєму витлумачивши літописне повідомлення про Ікону Пирогощу, висловив догадку, що ікони могло бути дві – Пирогоща і Владимирська (Вишгородська). Так протягом XIX ст. була сформована концепція двох ікон, хоч у «Книге степенной царского родословія» чітко вказано на один «чудотворний образ» (ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. 21. – Перш. пол. – С. 230). Та й сама Катерина II, вивчаючи текст «Слова», власноручно записала: «Богородица Пирогощая есть образ Владимирской Богоматери...»

З Іконою Владимирською пов'язувався факт переносу столиці Русі в середині XII ст. з Києва до Володимира і згодом до Москви. Свідчення про те, що Пирогоща – Ікона і в 1185 р. була в Києві – а про це цілком однозначно сказано у «Слові», – внесло сум'яття в позиції великодержавників. Отож, гадка М. Карамзіна про дві ікони була спрямована на те, щоб розвіяти сумніви.

Але і на цьому проблема не вирішувалася. В ідеологічній концепції російської науки дві рівноцінні ікони були неприйнятні, оскільки лише Ікону Владимирську вважали «чудотворним образом», символом Московської держави. Тому російські вчені Київської духовної академії В. Завитневич, П. Лебединцев, І. Малишевський на початку 90-х років XIX ст. вирішили дати свою оцінку цим двом іконам. І зробили це дуже просто. За аналогією з Москвою, де Владимирська Ікона поставлена в Успенському соборі, автори гіпотези відшукали в Києві теж Успенський храм для Ікони Пирогощої, але не в Печерській частині серед київських святинь і не в «городі Ярослава» чи в «городі Володимира» на Горі, а на Подолі, в торгових рядах. Зрозуміло, що така ікона вже ніколи не могла зрівнятися з чудотворною Владимирською. Українські вчені тоді ж таки і пізніше охоче погодилися з цією

меншовартістю, оскільки усвідомлення значимості Ікони Пирогощої для українського народу й Української держави уже було втрачено.

Та чи на Подолі була церква Пирогоща? У «Слові» сказано, що князь Ігор їхав до Пирогощої по Боричовому, тобто уже поминувши Поділ, він піднімався в «город Володимира», де і могла бути церква й Ікона Пирогоща. І. Малишевський намагався врятувати концепцію, заявивши, що Ігор спускався по Боричеву до церкви Пирогощої після побачення зі Святославом, який жив на Горі. Цю ідею підхопив Б. Рибаків, який гадав, що Ігор приїхав до Києва в липні – на початку серпня 1185 р. і виїжджав з Києва 15 серпня, в день Успіння Богородиці і тому по дорозі не міг, мовляв, не зайти до Успенської церкви на Подолі. Таке твердження надумане, штучне, не відповідає феодальному етикету XII ст. і спрямоване на ще більше приниження руської (староукраїнської) святині. (Див. Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. – М., 1971. – С. 276.)

Інакше висвітлив цю проблему Д. Лихачев, який вважав, що йдеться про в'їзд князя Ігоря в Київ. Він підтримав гадку В. Завитневича, нічим не підтверджену в літописних повістях чи «Слові», що князь Ігор у полоні міг дати обітницю Богородиці Пирогощій. «Обітниця була виконана в київському храмі, бо, очевидно, ні в Чернігові, ні в Новгороді-Сіверському не був розвинений спеціальний богородичний культ, пов'язаний із захистом від ворогів цих міст». Ігор, на думку дослідника, не звертався в патрональні храми, бо не був київським князем, а тому задовільнився церквою Пирогощею. (Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – Л., 1985. – С. 286.)

Як бачимо, тут теж приховане знецінення Ікони Богородиці Пирогощої.

Залишимо осторонь ці сумнівні припущення стосовно «спеціального богородичного культу» і спеціальних храмів для київських чи некийівських князів. Зафіксуємо лише одне: прибувши до Києва, князь Ігор, поминувши Поділ, піднімався по Боричеву до церкви Пирогощої.

Л. Махновець підтримав гіпотезу І. Малишевського – Б. Рибаків, що князь Ігор і гаданий автор «Слова» Володимир Галицький відвідали церкву Пирогощу на Подолі в день Успіння Богородиці. Але дослідник не пояснює, чому Ігор вибрав для відвідин саме цю церкву, якщо в цей день усі князі повинні були зібратися у Великому Успенському Соборі для урочистої святкової служби.

На нашу думку, Ігор Святославич піднімався по Боричеву на Гору, в історичний центр міста. Треба з довір'ям віднестись до свідчення автора «Слова», який указав на Боричів не лише як на географічний, а й ідеологічний орієнтир. Адже 988 р. кияни по Боричеву спускали у Дніпро своїх старих богів. Ігор же піднімався по Боричеву до святині Руської землі, на Гору, усвідомивши своє велике призначення. Звернімо увагу, що там, на Горі, був і двір Мстислава Володимировича, який заклав церкву Пирогощу. На мініатюрі XV ст. в Радивілівському літопису, що зображає цю подію, ліворуч від Пирогощої показаний і князівський палац. Вважаємо, що церкву Пирогощу слід було шукати не на Подолі, а в «городі Володимира». Саме там, в одному з храмів (напевне, зараз не відомих і не обов'язково Успенських) могла стояти Ікона Богородиці Пирогощої – символ державності України-Руси XII ст.

Назву «Пирогоща» тлумачать по-різному: «Баштова» (В. Завитневич, М. Кондаков, Д. Лихачев та ін.), «Неопалима купина» (Д. Альшиць), «Розрадниця» (М. Шефтель) тощо. Пропонуємо ще одне пояснення. На наш погляд, «Пирогоща» – складне слово: руг + gostia, тобто «вогонь» + «жертва», або «очисна жертва». (Яценко Б. Символ

державності України-Руси XII століття. Про Пирогощу в літописах і «Слові о полку Ігоревім» // Вітчизна. – 1994. – № 9-10. – С. 136-138). Гегель писав, що всяка нація народжується в жертві і стверджується жертвою. Похід 1185 р., на думку автора «Слова», і був такою жертвою, в якій сформувався і захистив себе в постімперський період староукраїнський народ.

Ще в 1929 р. В. Ходасевич побачив у «Снові» два завдання, які ставив перед собою автор: завдання політичне – пробудити національну свідомість, закликати князів до згоди в ім'я єдиної Руської землі (в нашому розумінні – колишньої метрополії) і завдання філософічного характеру – показати «героя, ніби поваленого, а по суті непереможного», героїзм якого весь час «надійно мотивується його політичною місією». (Див. Русская литература. – 1989. – № 1. – С. 100-102.) І коли автор «Слова» проголошує в заключній частині поеми, що Руській землі без Ігоря, як тілові без голови, то він має на увазі саме його політичну місію – утвердити єдність і захистити Русь від зовнішніх ворогів.

З історії відкриття «Слова о полку Ігоревім»

У передмові до першого видання «Слова» (1800 р.) повідомлялося про збірник, який належав О.І. Мусіну-Пушкіну і в якому була знайдена пам'ятка: «В його бібліотеці зберігається рукопис той у книзі, написаній в аркуш, під № 323». Отож, можна було пересвідчитися в реальному існуванні збірника, до якого входили хронограф, літопис і чотири повісті – «Сказання про Індію багату», «Синагрип Цар Адорів», «Слово о полку Ігоревім» і поділена на частини «Повість про Девгенія»¹. З останніх трьох творів зробив виписки М.М. Карамзін. Важливо відмітити, що ті тексти орфографічне однорідні і за цими ознаками належать до кінця XVI – початку XVII ст.

Уже після втрати рукопису «Слова» О.І. Мусін-Пушкін у листі до К.Ф. Калайдовича від 31 грудня 1813 р. вперше назвав попереднього власника книги – Іоїля Биковського, архімандрита ліквідованого в 1788 р. Спасо-Преображенського (Ярославського) монастиря: «В останні роки знаходився він у нестатках, а тому комісіонер мій купив у нього всі руські книги, серед яких в одній під № 323 за назвою хронограф наприкінці знайдене «Слово о полку Ігоревім»².

¹ Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе. – Москва: Въ Сенатской Типографіи, 1800. – С. VII.

² Записки и Труды Общества истории и древностей российскихъ при имп. Московскомъ университете. – М., 1824. – Ч. II. – С. 35-36.

Цілком очевидно, що О.І. Мусін-Пушкін не відносив № 323 до реєстру своєї бібліотеки. Але його не було й у книгозбірні І. Биковського та в описах монастиря. На нашу думку, він міг належати досить великому упорядкованому рукописному

зібранню в Санкт-Петербурзі чи Москві, де і необхідно шукати сліди Спасо-Ярославського манускрипту.

Натомість пошуки велися в різних інших напрямках. Обставини відкриття рукопису «Слова» вивчали К.Ф. Калайдович, митр. Євгеній (Болховітінов), Є.В. Барсов, М.Н. Сперанський, В.В. Данилов; в останні п'ятдесят літ – П.М. Берков, О.В. Соловйов, М.К. Гудзій, Ф.Я. Прийма, Л.О. Дмитрієв, В.Д. Кузьміна, Є.М. Караваєва, Г.М. Мойсеева, В.В. Калугін, В.П. Козлов, Є.В. Синицина та ін. Думку про те, що «Слово» не було знайдене, а підроблене у XVIII ст., відстоювали А. Мазон та О. Зимін.

Природно, що основна увага вчених була звернена на свідчення О.І. Мусіна-Пушкіна, які піддаються перевірці ось уже двісті років. Деякі дослідники, не в усьому довіряючи О.І. Мусіну-Пушкіну, висловлювали ще в XIX ст. й інші версії відкриття рукопису «Слова», зокрема те, що сліди ведуть до Новгородсько-псковської єпархії, де був знайдений і Лаврентіївський літопис³. У 1992 р. ужгородський дослідник С.Д. Федака звернувся до цієї версії і висловив припущення, що український список «Слова» від Феофана Прокоповича потрапив до Новгорода Великого; згодом митрополит Новгородський і Петербурзький Гавриїл передав рукопис Катерині II, а відтак з ним ознайомився й О.І. Мусін-Пушкін⁴. Проте ключова роль у відкритті рукопису «Слова» відводилася все-таки Іоїлю Биковському, якого зображали то як вольтер'янця, то як невігласа, то навіть як автора «Слова»⁵.

У 1960 р. Є.М. Караваєва опублікувала відомості про хронограф Спасо-Ярославського монастиря в описі 1788 р., де зазначалося, що «оной хронографъ за ветхостию и согнитиемъ уничтожень». На її думку, І. Биковський «міг взяти рукописи до свого зібрання і передати згодом у надійні руки знавця О.І. Мусіна-Пушкіна»⁶.

³ Див. Мойсеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве». – 2-ге вид. – Л., 1984. – С. 19.

⁴ Федака С.Д. Відкриття та першопублікація «Слова о полку Игоревім»: Історико-культурні аспекти. – Автореф. дис. на здобуття вченого звання кандидата історичних наук. – Ужгород, 1992.

⁵ Див. Прийма Ф.Я. «Слово о полку Игореве» в русском историко-литературном процессе первой трети XIX в. – Л., 1980. – С. 18-45.

⁶ Караваева Е.М. Хронограф Спасо-Ярославского монастыря в описи 1788 г. (К истории рукописи «Слова о полку Игореве») // ТОДРЛ. – М.; Л., 1960. – Т. 16. – С. 82-83.

Проте подальші дослідження спростували цей поспішний висновок. Зокрема, Г.М. Мойсеева переконливо довела причетність до цієї справи ростовського архієпископа Арсенія Верещагіна⁷. Це безсумнівне наукове досягнення дозволяє включити в пошуки і документи, пов'язані з діяльністю Ростовсько-Ярославської єпархії.

Наприкінці XIX ст. український мовознавець-славіст О. Кочубинський звернув увагу на хронографи Ростовського Архієрейського дому (РАД), які в 1792 р. були відправлені обер-прокурору Синоду О.І. Мусіну-Пушкіну для перегляду, і висловив припущення, що рукопис «Слова» міг бути серед тих кни⁸. Згодом цю думку

підтримав М.К. Гудзій⁹. А в 1962 р. Л.О. Дмитрієв опублікував документи про ростовські хронографи і висловив переконання, що «рукопис «Слова о полку Ігоревім» знаходився в О.І. Мусіна-Пушкіна з 1792 р.»¹⁰. На жаль, цей перспективний напрям дослідження не був підтриманий. Дискусія з цього питання між Л.О. Дмитрієвим і Ф.Я. Приймою, що тривала з 60-х до початку 80-х років, не принесла задоволення жодній із сторін і, здавалося, завела проблему у глухий кут. Щоправда, О.В. Творогов висловився за те, що ростовський хронограф № 3 в описі 1791 р. «задовільняє всім ознакам Мусін-Пушкінського»¹¹. Однак і це спостереження не одержало наукового обґрунтування. Лише В.П. Козлов звернув увагу на копії Мусін-Пушкінського хронографа, який належав до трьох ростовських 1792 р.¹².

У 1992 р. Є.В. Синицина повідомила про один із рукописів Ярославського музею-заповідника (ЯМЗ-15443) з номерами Спасо-Ярославського збірника, зауваживши, що в ньому немає жодної з пам'яток, які названі у першому виданні «Слова», лише Патріарший літопис із уривками Степенної книги. Звідси дослідниця робить висновок, що «Слова» не було в Спасо-Ярославському збірнику, і хронограф, який придбав О.І. Мусін-Пушкін, міг належати особисто І. Биковському¹³.

⁷ Мойсеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф... – С. 93-98.

⁸ Див. Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 г. – Одесса, 1892. – С. 229.

⁹ Гудзий Н.К. Судьбы печатного текста «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – М.; Л., 1951. – Т. 8. – С. 33.

¹⁰ Дмитриев Л.А. История открытия рукописи «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве – памятник XII века. – М., 1962. – С. 423.

¹¹ Творогов О.В. К вопросу о датировке Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» // ТОДРЛ. – Л., 1976. – Т. 31. – С. 162.

¹² Козлов В.П. Об одном хронографе из собрания А.И. Мусина-Пушкина // Летописи и хроники. – М., 1984. – С. 118.

¹³ Синицина Е.В. К истории открытия рукописи со «Словом о полку Игореве» // Русская литература. – 1992. – № 1. – С. 85-87.

В.П. Козлов, оцінюючи це спостереження, яке було вперше викладене Є.В. Синициною 1986 р. ще в дипломній роботі, згадав про давнє припущення Є.В. Барсова (1887 р.), що збірник зі «Словом» міг потрапити до О.І. Мусіна-Пушкіна від І. Биковського, а до того – з бібліотеки РАД: «Таким чином, гіпотеза Барсова зберігає і нині своє значення. Ростовський архієрейський дом – Спасо-Ярославський монастир – бібліотека Биковського – зібрання Мусіна-Пушкіна – такий міг бути шлях збірника зі «Словом»¹⁴.

З цим не можна погодитись. Адже науці невідомі документи, які б свідчили про передачу книг з РАД до монастиря. До того ж тут В.П. Козлов став жертвою власних компромісів: спочатку примирився з позицією Г.М. Мойсеевої, що О.І. Мусін-Пушкін міг отримати збірник зі «Словом» у 1788 р., а далі вирішив підтримати першу версію Є.В. Барсова про ростовське походження рукопису «Слова», забувши про те, що жодних вилучень хронографів з бібліотеки РАД не було аж до серпня 1792 р.

Безперечно, знахідка Є.В. Синициної важлива, але висновок не адекватний. Вона зігнорувала весь напрацьований матеріал, відкинула документи і факти, зібрані

попередниками, повернулася до того стану, який існував на 31 грудня 1813 р., коли К. Ф. Калайдович розпочинав вивчати історію відкриття рукопису «Слова». Журнал «Русская литература» (СПб.) вирішив, очевидно, цією статтею «закрити» тему, бо відмовився друкувати наші заперечення Є.В. Синициній. Вони були представлені в сумських збірниках про «Слово» в 1994 і 2000 роках ¹⁵.

Ми вважаємо, що всі архівні матеріали, опубліковані Є.М. Караваєвою та Г.М. Мойсеевою, з одного боку, і Л.О. Дмитрієвим – з другого боку, незважаючи на видимість протиріччя між ними, є ключовими в дослідженні проблеми і являють собою окремі ланки одного і того ж логічного ланцюга подій 1788-1792 років. Ми спробуємо відтворити їх послідовність, основуючись на документальному матеріалі. Лиш так можна пояснити і знахідку Є.В. Синициної.

¹⁴ Козлов В.П. Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». Новые страницы истории древнерусской поэмы. – М., 1988. – С. 141.

¹⁵ Яценко Б.І. 1) Про версії відкриття рукопису «Слова о полку Ігоревім». – Специфіка «Слова о полку Ігоревім» як літературної пам'ятки // Матеріали сьомої республіканської наукової конференції з питань вивчення «Слова». – Суми, 1994. – С. 9-11; 2) З історії вивчення «Слова о полку Ігоревім». – Словознавство. – Суми, 2000. – Вип. 1. – С. 47-57.

Спасо-Ярославський хронограф був відомий задовго до відкриття рукопису «Слова». Так, Г.М. Мойсеева виявила посилання на цей хронограф у «Келейному літописці» українського релігійного діяча і письменника Д. Туптала, відомого також під іменем митрополита Дмитрія (Ростовського) ¹⁶, а також в «Описі земноводного кола» ярославця Василя Крашеніннікова, що датується серединою XVIII ст. ¹⁷.

Але це був не один і той самий хронограф. Г.М. Мойсеева довела, що В. Крашенінніков використав хронограф Поширеної редакції 1617 р. Дещо пізніше В.В. Калугін проаналізував інформацію, взятую Д. Тупталом із Спасо-Ярославського хронографа, і показав, що цей хронограф «являв собою літописець Еллінський і Римський» ¹⁸.

Коли ж сталася заміна? Відомі описи Спасо-Ярославського монастиря 1701, 1709, 1735, 1776 та 1778, 1787, 1788 років. Цілком очевидно, що в описі 1701 р. був хронограф Еллінський і Римський, використаний Д. Тупталом після 1702 р. В.В. Калугін вважає, що і в описі 1709 р. ще був той самий літописець. Але в 1707 р. Д. Туптало (Ростовський) у листі до графа Строганова скаржився, що з ростовських монастирів «всі літописні книги взяті суть до Москви», і просив надіслати йому на деякий час хронографи ¹⁹. Зрозуміло, що і літописця Еллінського і Римського не було вже ні в Спасо-Ярославському монастирі, ні в Ростовській єпархії взагалі ²⁰.

¹⁶ Данило Савович Туптало – укладач і видавець багатотомних «Житій Святих», драматург. Народився у грудні 1651 р. в м. Макарові поблизу Києва в родині сотника. Вчився у Києво-Могилянській академії. У 80-90-х роках був настоятелем ряду українських монастирів, в тому числі і Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в 1699-1701 роках. У 1701 р. був запрошений Петром I до Московії і призначений Сибірським, а через рік – Ростовським митрополитом. Помер 28 жовтня 1709 р. Канонізований.

¹⁷ Мойсеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф... – С. 40-43.

¹⁸ Калугин В.В. Об одном источнике «Келейного летописца» Дмитрия Ростовского // Археографический ежегодник за 1982 г. – М., 1983. – С. 111.

¹⁹ Мойсеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф.... – С. 71.

²⁰ За указом Петра I комісія боярина І.О. Мусіна-Пушкіна з 1701 р. вела нагляд за «имениями недвижимыми духовными», збирала також давні рукописні книги на Печатний двір (див. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – М., 1830. – Т. 16. – С. 550).

Д. Туптало одержав від Строганова і з Печатного двора замовлені книги не раніше початку 1708 р. і зняв з них копії. Цим він займався постійно. Так, у фондах Московського Центрального державного архіву давніх актів (ЦДАДА) в зібранні Московської синодальної друкарні під № 339 зберігається хронограф Дорофея Монемвасійського, переписаний Д. Тупталом 1703 р. Тому поява хронографа в описі Спасо-Ярославського монастиря 1709 р. пов'язана, без сумніву, з діяльністю митрополита Дмитрія Ростовського (Туптала). А протограф цієї пам'ятки – «книгу, написану в аркуш, під № 323» – треба, напевно, шукати в описах Московського Печатного двора початку XVIII ст. в ЦДАДА. У «Келейному літописці» Д. Туптало називає «иные хронографы рускыи»²¹, згадує «хронограф московский» у своєму «Каталозі київських митрополитів з літописанням коротко»²².

Г.М. Мойсєєвій не вдалося довести, що В.В. Крашенінніков був знайомий зі «Словом». Щодо Д. Туптала, то свідчення про рукопис «Слова» було пов'язане з його ім'ям ще на початку XIX ст. Друкар Семен Селівановський, який орендував у 1800-1810 роках Московську сенатську друкарню, де видавалося «Слово», сам набирив текст, засвідчив, що бачив рукопис «Слова» у книзі, написаний не таким давнім письмом, «схожим на почерк Дмитрія Ростовського»²³. Почерк Д. Туптала, випускника Київської академії, добре вивчений палеографами. Це був, за періодизацією І. Каманіна, київський скоропис третього періоду – з середини XVI – до середини XVII ст.²⁴.

У творах Д. Туптала немає прямих згадок про «Слово», однак є окремі моменти, споріднені з давньою українською пам'яткою. «Слово» багатопланове, і подвиг князя Ігоря, який виходить на битву за землю Руську, світла ідея захисту християн належить до тих тем, які були актуальні для України і в XII, і в XVII-XVIII століттях. Д. Туптало у драмі «Вінець Дмитрію» (1704 р.) різко виступає проти язичництва як причини духовної роз'єднаності людей²⁵. Його ідейна позиція формулюється гранично просто: несхитна віра перемагає сліпу силу. У нас немає достатніх підстав твердити, що ця драма була написана під впливом «Слова». Проте не виключено, що образ «вінця златокованого» міг виникнути у Туптала у плані протиставлення образу «златокованого престолоа» із «Слова», у плані протиставлення духовної і державної влади. (Якраз тоді загострився конфлікт між Петром I та церквою.) Важливо зазначити також, що драма «Вінець Дмитрію» з'явилася до придбання книг Московського Печатного двора (1707-1708 рр.). Отож, Д. Туптало міг ознайомитися зі «Словом» ще до одержання московських хронографів²⁶.

²¹ ЦНБ НАН України. Від. рук., I, 1762, арк. 37, 39 зв., 40 зв., 42, 54 зв.

²² Там само, ф. VIII. 42 м (47), арк. 105, 111.

²³ Сын Отечества. – 1839. – Т. 8. – Відділ 6. – С. 17.

²⁴ Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV-XVIII вв. // Палеографический сборник. – К., 1899. – Вып. 1. – С. 7.

²⁵ Див. Берков П.Н. Школьная драма «Венец Димитрию» (1704 г.) // ТОДРЛ. – М.; Л., 1960. – Т. 16. – С. 16.

²⁶ Марковський Є.М. До питання про автора шкільної драми «Венец Димитрию» // Мовознавство. – 1970. – № 6. – С. 69. Вважає автором драми Івана Мальцевича, викладача ростовської школи. Але це не міняє суті справи: крім Д. Туптала, про «Слово» могли знати й інші.

Ключовим епізодом у «Слові» є опис сонячного затемнення як ознаки нещастя, що насувалося на Русь. Тема світла і темряви досить поширена і в богословській літературі. Вважається, що Бог – завжди Світло, але тільки для тих, хто сам світлий і здатен бачити його; для інших Світло обертається Темрявою. Так вирішує цю проблему і Д. Туптало, зокрема у своєму Повчанні на свято Богородиці Донської, яка «з'являється в сонці, що просвітлює темряву нашу» ²⁷. Але у своєму ранньому творі «Руно орошенное» Д. Туптало пропонує дещо інше тлумачення темряви. Йдеться не про темінь людську, а про те, що Свята Діва сама покриває Землю темрявою: «Мла, коли над землею умножиться і покриє її, тоді всі звірі від ловців цілі суть. Ніхто ж їх ловити не може. Се тайна, чому Діва наречеться Млою. Від тих бо, хто ловить, криє нас» ²⁸. Чим же викликане таке незвичне тлумачення?

Звернімося до «Слова о полку Ігоревім». Тут сонце лишається світлим, лише темрява від нього покриває воїнів Ігоря Сіверського ²⁹. Таке дивне поєднання світлого сонця і темряви від нього вимагало особливого пояснення. І Д. Туптало робить морально-етичний висновок про рятівну темряву, розкриває зміст затемнення, як Божого промислу, в позитивному плані.

Про незаперечне знайомство Д. Туптала зі «Словом» свідчать його міркування щодо таких понять, як «ум», «похоть», «буйство». У тексті «Слова» є така фраза: «Спала князю умь похоти...» ³⁰. Хоч треба читати «умь по хоти», дехто з перекладачів і зараз переконаний, що йдеться про «ум» і «похоть». Так, видно по всьому, прочитав цю фразу і Д. Туптало, що засвідчує його знайомство саме з цим рукописом «Слова». Він пояснює, що «ум або розум в людині є єдина світла свіча, що відганяє темряву невидіння, показує ж, що добре, а що зле. І завжди людину на світлий заповідей Божих путь наставляє». І хто не керується розумом своїм, той «піде по своїх похотях, творячи неподобства». І вслід за тим Д. Туптало робить висновок: «А який ще більший гріх від буйства?» ³¹. Так і у «Слові» – далі описаний епізод зустрічі Ігоря з братом буй-туром Всеволодом. Такі чотири точки стикання «Руна орошенного» зі «Словом» у тій же послідовності – затемнення, ум, похоть, буйство – не можуть бути випадковими. Д. Туптало був знайомий з рукописом «Слова» ³².

²⁷ Сочинения святого Димитрия, митр. Ростовскаго. – М., 1823. – Т. 3. – С. 180.

²⁸ (Туптало Д.). Руно орошенное. – Чернігів, 1702. – С. 7-8.

²⁹ Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ... – С. 5.

³⁰ Там само. – С. 6.

³¹ (Туптало Д.). Руно орошенное. – С. 30.

³² Про це див.: Яценко Б. Димитрій Ростовський і «Слово о полку Ігоревім» // Українська мова та література (тижневик). – 2000. – № 3.

Його вразила трагічна картина сонячного затемнення, темряви, що прикрила воїнів. На цьому він побудував свою концепцію: Бог оберігає, але людина вільна у своєму виборі – вчинити, як підказує розум, чи йти, куди ведуть похоті, і дійти до буйства як найбільшого гріха. Книга «Руно орошенное» вперше вийшла в 1680 р.³³. Отож, Д. Туптало був знайомий зі «Словом о полку Ігоревім» задовго до свого переїзду до Ростова Великого (1702 р.).

На нашу думку, новий Спасо-Ярославський збірник, в основу якого було взято хронограф Поширеної (української) редакції 1617 р. (одержаний з Москви і переписаний), був сформований у 1708-1709 роках. При цьому літопис і світські повісті були підшиті до хронографа. Але відповідь на питання, чи був збірник конволютом, може дати лише окреме дослідження тексту «Слова», встановлення типу його письма методом палеографічної трасології. Так чи інакше, але на початку XVIII ст. виник саме той збірник, про склад якого було оголошено в першому виданні «Слова» (1800 р.).

Досліджуючи описи Спасо-Ярославського монастиря, Г.М. Мойсєєва міркувала так: коли О.І. Мусін-Пушкін у 1788 р. придбав «Хронографъ вдестъ», то в описі 1787 р. з'явився напис «отданъ». Коли ж обер-прокурор Синоду присвоїв книгу, то в описі 1788 р. було зазначено, що хронограф знищений за «ветхостию и согнitiемъ», а «отданъ» в описі 1787 р. було стерто. Здається, логічно. Проте дослідниця не врахувала, що «акти про знищення» не входили в описи наявного майна; адже сама пише про опис 1787 р., що якби хтось хотів приховати рукописи, то «вони не були б включені в опис»³⁴. Це стосується й опису 1788 р. Крім того, примітка «З доклада Его преосвященства» біля запису про знищення книг означає не «К докладу...», для звіту, як прочитала Г.М. Мойсєєва, а за розпорядженням архієпископа Верещагіна. Нарешті, перед № 286, під яким записаний хронограф у 1788 р., стоїть знак «плюс», який суперечить розпорядженню про знищення; і цьому теж треба знайти пояснення.

Ми вважаємо, що всі ці помітки – знак «плюс», записи про знищення, примітка «З доклада...» – не синхронні самому описові і були зроблені в різний час і різними людьми. Знак «плюс» в описі 1788 р. свідчить, що книга була під контролем єпархії, а слово «отданъ» в описі 1787 р. говорить про те, що книги не було в монастирі, але вона ще не вийшла за межі єпархії. Так, в описі 1735 р. поряд з названим хронографом є примітка тодішнього архімандрита монастиря Каріона Голубовського: «По свидетельству явилась оная книга»³⁵.

³³ Ще раніше ці самі ідеї були викладені у книзі «Чуда пресвятої і пребла-гословеної Дѣвы Марії». – Новгород-Сіверський. – 1677.

³⁴ Мойсєєва Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф... – С. 83.

³⁵ Там само. – С. 74.

Схоже, що хронографа не було в монастирі вже в 1735 р. і архімандрит не хотів брати на себе відповідальність за неї. Книга була внесена в опис монастиря лише за свідченням представника єпархії або іншої церковної особи, яка робила опис.

Збірники, подібні до Мусін-Пушкінського, могли постійно зберігатись в Архієрейському домі. Тут книги враховувались не поодинці, а в загальній кількості тих чи інших рукописів. Таким був опис Архієрейського дому за 1765 р., у якому читаємо: «Книг писменных... в дестъ гранографов шесть оные взяты вверх в

бытность прежнего економа»³⁶. Якщо хронографа не було в монастирі, то він міг бути лише під безпосереднім контролем архієпископа («онные взяты вверх») або консисторії.

Ті ж шість хронографів проходять і в описі РАД за 1790 р. Тут і окремі приписки, які підтверджують, що рукописні збірники були передані О.І. Мусіну-Пушкіну архієпископом Арсенієм Верещагіним. Перша приписка невідомого року, але зроблена після смерті Арсенія (помер 1799 р.): «Книг письменных в десть – хронографов шесть, налицо два, три отданы по приказанию покойного преосвященного синодальному обер-прокурору его превосходительству Мусину-Пушкину, а одного не явилось...» Інші приписки: «в 1800 годе одного не явилось...»; «1807 года принят один»³⁷.

Таким чином, Спасо-Ярославський хронограф, відданий по церковній інстанції (це зафіксовано в описах 1735, 1787, 1788 років), міг зберігатись серед тих шести хронографів, що названі в описах РАД за 1765 та 1790 роки. Тому треба ретельно розглянути справу про ростовські хронографи.

Ця Справа, опублікована, як зазначалося вище, Л. О. Дмитрієвим у 1962 р., має дату 20 листопада 1792 р. Але тут допущена технічна помилка. «Дело о высылке 3 хронографов и 1 степенной книги Мусину-Пушкину и опись их из Ярославского архиерейского дома 1792-го года ноября 20-го» містить дві справи: 1) від 20 листопада 1791 р.; сюди входить реєстропис шести книг і рапорт Арсенія Верещагіна про ці книги в Синод; 2) від 12 серпня 1792 р.; тут основні документи – протокол зібрання духовної консисторії й опис чотирьох книг, які передавались О.І. Мусіну-Пушкіну для перегляду. Архівіст не помітив цієї особливості і об'єднав обидві справи, склавши із двох дат одну³⁸.

³⁶ Гос. архив Ярославской области (ГАЯО). Филиал в г. Ростове, ф. 341, оп. 1, справа 5, арк. 65 зв. Архівна інформація видана 28.12. 1984 р. Вдячні директору філії В.А. Андреевій, редактору Н.І. Нечаєву за цю допомогу.

³⁷ ГАЯО. Филиал в г. Ростове, ф. Р-197, оп. 1, спр. 10189, арк. 25 зв.

³⁸ Див. Дмитриев Л.А. История открытия рукописи «Слова...» – С. 426.

У протоколі від 12 серпня 1792 р. зазначено: «С доклада его преосвященства приказали...», тобто за розпорядженням архієпископа необхідно було подати книги в консисторію, описати і під розписку доставити обер-прокурору; про це записати в описі РАД і рапортувати Синоду³⁹. Отож, процедура одержання книг навіть для перегляду була складна, і кожен, незалежно від посади, повинен був дотримуватися її.

О.І. Мусіну-Пушкіну були передані ті самі хронографи, які були описані і в 1791 р. Але між описами 1791 та 1792 років є суттєва різниця. Всі відібрані книги, окрім степенної, виявилися меншими за об'ємом, аніж в описі 1791 р. Що ж трапилося між 29 листопада 1791 р. і 12 серпня 1792 р.?

У статті Л.О. Дмитрієва наведений цікавий епізод із колекціонерської практики О.І. Мусіна-Пушкіна. У листі до К.Ф. Калайдовича від 5 грудня 1813 р. В.С. Сопиков розповів, що в 1791 р. він продав графу 37 книг журналу про справи Петра Великого, але в наступному році перекупив їх назад. О.І. Мусін-Пушкін уступив журнал за 300 р., але, як твердив В.С. Сопиков, «потрібні і важливі замітки, що були в ньому,

графом Пушкіним всі були вже вирвані...»⁴⁰. Чи не були піддані такій же операції і хронографи?

О.І. Мусін-Пушкін одержав (за описом 1792 р.) хронографи на 570 аркушах, на 480 аркушах, на 429 аркушах. У Реєстрі 1791 р. вони проходять під № 3 (590 арк.), № 2 (492 арк.), № 4 (432 арк.). Отож, із № 3 було вилучено 20 арк., із № 2–12 арк., із № 4–3 аркуші. Згідно з Реєстром 1791 року це могли бути: «две части описания времен княжения московского, земель, нравов и обычаев разных народов, Россию населяющих» (№ 3); «Описание собора, бывшего сперва в Ферраре, а потом во Флоренции в царство Иоанна Палеолога» (№ 2); «Сказание о взятии турками Царя града» (№ 4). У степенній книзі не було окремих творів, і вона лишилась у тому самому об'ємі (752 арк.).

У фондах Ярославського музею-заповідника зберігся рукописний збірник кінця XVII ст., який включає хронограф Дорофея Моне́мвасійського⁴¹. Він же проходив і в описах Ярославського Архієрейського дому XIX ст.⁴².

³⁹ Див. Дмитриев Л.А. История открытия рукописи «Слова». – С. 426-427.

⁴⁰ Там само. – С. 416.

⁴¹ Лукьянов В.В. Краткое описание коллекции рукописей Ярославского областного краеведческого музея // Краеведческие записки. – Ярославль, 1958. – С. 21.

⁴² ГАЯО, оп. 1, справи 1448, 2208.

За всіма ознаками, це хронограф № 1; в Реєстрі 1791 р. він ідентичний хронографу № 2. В № 1 нараховувалося 749 арк., зараз у ньому 738 арк. Отже, він теж був укорочений. За спостереженнями О.В. Творогова, найближчий до характеристики Мусін-Пушкінського хронограф № 3; з нього вилучено 20 аркушів. Якраз таким міг бути об'єм чотирьох повістей, до яких належало і «Слово о полку Ігоревім».

У науковій літературі утвердилася думка, що хронограф, описаний у першому виданні «Слова», належав до Поширеної редакції 1617 р. Хронограф № 3 за своєю назвою близький до нього. Але потрібні додаткові докази для їхнього ототожнення. І вони знайшлися.

Нашу увагу привернула копія частини ростовського хронографа, що належав О.І. Мусіну-Пушкіну (152 арк.), у фондах Ярославського музею-заповідника. На арк. 151 зв. зроблений запис архієпископа Антонія Знаменського: «Ето есть список с той части летописца (имеющегося у графа Алексея Ивановича Мусина-Пушкина, и на корне переплета, как видно, кожанного, Ростовским надписанного, который писан старинным нехорошим и, кажется, не очень давно, почерком, начат Шестодневом Библейским, продолжался по 4 монархиям, где в Греческой истории сказано и о переменах султанов турецких), в которой началось повествование и о России. Подобный сему список зделан и для Ярославской Семинарской библиотеки Генваря 26 дня 1811 года»⁴³.

У цьому записі ярославського архієпископа дана досить широка інформація:

- літописець із зібрання О.І. Мусіна-Пушкіна;
- належить до хронографів РАД («Ростовским надписанного»). Тут ідеться про звичайну практику позначення рукописів, які віддавали за межі єпархії: «Сия книга глаголемая хронограф Ростовского архиерейского дома». Так були надписані і книги, які Арсеній Верещагін передав О.І. Мусіну-Пушкіну;

- серед ростовських хронографів це не міг бути хронограф № 2 (Дорофея Моне́мвасі́йського) і не хронограф № 4 (редакції 1512 р.). Це міг бути лише хронограф № 3;

- про хронограф, з якого 1811 р. була знята копія, сказано, що написаний «старинным нехорошим и, кажется, не очень давно, почерком». Так само характеризується і почерк хронографа № 3: «скорописного ж старинного почерку писма»⁴⁴.

Усі ці факти переконують у тому, що копія Антонія Знаменського була знята з хронографа № 3. Інших схожих хронографів у Ростовсько-Ярославській єпархії не було. Із запису В.В. Лук'янова видно, що та частина хронографа, з якої ведеться розповідь про Росію, починається з глави 129-ї⁴⁵. На цьому і замкнувся логічний ланцюг: саме така нумерація глав у хронографах Поширеної редакції 1617 р.⁴⁶, до яких належав і хронограф, описаний у першому виданні «Слова».

⁴³ Лукьянов В.В. Краткое описание коллекции рукописей... – С. 52.

⁴⁴ Дмитриев Л.А. История открытия рукописи «Слова...» – С. 428.

⁴⁵ Лукьянов В.В. Краткое описание коллекции рукописей... – С. 52.

⁴⁶ БАН России. Отдел рукописей. Архан. С. 132, гл. 129, л. 663.

Отже, у першодруці «Слова», в описах РАД (хронограф № 3), у свідченнях А. Знаменського в 1811 р. названий один і той же Спасо-Ярославський хронограф Поширеної редакції 1617 р. Підтверджується гіпотеза О. Кочубинського – М. Гудзія – Л.О. Дмитрієва, що Спасо-Ярославський збірник був переданий О.І. Мусіну-Пушкіну в числі ростовських хронографів у серпні 1792 р.

Таким чином, Спасо-Ярославський збірник з рукописом «Слова о полку Ігоревім» був укладений у 1708-1709 роках митрополитом Димитрієм Ростовським (Д. Тупталом). Хронограф Поширеної української редакції 1617 р. був одержаний ним з Московського Печатного двора не раніше початку 1708 р. З нього була знята копія, яка і стала основою збірника. Літопис і чотири повісті, серед яких було і «Слово», були, видно по всьому, власністю Д. Туптала, який використав «Слово» у своїй книзі «Руно орошенное» ще в кінці XVII ст.

Збірник, подарований Спасо-Преображенському (Ярославському) монастиреві митрополитом Димитрієм, зберігався в бібліотеці Ростовського Архієрейського дому. У 1744 р. була знята копія з «Повісті про Девгенія», що була в цьому збірнику. А хронографом користувався ярославець В. Крашенінніков, посилаючись на нього у своєму творі «Опис земноводного кола». Збірник проходить в описах Спасо-Ярославського монастиря аж до його закриття у травні 1788 р. У лютому 1791 р. колишній архімандрит монастиря Іоїль Биковський одержав свідоцтво про здачу ним монастирського майна працівникам єпархії. Без всякого сумніву, що перед видачею свідоцтва була проведена ретельна перевірка майна ліквідованого монастиря. Вважаємо, що саме тоді, в 1791 р., перед назвою хронографа в описі 1788 р. за № 286, як і перед назвами ще трьох книг № 249, 274, 280, яких не виявилось в монастирській ризниці, були поставлені знаки «плюс». Перевіряючі засвідчили, що всі ці книги теж збережені і знаходяться в єпархії, і прийняли «все, що значиться в описах, від нього, архімандрита... І нарахунку ніякого на ньому, архімандритові, а також до стягнення з нього нічого не відкрилося»⁴⁷. Навіть до архієпископів, не

кажучи вже про архімандритів та ігуменів монастирів, пред'являлися найсуворіші вимоги щодо збереження рухомого і нерухомого майна ⁴⁸.

⁴⁷ Мойсеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф... – С. 85-87.

⁴⁸ В «Доношений Синоду» митр. Арсенія Ростовського (1763 р.) згадано про постанову 7-го Вселенського Собору: «аще не возвратить епископъ игуменомъ вещей бывшихъ в епископии или в монастыре нетвердо есть то и священники убо суши да извергнутся» (ЦНБ НАН України. Від. рук., II, 2577, арк. 2. Дотримано орфографії оригіналу).

Згідно з рішенням Синоду будь-які збитки відшкодовувалися. Лише в цьому випадку архімандрит міг іти на пенсію або перейти в інший монастир. Той факт, що «до стягнення з нього» (Іоїля) «нічого не відкрилося», може бути переконливим доказом, що на той час Спасо-Ярославський збірник ще не був переданий О.І. Мусіну-Пушкіну і знаходився в РАД.

У листопаді 1791 р. згідно з указом про збирання історичних свідчень про Росію літописні книги в РАД були переглянуті й описані. Був укладений Реєстр на шість рукописних книг, в тому числі й на Спасо-Ярославський збірник. Після цього ними зацікавився обер-прокурор Синоду О.І. Мусін-Пушкін, який одержав доступ до цих книг за сприяння Арсенія Верещагіна. Наприкінці 1791 чи на початку 1792 р. найцінніші твори були вилучені із збірників, а через деякий час О.І. Мусін-Пушкін одержав у своє розпорядження і збірники. Тоді ж в описі 1788 р. з'явилася помітка про знищення хронографа та трьох інших книг, а в описі 1787 р. був стертий напис «отданъ». Тут уся відповідальність за знищення книг покладалася на монастир. Але це не влаштовувало колишніх служителів монастиря, і хтось із них, можливо сам Іоїль Б Іжевський, дописав: «З доклада Его преосвященства», переадресувавши, таким чином, відповідальність за знищення книг на архієпископа Арсенія. Ця фраза «З доклада...» ніби взята з протоколу від 12 серпня 1792 р. та й написана (до речі, по-українськи) не для звіту, а для пам'яті ⁴⁹. Тому автор напису не турбувався про естетику оформлення. Користуючись тим, що № 280 та 286 були на одній сторінці, він об'єднав їх однією фразою – написав «Зъ доклада» напроти № 280, а «Его преосвященства» – напроти № 286.

⁴⁹ Можливо, книги № 249, 274, 280, незважаючи на помітки про знищення, були збережені і повернулися в монастир. (Див. Лукьянов В.В. Краткое описание коллекции рукописей... – Вип. 3. – С. 188, 212, 203).

Виникає питання: чи потрібен був О.І. Мусіну-Пушкіну хронограф у серпні 1792 р., якщо він вилучив з нього найцінніші твори ще на початку того року? На нашу думку, Спасо-Ярославський хронограф, будучи, очевидно, скопійований Д. Тупталом (у виписках В. Крашеніннікова з цього хронографа є інформація, яку не знаходимо в хронографах цього типу), являв сам по собі велику цінність, а тому граф врешті вирішив привласнити його. Окрім того, вимагаючи прислати йому рукописи, обер-прокурор знав, що вони будуть описані, помічені всі сторінки, тобто консисторія узаконить об'єми названих рукописів уже без вилучених аркушів.

Жоден з рукописів – хронографи № 2,3, 4, степенна книга – не повернулися до РАД. Можливо, в 1807 р. сюди були здані залишки Спасо-Ярославського збірника із

титульною сторінкою і номерами хронографа № 3. Його і знайшла Є.В. Синицина у фондах Ярославського музею-заповідника під номером ЯМЗ-15443. Ця знахідка підтверджує, що хід нашого розслідування був правильний.

Різними шляхами потрапляли до О.І. Мусіна-Пушкіна монастирські цінності. Але як би там не було, його заслуга у відкритті і публікації «Слова о полку Ігоревім» безсумнівна.

* * *

З придбанням рукопису «Слова о полку Ігоревім» для О.І. Мусіна-Пушкіна почався новий етап у відкритті пам'ятки. Спочатку він намагався самотужки осмислити текст і переклав приблизно третину його, але, натрапивши на значні труднощі, змушений був залучити до цієї роботи і членів свого гуртка, як гадають, І.М. Болтіна та І.П. Єлагіна. Справді, в мусін-пушкінському перекладі, який був знайдений 1864 р. серед паперів канцелярії Катерини II, проглядається, як встановлено нами, стиль роботи принаймні ще двох інтерпретаторів.

Знайомство І.П. Єлагіна з Мусін-Пушкінським списком «Слова» (далі: СМП) зараз підтверджене. Він увів цитату з цієї пам'ятки у доповненні до частини VII (за первинною нумерацією – ч.І) «Опыта повествования о России», яку завершив у січні 1788 р. Почавши історичний виклад з царювання Івана III, І.П. Єлагін написав три частини свого твору, але у травні 1790 р. відмовився від цього плану, вирішивши писати історію від біблійських часів. Разом з тим він доповнював написані в 1788-1790 роках частини новою інформацією. Так потрапила до цього тексту і цитата зі «Слова о полку Ігоревім».

Збереглося три списки ч. VII «Опыта» (списки А, Б, В), де І. Єлагін згадав про «Слово» на підтвердження своєї думки про високий розвиток культури Київської Руси. У списку А посилання на «Слово» написане обіч основного тексту, на полях: «Почне(м) Братіе Повѣсть сію отъ старого Владимира до нынешняго Игоря, иже истягну умъ крепостію своею и поостри сердца своимъ мужествомъ». У списках Б та В з'являються і деякі виправлення. І.П. Єлагін вказує на те, що рукопис «Слова» із «книгохранительницы господина Пушкина»⁵⁰.

Коли ж І.П. Єлагін зробив посилання на «Слово»? Ще в 1984 р. В.П. Козлов переконливо довів, що це було після квітня 1792 р., але не пізніше травня 1793 р.⁵¹ Згодом, зваживши на заперечення Г.М. Мойсеевої⁵², яка прагнула підтвердити

⁵⁰ Козлов В.П., Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово...» – С. 141 – 150.

⁵¹ Козлов В.П. «Слово о полку Игореве» в «Опыте повествования о России» И.П. Елагина // Вопросы истории. – 1984. – № 8. – С. 23-31.

⁵² Моисеева Г.Н. О времени ознакомления И.П. Елагина с рукописью «Слова о полку Игореве» // Вопросы истории. – 1986. – № 1. – С. 172.

своє датування відкриття рукопису «Слова» 1788 р., В.П. Козлов змінив думку і запропонував іншу дату, співзвучну з гіпотезою Г.М. Мойсеевої, – після січня 1788 до травня 1790 р.⁵³ Тут він зігнорував той незаперечний факт, що у своїх доповненнях І.П. Єлагін водночас посилається на видання «Правди Руської», яка вийшла друком у квітні 1792 р.

В.О. Кучкін звернув увагу на те, що І.П. Єлагін у вставках називає О.І. Мусіна-Пушкіна ще церемоніймейстером, а наприкінці липня 1791 р. той був призначений обер-прокурором Синоду. На думку історика, це і може бути крайньою датою вставки⁵⁴. Проте В.О. Кучкін не завбачив, що звання церемоніймейстера в епоху Катерини II було довічним, на все життя, незалежно від того, яку посаду займав той чи інший придворний.

Таким чином, усі припущення про знайомство І.П. Єлагіна зі «Словом» раніше квітня 1792 р. безпідставні, нічим не обґрунтовані. Але встановити цю дату конче потрібно, бо лише так можна підтвердити чи спростувати ростовську версію відкриття рукопису «Слова». У вирішенні цієї проблеми необхідно відповісти на ключове питання: чому І.П. Єлагін не використав «Слово» в описі подій 1185 р. в частині IV (1157-1224 рр.), яку завершив 1 січня 1792 р.? Згадані дослідники уникають цього.

В.П. Козлов, наприклад, зосереджує увагу головним чином на тому, що списки А та Б написані на папері з однаковими філігранями і пронумеровані по-старому, як ч. I. Отож, список Б виник, на його думку, невдовзі після списку А, в усякому разі до травня 1790 р., коли було прийнято новий план написання Історії⁵⁵.

⁵³ Козлов В.П. К истории «Слова о полку Игореве» в конце XVIII в. // Исследования «Слова о полку Игореве». – Л., 1986. – С. 167-168.

⁵⁴ Кучкин В.А. Ранние упоминания о Мусин-Пушкинском списке «Слова о полку Игореве» // Альманах библиофила. – М., 1986. – Вып. 21. – С. 67.

⁵⁵ Козлов В.П. Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». – С. 149.

Але ці міркування не мають ніякої ваги. Так само можна припустити, що І.П. Єлагін лишив папір для чистової переписки ч. I, але використав його для списку Б. Тобто, можлива будь-яка випадковість, яка не може бути аргументом. Щодо нової нумерації, то, на нашу думку, І.П. Єлагін не міг назвати ч. VII, поки не опрацював попередній матеріал. Отож, і не змінював нумерацію в списку Б аж до жовтня 1792 р., коли закінчив роботу над ч. V й опрацював матеріал ч. VI. Ось тоді він остаточно переписує ч. I, назвавши ч. VII (список В).

П'ять частин своєї праці (15 книг) І.П. Єлагін віддав на збереження О.І. Мусіну-Пушкіну, відмовившись від публікації. Книги зберігаються у Відділі рукописів Санкт-Петербурзької Публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна. Переглядаючи їх, В.П. Козлов знайшов помітку олівцем на полях напроти оповіді про похід 1185 р.: «Походъ Игоревъ воспѣтый подражателемъ Бояну. Зри сію поему»⁵⁶. Ця помітка зроблена не автором, а найімовірніше О.І. Мусіним-Пушкіним, який тоді ж ознайомив І.П. Єлагіна зі «Словом» після жовтня 1792 р. Оскільки рукопис 5 частин «Опыта» був у О.І. Мусіна-Пушкіна, сам автор не міг уже доповнити його новою інформацією про «Слово», а тому змушений був звернутися до того рукопису, над яким продовжував працювати, тобто до ч. VII, щоб поєднати з ч. VI.

Знайомство І.П. Єлагіна зі «Словом» не могло бути тривалим, можливо, навіть епізодичним, оскільки він не зрозумів змісту пам'ятки і вважав, що в ній ідеться про події початку XII ст. Дослідники не помітили, що в списку А є цілком конкретна дата, названа І.П. Єлагіним, – «лѣта отъ Рож(дства) Хрис(това) ГР писанное», тобто

103 року ⁵⁷, маючи на увазі переможний похід на половців 1103 р.; є пряме посилання на опис цього походу в «Истории» В. М. Татищева, в книзі 2 ⁵⁸.

⁵⁶ Козлов В.П. Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». – С. 149.

⁵⁷ Там само. – С. 142.

⁵⁸ Там само. – С. 143.

Але разом з тим у нього були і певні вагання. Тому уже в списку Б точна дата заміненна на приблизну – «въ начале XII вѣка писанное», а замість «Игоря Святославича» з'явився «Игорь Ольгович». З цією позицією погодився, мабуть, і О.І. Мусін-Пушкін, що внесло плутанину в осмислення «Слова». Так, навіть у першому виданні «Слова» (далі: П) зазначено, що автор звертається до Всеволода Олеговича (помер 1146 р.).

На нашу думку, це непорозуміння виникло уже при прочитанні назви і перших рядків поеми, де прославлялась доблесть князя Ігоря, а це не пов'язувалося з поразкою 1185 р. Як можна бачити у Щукінському списку і в перекладах XVIII ст., назва пам'ятки була короткою – «Слово о пълку Игоревѣ». Доводилося догадуватися, про якого Ігоря йдеться. Звичайно, більш відомий був Ігор Олегович, убитий киянами 1147 р. і возведений до рангу святих. Тому перші дослідники й вирішили, що у «Слові» мовиться про переможний похід 1103 р. Згодом, зрозумівши помилку, розширили заголовок, використавши повну літописну форму – «Игоря сына Святославля внука Ольгова» – вже у Катерининській копії (далі: текст К) до 1795 р.

Про хід роботи над текстом «Слова», над його осмисленням можна дещо узнати, вивчаючи філіграні тексту і перекладу К. Нам вдалося ідентифікувати в каталогах водяних знаків філіграні усіх трьох видів паперу катерининських документів і датувати їх. Це голландський папір «Pro Patria», що вироблявся у XVIII-XIX століттях під різними контрамарками, але майже з одним і тим же зображенням лева з короною у крузі. Перший аркуш у фоліанті з контрамаркою «I. K. Schut» з написом «Собственноручныя Записки Императрицы Екатерины II – касательно Российской империи (ниже). Часть 7-я» ⁵⁹. Він порівняно пізній, датується 1863 р. ⁶⁰, тобто належить до часу впорядкування цих документів, коли була знайдена і копія «Слова» (1864 р.). Отож, цей папір інтересу не викликає.

Текст «Слова» розміщений на аркушах 27-35 в загальній нумерації фоліанта. Папір того ж типу «Pro Patria», що й перший аркуш, але з контрамаркою «I. Kool», що зустрічається на папері випуску 1792 та 1800 років. Оскільки цей текст знайдений у канцелярії Катерини II (померла 1796 р.), то є всі підстави датувати цей папір 1792 р. ⁶¹. На такому ж папері написана і більша частина перекладу «Слова» з коментарями (арк. 36-50). Лише останні два аркуші 51 та 52, як і «Содержание» (арк. 149-150), написані на папері з контрамаркою «D. & C. Blum», що датується 1795 р. ⁶².

⁵⁹ Див. публікацію П. Сімоні в кн.: Древности. Труды имп. Московского Археологического общества. – М., 1890. – Т. 13. – Вып. 2. – С. 17.

⁶⁰ Churchill W.A. Watermarks in the XVII and XVIII centuries. – Amsterdam, MCMXXXV. – С. 17.

⁶¹ Там само. – С. 84, 173-174.

⁶² Там само. – С. 36, 69.

Таким чином, основна робота над осмисленням «Слова» була виконана в 1792-1795 роках – після відкриття рукопису «Слова» до передачі всіх тих матеріалів Катерині II. Проведене нами вивчення переконує в тому, що О.І. Мусін-Пушкін та інші інтерпретатори перекладали по оригінальному нерозшифрованому тексту, а тому помилки в їхньому перекладі мають палеографічну цінність.

Видно по всьому, що вже у 1792-1795 роках О.І. Мусін-Пушкін готував «Слово» до видання. Переклад був записаний на правій половині аркушів, ліва ж, призначена для оригінального тексту, так і лишилася незаповненою. Копія К була зроблена пізніше і лише частково вплинула на мусін-пушкінський переклад. Останні два аркуші 51 та 52, максимально наближені до тексту К, були переписані вже тоді, коли О.І. Мусін-Пушкін спішно готував матеріали для Катерини II. Він передав імператриці робочий примірник перекладу (обтріпані краї паперу були обрізані), копію тексту «Слова» і написане ним «Содержание». Останнє засвідчує, що О.І. Мусін-Пушкін погано знав «Слово» і міг опрацювати приблизно третину тексту. Сумнівно, щоб йому могли допомогти в цьому І.П. Єлагін та І.М. Болтін. Щодо О.Ф. Малиновського, то він також поверхово розбирався в тексті і допустив багато недоречностей. Отож, розшифрувати текст «Слова» міг лише М.М. Бантиш-Каменський, український учений, провідний археограф, директор Московського архіву Колегії іноземних справ. Він же зробив і кращий переклад «Слова», що зберігся в зібраннях Білосельських-Білозерських і Воронцова ⁶³.

Ми порівняли Катерининську копію «Слова» (К) з текстом першого видання (П), внаслідок чого проявилися основні орфографічні риси Мусін-Пушкінського списку (СМП), як рукопису кінця XVI – початку XVII ст., а також принципи роботи М.М. Бантиша-Каменського з розшифрування тексту. Він застосував досить оригінальний і в усьому послідовний науковий підхід. Не змінюючи жодної літери в тексті СМП, він орфографічно наповнив форми слів (поданих у скороченнях під титлами, з надрядковими літерами, кендемами, ярчиками), привів їх до правописних норм XVIII ст., оскільки видання було розраховане на масового читача. Разом з тим текст К (ідентичний протографу К та П) переконує в тому, що М.М. Бантиш-Каменський однаково враховував і особливості оригіналу, і сучасні йому орфографічні норми. Щодо П, то він був дещо штучно архаїзований. (Можливо, тут проявилось втручання О.І. Мусіна-Пушкіна) ⁶⁴. Примітки до тексту були складені в основному О.Ф. Малиновським, співробітником М.М. Бантиша-Каменського в архіві.

⁶³ Дмитриев Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве»// Материалы и исследование. – М.; Л., 1960. – С. 335-350 (переклад Т.).

⁶⁴ Яценко Б.И. О некоторых особенностях рукописи «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – СПб., 1992. – Т. 45. – С. 351-363.

Палеографічні особливості СМП проявляються у графічних помилках, які могли вже бути в оригіналі або з'явилися в інтерпретаціях перших дослідників, які працювали безпосередньо з оригіналом. Ми проаналізували всі різнонаписання в текстах К, П, виписках І.П. Єлагіна, О.Ф. Малиновського, М.М. Карамзіна, різночитання в перекладах XVIII ст. і переконалися в тому, що всі вони одержують пояснення на матеріалі київського скоропису XVI-XVII століть. Текст «Слова», з якого постав СМП, ні разу не переписувався в російських регіонах (Пскові,

Новгороді чи деінде, як гадають окремі дослідники), а тому в ньому добре збереглася українська специфіка. Сліди використання рукопису – помилки у прочитанні конкретних графем – і стали матеріалом для палеографічної трасології, для реставрування графем втраченого списку. На основі реставрованого графічного алфавіту СМП ми розшифрували близько двадцяти «темних місць» у тексті «Слова», дали наукове обґрунтування нових прочитань.

Відкриття «Слова о полку Ігоревім» наприкінці XVIII ст. збіглося з процесом нового духовного відродження українського народу, який у героях «Слова» впізнав своїх давніх предків, а в їхньому мужньому поході завбачив не лише славне минуле своє, а й програму майбутніх дій у боротьбі за національне визволення. І «Слово» стало в обороні народу.

Про орфографічні та палеографічні особливості Мусін-Пушкінського рукопису «Слова о полку Ігоревім»

Перше видання «Слова о полку Ігоревім» у 1800 р. було видатною літературною подією. О.І. Мусін-Пушкін, М.М. Бантиш-Каменський, О.Ф. Малиновський старанно підготували до друку текст рукопису, дали близький до оригіналу переклад, історичні і філологічні коментарі. Уже в цьому виданні були започатковані різні напрямки у вивченні «Слова»: філологічний, історичний, палеографічний, у зв'язку з народною творчістю і етнографією. Однак художня система, історична інформація «Слова», малозрозумілі місця в ньому часто осмислювались на рівні припущень.

У травні 1812 р. у Товаристві любителів російської словесності було поставлене питання, якою мовою написана Пісня о полку Ігоревім ¹.

¹ Труды Общества любителей российской словесности при имп. Московском университете. – М., 1812. – Ч. IV. – С. 159.

² Там само. – С. 180.

Молодий К.Ф. Калайдович відповів, що вона написана чи то давньою слов'янською мовою, чи то якоюсь обласною говіркою давньої мови слов'янської. І все ж К.Ф. Калайдович вважав, що Пісня могла бути написана жителем Новгорода-Сіверського ². Згодом, коли рукопис «Слова» був уже втрачений, К.Ф. Калайдович звернувся до О.І. Мусіна-Пушкіна з рядом запитань, в тому числі і щодо археографії рукопису. 31 грудня 1813 р. О.І. Мусін-Пушкін відповів, що схильний віднести переписку «до кінця XIV чи до початку XV ст.». Сама Пісня, «хоч досить чітким характером була писана, та розібрати її було дуже важко, тому що не було ні правописання, ні рядкових знаків, ні поділу на слова; перш за все потрібно було її поділити на періоди і потім добиратися до смислу» ³.

Свідчення інших очевидців першого видання були опубліковані М.П. Польовим у 1839 р.: М.М. Карамзін відносив рукопис до кінця XV ст.; О.Ф. Малиновський датував його то XV, то кінцем XIV ст.; О.М. Єрмолаєв говорив про півустав XV ст. Друкар С.І. Селівановський, який орендував Московську сенатську друкарню, де

видавалось «Слово», сам набирав текст, повідомив, що «бачив у рукописі Пісню Ігореву. Вона написана справді у книзі, як сказано в передмові, і письмом, не таким давнім, схожим на почерк Дмитрія Ростовського»⁴.

У наступні роки про орфографічні і меншою мірою палеографічні особливості рукопису писали М.О. Максимович, П.П. Пекарський, М.С. Тихонравов, О.І. Смирнов, О.О. Потебня, Ом. Огоновський, Є.В. Барсов, І.І. Козловський, П.К. Сімоні, М.М. Сперанський, Л.К. Ільшський, В.М. Перетц, С.П. Обнорський, М.В. Щепкіна, Д.С. Лихачов, Л.О. Дмитрієв, О.В. Творогов, Л.В. Милов та ін. В.М. Перетц запропонував свою реконструкцію тексту рукопису⁵. Висловлювались різні припущення про рукопис, час і місце його виникнення, характер письма – півустав або півустав, що переходить у скоропис. Була розроблена наукова методика текстологічного і орфографічного аналізу рукопису, визначене коло джерел для дослідження, розкриті деякі прийоми роботи перших видавців «Слова» над текстом рукопису.

У 1985 р. Л.П. Жуковська, пропонуючи кодикологічні коментарі до реконструйованої Б.О. Рибаківим композиції «Слова о полку Ігоревім», спробувала обґрунтувати гіпотезу про трикратне переміщення аркушів у різночасових редакціях «Слова» до кінця XV ст. У зв'язку з цим були висловлені також припущення відносно правопису і датування Мусін-Пушкінського списку «Слова» (далі: СМП), запропонований його північноросійський орфографічний аналог XV ст.⁶

³ Записки и Труды Общества истории и древностей российских, учрежденного при имп. Московском университете. – М., 1824. – Ч. II. – С. 35-36.

⁴ Див. «Сын Отечества». – 1839. – Т. 8. – Отд. 6. – С. 17.

⁵ Перетц Володимир. Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. – Київ, 1926.

⁶ Жуковская Л.П. О редакциях, издании 1800 г. и датировке списка «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. – М., 1985. – С. 68-125. Далі посилання на це дослідження – в тексті статті.

Незважаючи на те, що міркування Л.П. Жуковської з приводу переміщень фрагментів тексту «Слова», зроблених Б.О. Рибаківим, носять апологетичний характер⁷, все ж її підходи до відтворення особливостей СМП вимагають окремого наукового аналізу. З цією метою слід широко використати усі без винятку матеріали, що стосуються СМП, – Катерининську копію тексту «Слова» (далі: К), Щукінський список (далі: Щ), фрагменти поеми у виписках І.П. Єлагіна, О.Ф. Малиновського (далі: М), М.М. Карамзіна (далі: КАР), текст першого видання (далі: П), переклади, зроблені у XVIII ст. (дані про ці джерела див. у Коментарях).

Визначення аналога СМП є однією з проблем, вирішення якої може стати важливим етапом у дослідженні пам'ятки. Це завдання передбачає відтворення орфографічних і палеографічних рис СМП. Саме це допоможе, як відмітив у свій час І.І. Козловський, визначити і те століття, в якому був переписаний СМП, дасть можливість порівнювати його з типом рукописів тієї чи іншої епохи, розшукувати там і тут аналогічні помилки і описки і, дякуючи цьому, дошукуватися справжнього прочитання, бо «без критично опрацьованого тексту неможливі й інші пошуки в галузі пам'ятки, що цікавить нас»⁸.

⁷ Див. Яценко Б.И. К вопросу о перестановках в тексте «Слова о полку Игореве» // Русская литература (РЛ). – 1987. – № 3. – С. 105–111.

⁸ Козловский И.И. Палеографические особенности погибшей рукописи «Слова о полку Игореве» // Древности. Труды Московского археологического общества. – М., 1890. – Т. XIII. – Вып. II. – С. 6.

Що ж вносить у вивчення проблеми Л.П. Жуковська? Схема її дослідження базується на припущенні про майже повну ідентичність орфографії СМП і тексту першого видання «Слова». Цим пояснюється і намір Л.П. Жуковської «дослідити норми самого СМП за даними першого друкованого видання...» (с. 80), відмовившись від порівнянь з Катерининською копією (К). Л.П. Жуковська зближує текст першого видання «Слова» (П) з орфографією Хутинського віршованого прологу 1479 р., дає широку порівняльну характеристику. На її думку, «згорілий список був скопійований з оригіналу XIV ст. під час важливого моменту російської історії – перед так званим «стоянием на Угре» 1480 р. (с. 122). Слова про «важливий момент» (визволення Московського князівства від татар) не мають стосунку до змісту дослідження і з'явилися внаслідок тієї ж орієнтації на рукопис 1479 р.

Проте, вивчаючи можливі ознаки СМП у тексті першого видання «Слова» 1800 р., дослідники враховували також і текст Катерининської копії, іноді вважаючи її ближчою до СМП. В.М. Перетц, наприклад, зазначав, що писець К уважніше, аніж П, передав вживання прикінцевого Ь у дієсловах, а тому, «реконструюючи рукопис Мусіна-Пушкіна, на нього можна більше покладатись». Цікаве також його спостереження, що «в К є помилки, але немає навмисних перероблювань, про П цього сказати не можна»⁹. Вивчення проблеми взаємозв'язку між К і П внесло певні корективи у перші враження, але не підірвало довіри до тексту К, як одного із найважливіших джерел в орфографічному і палеографічному дослідженні СМП.

Основні аспекти взаємозалежності відомих текстів «Слова» були вперше сформульовані Д.С. Лихачовим¹⁰, який, вивчивши прийоми передачі тексту в К і П, відношення цих текстів до рукопису і між ними, прийшов до обґрунтованого висновку, що текст К і текст П походять з одного і того ж протографа розшифровки, причому хоч текст П був звірений з рукописом СМП, його орфографія була до деякої міри уніфікована відповідно до правописних норм XVIII ст.

Л.О. Дмитрієв у ґрунтовному дослідженні показав генетичний зв'язок перекладу, знайденого в паперах канцелярії Катерини II в 1864 р., зі всіма іншими перекладами XVIII ст., які використали переклад К як зразок. Разом з тим кожен з перекладів зберіг сліди зв'язку з СМП¹¹. Висновки Д.С. Лихачова і Л.О. Дмитрієва значно розширили базу для текстологічного, орфографічного і особливо палеографічного дослідження Мусін-Пушкінського рукопису «Слова», включивши у науковий обіг, окрім текстів і фрагментів пам'ятки, також і переклади XVIII ст.

⁹ Перетц Володимир. Слово о полку Игоревім. – С. 31, 33.

¹⁰ Лихачев Д.С. История подготовки к печати текста «Слова о полку Игореве» в конце XVIII в. // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (ТОДРЛ). – М.; Л., 1957. – Т. XIII. – С. 66–89.

¹¹ Дмитриев Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве» // Материалы и исследование. – М.; Л., 1960. – С. 287–302.

Таким чином, текст П не піддається однозначній оцінці. В ньому відобразились різні етапи розвитку давньоруського письменства з кінця XII ст. і аж до правопису XVIII ст. У даному тексті неважко знайти орфографічні прикмети того чи іншого періоду і зробити прив'язку до нього, підібравши аналог. Зрозуміло, що якісь загальні риси будуть зафіксовані. Може навіть виникнути ілюзія ідентичності. Але не притаманні гаданому періодові форми прийшлося б або «втискувати» в той час, або «підчищати» під вибраний аналог, або в крайньому випадку віднести до редакційної сваволі перших видавців.

Саме такий шлях дослідження обрала Л.П. Жуковська, відшукавши для тексту першого видання «Слова» орфографічний аналог XV ст., тобто того часу, до якого відносять СМП М.М. Карамзін, О.І. Єрмолаєв та ін. Відмовившись від реального порівняння текстів К і П, Л.П. Жуковська звузила базу дослідження до прямого зіставлення тексту П (не ідентичного СМП!) з гаданим аналогом. Про наукову наступність тут не може бути й мови. Всі спостереження і висновки, які не вкладаються в рамки аналога, Л.П. Жуковська вважає «немотивованими полемічними висловлюваннями» видавців (с. 81). Але і в цій позиції, яку відстоює Л.П. Жуковська, немає чіткої послідовності.

Характерним у цьому відношенні є ставлення Л.П. Жуковської до питання про прийменники в СМП. У свій час С.П. Обнорський висловив припущення, що саме писець СМП був схильний до сталого вживання ѣ (твердого знака) наприкінці прийменників¹². Д.С. Лихачев назвав це припущення помилковим, виходячи з того, що прийменники в СМП писались зі смисловим словом разом, а прикінцева буква ѣ у текстах К і П розставлена згідно з правописом XVIII ст.¹³ Невідомо, чим керувалась Л.П. Жуковська, але, «перевіривши» висновок С.П. Обнорського... за текстом першого видання «Слова», який і був об'єктом полеміки, вона вирішила, що «С.П. Обнорський правий у суті справи... і не правий його опонент», мовляв, у тексті П прийменники Вѣ, Кѣ, Сѣ дійсно написані з буквою ѣ (с. 81-85). Отож, Л.П. Жуковська замкнула спір про текст П на самому ж тексті П. Більше того, на основі цих «спостережень» вона робить висновок, що «писець СМП проводив у цьому випадку найновішу орфографію другої половини XV ст. і XVI ст.» (с. 85).

Але чи дійсно писці XV і XVI століть стабільно вживали ѣ наприкінці прийменників? Л.П. Жуковська могла переконатись, що це не так, навіть на тому матеріалі, який запропонувала як аналог СМП, тобто на матеріалі Хутинського прологу 1479 р. За нашими підрахунками у тому уривку, який дає Л.П. Жуковська (с. 98-100), вжито 20 прийменників без ѣ (з ярчиком 4), 10 прийменників і префіксів ОТ, префікси В ѣС-, В-, ИЗ- теж без прикінцевого ѣ. Буква ѣ проставлена у 18 прийменниках.

¹² Обнорский С.П. Очерк по истории русского литературного языка старшего периода. – М.; Л., 1946. – С. 138.

¹³ Лихачев Д.С. История подготовки к печати «Слова...» – С. 70-71.

¹⁴ ЦНБ НАН України, від. рук. Ніж. 39, арк. 215 зв.; Попов А. Обзор хронографов русской редакции. – М., 1866. – Вып. I. – С. 33- 34 та ін.

¹⁵ ЦНБ НАН України, ф. VIII, 106 (Лаз. 48), арк. 168 зв., 200.

Особливо часто пишуться прийменники разом зі смисловим словом у півуставних XV-XVI століть і скорописних XVI-XVII століть пам'ятках

північноросійського¹⁴ і особливо українського і білоруського (віленського) письма. Так, у «Кройниці» Стрийковського (XVI ст.) знаходимо: споловцѣ, здругой стороны (арк. 168 зв.), здѣди(ц)тва, пре(з)послы, внасмеви(с)ку, скоторо(го), кутому, авѣдругобичу (арк. 200)¹⁵. Із акту Київського магістрату 1599 р.: зыме(н)я, вда(л)ши(й) зятягъ, о(т) на(с) учиненоє, вдубе велико(м) та ін.¹⁶ Із історичної праці Захарії Копистенського «Палінодії» (поч. XVII ст.): втакомъ положеню, о(т)творити, в'томѣТрете(м), и(ж)по свячены(м)о(т) ри(м)ского бы(л)¹⁷. Звернімо увагу на слово «оттворити» (в П: отворяеши, оттвори), а також на написання разом кількох слів і розірване написання окремих слів. Можливо, з такими явищами зіткнувся і О.І.Мусін-Пушкін, розшифровуючи СМП.

До середини XVIII ст. загальна картина змінюється. Хоч в окремих документах проглядається несталість, правопис зобов'язує до вживання Ъ наприкінці прийменників. Розглянемо уривок із Київського Софійського літопису XVIII ст., а саме «Повість про похід Ігоря Святославича на половців у 1185 р.»¹⁸. Тут немає жодного випадку написання прийменника без Ъ: В Ъ вжито 10 разів; ВО – 3; СЪ – 5; СО – 3; ЗЪ – 3 ; О(Т) – 4; КЪ (КО) – 2. Префікси ИЗ- (ИС-, ИЗІ-) у 9 випадках пишуться без ъ. Виняток складає зіпсоване місце «искову» (потрібно: «и съ Ковуи»), що лише підтверджує факт написання прийменника С разом зі словом «ковуи» у давнішому списку, з якого був переписаний Київський літопис XVIII ст.

Таким чином, написання прийменників з Ъ було уніфіковано видавцями уже у протографі К і П (в обох текстах вони передані однаково). У П збереглося лише три написання, які, мабуть, відображають орфографію оригіналу: вмоемъ (с. 23), стугою (с. 19, 43) *.

¹⁶ ЦНБ НАН України. – ДА / Леб. 216, арк. 99.

¹⁷ Там само. – ДА / Леб. 309, арк. 244.

¹⁸ ЦГИА СССР, ф. 834, оп. 4, ед. хр. 583, лл. 143-143 об.

* Тексти першого видання і Катерининської копії «Слова о полку Ігоревім» аналізуються за такими джерелами: 1) Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ... – М., 1800; 2) Дмитриев Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве». – С. 140 – 151.

Важко сказати, чому О.І. Мусін-Пушкін, звіривши підготовлений до друку текст, повернувся до цих написань. Можливо, вони нагадували йому цільні слова або були й інші міркування. Так чи інакше, але ці написання збігаються з орфографією XV-XVI століть, тобто того часу, до якого і відносять СМП дослідники. Отож, припущення Л.П. Жуковської про ідентичність П і СМП не переконливе і не може привести в пошуках аналога СМП до об'єктивного наукового результату. Ця проблема має свої аспекти і ділиться на кілька етапів. Безперечно, вирішальним є орфографічний аспект дослідження. Необхідно виділити із наявних текстів чи фрагментів «Слова» орфографічні особливості СМП і віднести їх до певної епохи. Але це ще не буде рішенням проблеми, хоч уже можна буде зорієнтуватись на певний аналог. Вивчивши орфографічні риси СМП і приблизно датувавши їх, слід вирішити проблему і в палеографічному аспекті. Це дозволить не лише впевнено датувати, а й локалізувати СМП, створити умови для його графічної реконструкції і прочитання «темних місць» пам'ятки.

Орфографічні риси Мусін-Пушкінського рукопису «Слова» проявляються:

- у спільних для К і П прочитаннях, які не суперечать правописним нормам рукописів, датованих орієнтовно XV-XVI століттями;
- у варіативних прочитаннях К і П, що виходять з певної форми СМП, але одержали різне орфографічне наповнення;
- в однакових прочитаннях К і П, що виходять з певної форми СМП і одержали однакове орфографічне наповнення згідно з правописом XVIII ст. (можливо, ще у протографі К і П).

У СМП, як і звичайно в рукописах XV–XVII століть, не було послідовного вживання правописних норм. Так, у К і П однакові закінчення дієслів -ть у 28 словах і -ть у 27 словах, написання з Ъ у середині слів збігаються у 30 лексемах, а з Ь – у 46; закінчення іменників -ть, відмінкові закінчення -мъ, -въ у К і П у більшості випадків однакові. У 19 словах збігаються в обох текстах -ръ- і -лъ-. У трьох випадках немає підтвердження Ъ або Ь у К (чрленыя) і П (мркнеть, утрпѣ). У п'яти словах відбулася зміна Ъ–Ь (у П: чръленыя, тльковины та ін.). Можна погодитись з Л.П. Жуковською, що в СМП ім'я «Володимир» писалось через повноголосся і неповноголосся, що у деяких словах були скорочення під титлом, що в рукопису були восьмеричне И і десятеричне І (с. 108-109), що написання Я – А після шиплячих і Ц співіснували (с. 110), що в СМП вживалась «омега», а також йотоване А поряд з «юсом малим»; слово «пѣснь», форма «бысть» писались скорочено з виносною С (с. 115). Ці догадки висловлювались ще в XIX ст. і пізніше і заперечень не викликають.

Однак багато орфографічних рис СМП сховані в К і П за упорядкованим правописом. Тому необхідно відсіяти сліди редакційної роботи видавців. При цьому врахуємо, що написання К виходять з протографа обох текстів, а написання П – з протографа, а також з рукопису СМП (при повторному звертанні до нього). О.В. Творогов зробив зведену класифікацію різночитань між К і П (близько 300), вважаючи Катерининську копію (К) «контрольним текстом», який дозволить нам хоч частково реконструювати видавничі принципи»¹⁹.

¹⁹ Творогов О.В. К вопросу о датировке Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» // ТОДРЛ. – Л., 1976. – Т. 31. – С. 150.

Давно помічено, що одні і ті самі 39 дієслів із закінченням -ть (К) або -ть (П) могли писатись у СМП скорочено з надрядковою Т і по-різному розшифровані в К і П.

У тексті К багато слів пишуться з суфіксом -ьск-, а у П в цих же словах буква Ь пропущена (П: Кіевскій, Готскія, Угорскіи та ін.). Схоже, що суфікс -ьск- був нормою для рукопису (див. КП: «между Угорьскими»), але у виділених словах писався скорочено, і букви В, Т, Р та інші стояли над рядком. У протографі (і у тексті К) ці букви були внесені в рядок із супроводжуючими Ъ і Ь і правильно переданий суфікс -ьск- та інші орфографічні норми. Інакше вирішує проблему редактор П, який, повторно звернувшись до СМП, переглядає рішення попередників і відмовляється від Ъ і Ь при внесенні приголосних в рядок і в інших словах (П: шестокрылци, Святславъ, Святславлича (двічі), Салтаны, бес, утрпѣ і т.д.). Винятками можуть бути лише пѣсь, бысь, де слова не відновлені, але проставлено Ь.

Інше ставлення до ярчика. О.В. Творогов помітив, що у виданні Воскресенського літопису наприкінці XVIII ст. ярчик, як правило, переданий буквами Ъ і Ь²⁰. Це ж явище може спостерігатись і у тексті П (изьострены, тьмою,

чръленыя, орьтьмами, Инъгварь, мъглами; або: Тьматороканѣ, сильными, Тьматороканя, крильца, Васильковъ, седьмомъ, нельзѣ, мъглами, только та ін.). Редактор П був послідовним, проставивши замість ярчика необхідну за змістом букву Ъ або Ь (у різночитанні Ъ–Ь проявилось змішання Ъ–Ь). У протографі ж (і у тексті К) ярчик був залишений поза увагою (К: изострени, тмою, чрленыя, орьтьмами, Ингварь та ін.).

Відносно розходжень В–ВЛ, то в кожному окремому випадку тут могла бути втрачена надрядкова буква Л. У прикметниках і займенниках вживалось виносне закінчення -го, що передавалось надрядковим знаком після «омеги». У тексті К, що виходить з протографа, це закінчення було прочитане як -ого, а в П – -аго. Не був розшифрований цей знак у слові «его» (КП: «е гоголемъ»).

Багато суперечок викликає і проблема болгаризованих написань у текстах К і П. Л.П. Жуковська заперечує «інослов'янський вплив на орфографію» СМП і підкреслює прагнення писця до архаїзації (с. 103). Мабуть, для Хутинського прологу характерний саме такий підхід до орфографічного оформлення рукопису (див. «кръсоунъ», «вльга»), бо в Московії південнослов'янський вплив ослаб уже в XV ст. і почалося повернення до колишньої манери письма. Але в Україні цей вплив був помітний і у XVI, і навіть у XVII ст. Ось найхарактерніше написання із учительних євангелій XVI ст.: «всѣм срдцемъ чти внимаѣ», «слово плъзы дховны исплънено»; «истлъкованіє» і поряд: «истлкованіє»; «предмлъва» і «предмольва»; «стлъ съверше^нны^х»

²⁰ Творогов О.В. К вопросу о датировке Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» – С. 143. і далі: «симеона стлъпника». А ось із учительного євангелія 1645 р.: «о^т свѣта в темны^я врьтепъ» ²¹.

В українських текстах XVI ст. є всі орфографічні особливості, які проявляються і у тексті «Слова», зокрема буквосполучення -ръ-, -лъ- і наявність складоутворюючих Р і Л, дієслівні закінчення -ть і -тъ, виносні букви в середині і наприкінці слів; писці схильні до вживання йотованих, з'являються слова з просвітленими -ол- і -ор-, скорочення прикінцевого -й у прикметниках, що передається ярчиком або кендемою у значенні -й.

Слова із складоутворюючим Р – чръленыя (К), мркнеть, утрпѣ, (П) – Л.П. Жуковська вважає «простими описками писця СМП» (с. 107). Але в цьому випадку слід вважати такими самими помилками і слова у передачі М.М. Карамзіна: із списку «Слова» – Святоплкъ; із «Синагрипа» – мужескъ плъ (нижче: мужескъ полъ), дѣвическъ плъ; із «Деяния» – плки поставити ²². Отож, ці «описки» могли бути в СМП нормою. Але про зовнішній вигляд слів можна лише здогадуватись. М.В. Щепкіна, наприклад, розглянувши 45 слів, у яких відбувається зміна -ор-, -ол- (К) на -ръ-, -лъ- (П), гадала, що тут Р і Л стояли над рядком ²³. Л.В. Милов висловив припущення, що у словах полкъ (плъкъ) буква Л могла бути виносною і стояти над глухим повного звучання (пъ^лкъ), але також могло бути і написання з ярчиком: пл^ки ²⁴. На нашу думку, найбільш прийнятна форма написання із скороченнями, але без виносу над рядок: истлкованіє, стлъпъ, Святоплкъ, плки та ін. Ця форма і дала різні орфографічні вирішення, які зустрічаються в текстах К і П: плку – пълку – пльку – полку.

У «Слові» нараховується 28 випадків вживання закінчення -ья у множині прикметників (храбрый, Половецкыя та ін.), яким протистоять 16 прикметників із закінченням -ьи, -и. Ми вважаємо, що деякі закінчення -ья (-ія) слід віднести на рахунок перших дослідників СМП. З 50-х років XVIII ст. існувало штучне правило про вживання закінчень -ье, -ие (чол. р.), -ья (жін. р.), -ая (середн. р.), що виходить із практики Петербурзької академічної друкарні ²⁵.

²¹ Опис рукописів народного дому з колекції Ант. Петрушевича. Зладив д-р Іляріон Свенціцький. – Львів, 1906. – Ч. I. – С. 2, 6; 1911. – Ч. II. – С. 4; 1911. – Ч. III. – С. 8, 16, 24, 28.

²² Карамзин Н.М. История Государства Российского. – СПб., 1818. – Т. III. – Прим. 268, 272.

²³ Щепкина М.В. К вопросу о правописании рукописи «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – М.; Л., 1957. – Т. XIII. – С. 100.

²⁴ Милов Л.В. О «Слове о полку Игореве» (Палеография и археография, чтение «русичи»)/История СССР. – 1983. – № 5. – С. 93.

²⁵ Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. – М., 1962. – С. 210.

І все ж говорити про довільну заміну закінчень -ьи на -ья ми не можемо. Йдеться лише про орфографічне наповнення існуючої в рукопису форми типу храбры, Половецкы. Окремі такі форми збереглися у тексті П: «То было въ ты рати и въ ты плъкы» (с. 17), «красны дѣвице» (с. 44). Але: «подъ тыимечи» (с. 32), «Тій бо бес щитовъ» (с. 27). Написання типу тьи–тій свідчать про те, що звуки (ЬІ) і (И) у вимові зливаються, а кінцева буква Ъ писалась під впливом орфографії коротких прикметників. Можливий і інший варіант: після закінчення -ы в СМП міг стояти ярчик або кендема, що передавали кінцеве И. І вже перші видавці замість ярчика або кендеми поставили закінчення -я. У рукописній «Кройнике» Стрийковського (XVI ст.) знаходимо: «погани которы^с теж споловцѣ одного народу были» ²⁶. Б. Ларін відносить форму «копія харалужныя» (замість середн. р. – харалужная) лише на рахунок перших видавців ²⁷.

²⁶ ЦНБ НАН України, від. рук., ф. VIII, 106 (Лаз. 48), арк. 168 зв.

²⁷ Ларин Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). – М., 1975. – С. 160.

Так само неможливе і закінчення середнього роду множини для прикметника жін. р. – на живая струны (замість «живыи»).

Таким чином, у порівнянні К і П проступають як основні орфографічні риси СМП, так і впорядкування правопису, зроблене в основному ще в протографі К і П і згодом доповнене при підготовці першого видання «Слова»:

- прийменники у більшості випадків писались разом зі смисловим словом і без букви Ъ (міг бути ярчик); видавці уніфікували написання прийменників згідно з правописом XVIII ст. – окремо від слова і з буквою Ъ;

- закінчення дієслів теперішнього часу були в СМП у двох формах: -ть і -тъ; окрім того, були написання із надрядковою Т; у протографі (і тексті К) вони були прочитані -тъ; редактор тексту П при повторному звертанні до тексту СМП вибрав варіант закінчення -тъ;

- у СМП було немало виносних букв у середині слів; у протографі (і К) вони були внесені в рядок із супроводжуючими (за змістом) Ъ і Ь, а в П – без них;

- вживався ярчик на означення пропущених букв Ъ і Ь у середині слів; у протографі (і К) він не був взятий до уваги, а редактор тексту П вставив замість ярчика букви Ъ і Ь;

- закінчення прикметників і займенників –го передавалось в СМП надрядковим знаком, схожим на обернутий апостроф; у протографі (і К) це закінчення прочитане як -ого, а в П ближче до норм XVIII ст. – -аго;

- у СМП були написання з -ор-, -ол- і -рѣ-, -лѣ-; окрім того, в окремих випадках букви Р і Л були надрядковими, або з ярчиком, або складоутворюючими. Ці скорочення були заповнені по-різному: у протографі (і К) вони були просвітлені (-ор-, -ол-), а редактор П віддав тут перевагу -рѣ-, -лѣ-;

- у СМП окремі прикметники втратили прикінцевий И (або ярчик) і писались за типом коротких прикметників (храбры, Половецкы, ты красны); ще у протографі К і П ці слова були доповнені за правилами XVIII ст. закінченням -я.

Зазначаючи, що копія К – ідентична протографу К і П, ми не виключаємо, що у протографі могли бути деякі скорочення з СМП – написання під титлою (як у К – «гне» замість «господине»); прийменників разом зі смисловими словами (К: стугою, отнихъ), надрядкові в середині і наприкінці слів та ін. Всі ці особливості зустрічаються і в скоропису XVIII ст.

Привертають увагу протилежні написання букв Ъ і Ь в Катерининській копії і у першому виданні (К: соколовъ – П: соколовь). Л.В. Милов висловив з цього приводу думку про «альтернативні роздуми» видавців у К і П внаслідок упорядкування правопису²⁸. Але ця гадка нічим не підкріплюється. І якщо врахувати всі ті випадки, коли Ъ і Ь з'явилися внаслідок внесення букв у рядок, то залишиться ще 54 слова, у яких спостерігається періодична заміна Ъ (К) – Ь (П) і Ь (К) – Ъ (П).

Текст Катерининської копії «Слова» займає у паперах імператриці аркуші 27-34, списані з обох боків, і арк. 35, на якому лише 5 заключних рядків. Ми застосували саме ці позначення у порівнянні зі сторінками першодруку. Ось як розподіляються зміни Ъ і Ь у текстах К і П:

аркуші 27-28 зв. (с. 1-12): Ъ (К) – Ь (П) – 17 слів, окрім: имѣ, яругамѣ, мъгла (П); у К – Ь;

аркуші 29-30 зв. (с. 12-22): Ь (К) – Ъ (П) – 14 слів, окрім Святоплѣкъ, человѣкомѣ (П); в К – Ь;

аркуш 31-31 зв. (с. 22-27): Ъ (К) – Ь (П) – 10 слів;

аркуші 32-35 (с. 27-46): Ь (К) – Ъ(П) – 13 слів.

В усіх 54 словах, де зафіксовані букви ѣ і ѣ в періодичних замінах, за змістом і за формою повинна стояти буква ѣ (соколовъ, Велесовъ, Святоплѣкъ, человѣкомѣ та ін.), яка і підтверджується то в К, то в П. Звернімо увагу, що писець К правильно передав букву ѣ на арк. 27-28 зв., 31-31 зв., а писець П – на арк. 29-30 зв., 32-34; на арк. 35 різночитань цього типу немає. Отже, справа не в «альтернативних роздумах» видавців, як вважає Л.В. Милов, а в особливостях протографа, який переписували по-різному в К і П.

²⁸ Милов Л. В. О «Слове о полку Игореве». – С. 88-89.

Можливості палеографічного аналізу для нас тут дуже обмежені. Протограф не зберігся, немає і рукописного тексту П, підготовленого до друку. Отже, ключем до проблеми може бути лише рукописний текст К. Ретельне вивчення графом К приводить до висновку, що палеографічні аналоги їм знаходимо лише в київських скорописних документах другої половини XVIII ст. Така перш за все києво-софіївська копія Донесення Синоду Арсенія Мацієвича (1697-1772), митрополита Ростовського. Про українське походження копії 1763 р. свідчить написання И замість Ы (вери, доходи, доми, бивших, інших, нужних, ответи, которих та ін.), Ы замість И (мыр), тверде Р (монастырь), специфічне накреслення букви І (божімь, воины, епископи) та ін. У Донесенні і тексті К близькі накреслення букв Б, Д, И, К, Л, Т, Ш, Ъ, Ь та ін.²⁹ Близький до них і скоропис ділових документів, зокрема розписка якогось Петра Назаренка, дана братові Прокопу (1788 р.)³⁰. Того самого типу і почерк писця О.І. Мусіна-Пушкіна, як свідчить знайдений нами лист, підписаний графом 17 лютого 1798 року³¹. Почерком цього самого писця написаний і текст К та інші матеріали по «Слову» в паперах канцелярії Катерини II. Таким чином, текст К переписаний київським скорописом XVIII ст. І тут немає нічого дивного: Мусін-Пушкін підтримував дружні контакти з київським губернатором (про що свідчить згаданий вище лист) і міг мати писарів з України.

²⁹ ЦНБ АН України, від. рук. II, 2577, арк. 2-4.

³⁰ ЦДІА України, ф. 262, од. збер. 200, арк. 12.

³¹ ЦНБ АН України, від. рук. III, 9347, арк. 1.

Ми не знаємо, як укладався текст П, але відомо, що останнім переглядав його О.І. Мусін-Пушкін, який вніс певні правки, які викликали заперечення і протест М.М. Бантиша-Каменського і О.Ф. Малиновського. Так чи інакше, але протограф був ще раз звірений з СМП і пройшов крізь призму сприймання О.І. Мусіна-Пушкіна, який орієнтувався, звичайно ж, на московський скоропис. Цей факт може пояснити деякі розбіжності між К і П, бо відмінності між київським і московським скорописами були ще значні і в XVIII ст.

Однак альтернативне сприйняття протографа, періодична заміна Ъ і Ь залишаються загадкою. І розв'язання цієї проблеми слід шукати у самому протографі.

Перш за все треба вивчити графеми букви Ъ у київському і московському скорописах XVIII ст., бо періодична заміна проявляється саме в цій букві. У київському і московському скорописах було кілька накреслень букви Ъ Деякі з них збігалися з графемами букви Ь то в одному, то в іншому скорописах. Ці міркування приводять до висновку, що три аркуші 1, 2, 5, у яких писець К впізнав графему Ъ, були написані в протографі київським скорописом (у паперах Катерини II арк. 27-28 зв., 31-31 зв.); решта п'ять аркушів з початком шостого (29-30 зв., 32-35) були написані московським скорописом; і в них редактор П теж впізнав і правильно передав графему Ъ. Це аркуші 3, 4, 6, 7, 8, 9. Отже, рукопис СМП був розшифрований двома писарями, з яких один орієнтувався на київський скоропис, а другий – на московський скоропис. Це і привело до різнонаписань Ъ – Ь у текстах К і П.

Особливістю протографа можна пояснити і більшість різночитань -ча (К) – -ча (П). Справа в тому, що наприкінці XVIII ст. букву Я у московському скоропису

писали одним круговим розчерком пера. При швидкому письмі кути щезали, і буква Я ставала схожа на А. Писарі виходили з становища, приставляючи спереду своєрідний «язичок». Та часто про нього забували, і буква Я читалась як А. Такий, наприклад, автограф О.Ф. Малиновського, у якого можна прочитати «Игора», «своа», «живаа» замість «Игоря», «своя», «живая»³². Ось чому писець К, переписуючи протограф, у 15 словах поставив -ча-, написав також «радяше» замість «рядяше». Винятком у К є два слова з -чя-(у П: -ча-): Святъславличя, Полочяномъ.

Таким чином, у прочитаннях, що виходять із СМП і протографа-розшифровки, проступають певні принципи, якими керувались видавці, упорядковуючи правопис першодруку «Слова». Розкриваючи різні скорочення в СМП, вони не вносили виправлень у текст, хоч і в К, і в П форми СМП одержували іноді різне орфографічне наповнення. Цілком очевидно, що О.І. Мусін-Пушкін, М.М. Бантиш-Каменський, О.Ф. Малиновський дотримувались різних способів передачі тексту. Якраз ці розходження між К і П, іншими фрагментами «Слова» є основним матеріалом для встановлення орфографічних характеристик СМП, як рукопису XVI ст.³³. Проте не виключено, що СМП міг бути переписаний і пізніше із збереженням орфографії XVI ст. Тому, щоб уникнути помилки, треба відтворити, окрім орфографії, і накреслення графем, інколи різних для однієї і тієї ж букви.

³² Див. Дмитриев Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве». – С. 193-195.

³³ Таке датування СМП запропонував у 1866 р. М.С. Тихонравов і науково обґрунтував О.В. Творогов у статті «К вопросу о датировке Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве»// ТОДРЛ. – Л., 1976. – Т. 31. – С. 163.

Палеографічні риси СМП проявляються перш за все в графічних помилках перших дослідників та інтерпретаторів «Слова» ще у XVIII ст., що зобов'язує нас старанно вивчити сліди використання рукопису. При цьому треба врахувати, що, як встановив Д.С. Лихачов, тексти К і П мають спільний протограф, але П був звірений з оригіналом при підготовці тексту до друку. Тому розходження і помилки у К і П можна умовно поділити на такі групи:

- помилки СМП, які могли бути в рукопису до початку роботи О.І. Мусіна-Пушкіна та інших над ним;
- помилки перших дослідників, що виникли внаслідок неправильного прочитання СМП, відобразились у протографі-розшифровці і перейшли звідти в тексти К і П;
- помилки, які виникли внаслідок варіативної передачі в К і П накреслень протографа;
- помилки П, які виникли під час повторного звернення до СМП, під час підготовки тексту до друку;
- помилки в перекладах К, Т, М, П, що виникли внаслідок прямого звернення їх авторів до СМП чи протографа-розшифровки.

Палеографічну цінність мають ті помилки, які виходять із сприйняття СМП прямо чи через посередництво протографа. Деякі з них вказують на способи написання слів, зокрема вживання скорочень з надрядковими буквами в середині і наприкінці слів, ярчиків замість Ъ, Ь, И, Й, кендем замість И, Й, вживання титлів тощо: тоже, Ярославъ, е гоголемъ (К і П); Святъславича, пяхъ, Плѣньска (К);

Святславъ, Ростислави (П). Немало помилок пояснюється неправильним прочитанням графом СМП: который, подобію, Всеволожь, повелѣя, вступиль, съ нимъ, одѣвахъте, времены та ін. (К і П); Косожьскими, опуташа, Шоломянемъ, Ярославнымъ, на морѣ, Святъславличъ, Всеволоде, Игоревичъ (К); Ярославу, свистъ звѣринъ въ стазби, Рускый, горнастаемъ, Святъславлича, Всеволодъ (П).

До найдавніших помилок слід, мабуть, віднести ті, що виникли внаслідок пропуску виносних букв (Ярославъ, Ростиславя) або неуваги до надрядкових знаків (тоже, с гоголемъ). Це дає можливість відновити окремі незрозумілі місця у пам'ятці. Ми вважаємо, що у словах «ратаєві кикахуть» (с. 17), «рано кычеть» (с. 37) однаково пропущена (не вставлена в рядок) буква Л. Необхідно: «кликахуть», «клычеть». У цьому переконує аналогічне місце в «Задонщині»: «ни ратаи, ни пастуси в полѣ не кличют»³⁴. У фразі «Нъ нечестно одолеете, нечестно бо кровь поганую проліясте» (с. 26) неправильно внесена в рядок буква «с». Потрібно: несчетно. І тоді фраза набуває змісту³⁵.

³⁴ «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла// К вопросу о времени написания «Слова». – М.; Л., 1966. – С. 538.

³⁵ Яценко Б.И. 1) Северские князья в «Слове о полку Игореве»// РЛ. – 1981. – № 3; 2) О некоторых особенностях рукописи «Слова о полку Игореве». – ТОДРЛ. – СПб., 1992. – Т.45. – С. 351-363.

Цікава помилка допущена у фразі «и въ морѣ погрузиста» (с. 25). Автор говорить про половців, що розбіглись по Руській землі, вбиваючи і грабуючи, «и въ морѣ погрузиста», тобто Кончак і Гзак погрузили (занурили) їх (руських людей) в мор (погибель, смерть). Тут «Руська земля» виступає і як географічна назва, і у значенні збірному, що означає людей; в цьому випадку узгоджується з іншими словами у множині. У цій грі слів – «въ морѣ» і «въ морѣ» – виникає також і образ бездонного моря людських сліз і страждань.

Неправильний поділ на слова і у фразі «воззни стрикусы» (с. 35). Спроби пояснити «стрикусы» у XVIII–XX століттях не були переконливими. Ми запропонували читати – «воззнис трикусы» (кус – зуб, зубець), тобто Всеслав возніс, підняв тризуб – символ влади Рюриковичів, великих князів, і ворота Новгорода відкрилися самі³⁶. Щоб забезпечити саме такий ефект, автор «Слова» міняє хронологічний порядок подій: у нього Всеслав став великим київським князем і потім займає Новгород, хоч насправді було навпаки. Помилки з поділом на слова могли виникнути ще під час переписки з уставу чи півуставу.

Необхідність відтворити накреслення графом була усвідомлена ще наприкінці XIX ст. І.І. Козловський зазначив, що помилки у витлумаченні окремих накреслень дають можливість не лише встановити характер письма, а й час створення рукопису, запропонувати науково обґрунтовані кон'єктури³⁷. Фактично І.І. Козловський виклав основи нової науки, яку ми в 1986 р. запропонували назвати палеографічною трасологією³⁸. Переписуючи та інтерпретуючи рукописи, дослідники чи писці залишають сліди використання рукописів – помилки, своє бачення і прочитання, які і є джерелом для палеографічної трасології. За цими слідами і реконструюються графами втрачених рукописів.

М.В. Щепкіна писала, що розкрити неясні місця тексту можна, відновивши правопис рукопису, його накреслення; лише так можна вирішити, «які прийоми виправлень закономірні і допустимі у тексті «Слова»³⁹.

Видавці зі всією відповідальністю підійшли до передачі кожної графеми рукопису, окрім тих випадків упорядкування правопису, про які йшлося вище. Про це свідчить той факт, що в К і П залишено окремі неправильні варіанти прочитань, хоч за змістом їх можна було виправити: *времены* замість «*бремены*»; *буй туру* *Всеволодъ* замість «*буй туру Всеволоду*» та ін.

³⁶ Марсове поле. – К., 1988. – Кн. I. – С. 64. Тут опублікований ритмічний переклад «Слова о полку Ігоревім» Б. Яценка.

³⁷ Козловский И.И. Палеографические особенности... – С. 6-7.

³⁸ Яценко Б. Словознавча конференція в Ленінграді // Радянське літературознавство. – 1986. – № 3. – С. 80.

³⁹ Щепкина М.В. Рукопись «Слова о полку Игореве»// Слово о полку Иго-реве. – Л., 1952. – С. 290.

* Переклади К, Т, М цитуються за книгою Л.О. Дмитрієва «История первого издания «Слова о полку Игореве».

Інакше у перекладах*. Тут інтерпретатори намагалися осмислити прочитане, передати зміст. І оскільки переклад інколи далеко відходив від оригіналу, то це і було свідченням, що окремі графеми були прочитані неправильно: «осталась победа» замість «встала обида», «утоптав плоскость» замість «У Плѣньска на болони», «Они не говорят» замість «Нѣ рекосте», «яко тигри» замість «аки тури» – все це у перекладі К; «воды купить» замість «воды испить» – у перекладі Т; «мучить людей в пламенной росе» замість «смагу людемъ мычучи въ пламянѣ розѣ» – у перекладі М та ін. Пари слів – *осталась-встала*, *победа-обида*, *не-нѣ*, *тигри-тури*, *купить-испить*, *росе-розѣ* та інші – дають певне уявлення про те, як були прочитані окремі графеми оригіналу: В як О; О (ОМЕГА) як ПО; Е як И (ѣ); Т як ТИ; У як Г; ИС як КУ; З як С та ін.

Питання про відтворення графем СМП складне, але перспективне. Візьмемо для прикладу проголошення слави князям у текстах К і П: «Слава Игорю Свягъславличъ, буй туру Всеволоде, Владимиру Игоревичъ» (К); «Слава Игорю Святъславлича, буй туру Всеволодѣ, Владимиру Игоревичу» (П). У всіх іменах – давальний відмінок, необхідне закінчення -у. Але натомість у К: Свягъславличъ, Всеволоде, Игоревичъ; у П: Святъславлича, Всеволодѣ, Игоревичу. Лише останнє слово із шести однотипних написано правильно; у двох словах тексту П з'явилися інші закінчення. Без сумніву, видавці бачили тут граматичні невідповідності, але залишили ті накреслення, які, як їм здавалось, були в тексті. Саме такі помилки дають можливість відтворити графеми Мусін-Пушкінського рукопису «Слова».

Почнемо з помилки, яка була виправлена: Игоревичъ (К) – Игоревичу (П). Необхідно знайти, у якій графіці накреслення букви У нагадує або навіть збігається з написанням Ъ (м'якого знака). Пильне палеографічне вивчення різних півуставних і скорописних (віленського, київського і московського скорописів) пам'яток переконує в тому, що така графема є у віленському і київському скорописах XV–XVII століть. В.М. Перетц у свій час відмітив цю особливість київського скоропису: «загальний кучерявий вид письма, Ж, у з недописаною лівою верхньою частиною, нарешті, Б

типово українського малюнка, що остаточно одержує своє завершення уже до середини XVII ст.»⁴⁰.

⁴⁰ Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVII веков. – Л., 1928. – С. 111.

У проголошенні слави князям буква У була прочитана як Ъ, Е, А, Ъ; як О у слові «подобію» (замість «по дубію»); нарешті в СМП могли вживатись і бути правильно прочитаними інші графеми букви У (можливо у і у). Така багатоваріантність графем букви У спостерігається лише у київському скоропису третього періоду (за визначенням І. Каманіна), що охоплює другу половину XVI ст. до середини XVII ст.⁴¹. Орфографічні риси СМП теж вільно вкладаються в цей період.

З цього погляду можна пояснити і різнонаписання Е (К) – Ъ (П): писець К майже всюди пише стрели, а в П – стрѣлы. Є.В. Барсов звернув увагу на те, що у XVI ст. часто вживалась графема букви ѣ, схожа на «м'який знак» з високою мачтою⁴². Таке ж накреслення букви ѣ зустрічається і в XVII ст. у полтавських актових книгах⁴³. І в СМП могла бути така ж графема⁴⁴. Мабуть, при першому прочитанні СМП було вирішено, що це найдавніша орфографічна особливість XII–XIII століть і треба писати стрели. Ця форма і була зафіксована у протографі-розшифровці, а згодом і у тексті К. Укладач П, звіривши розшифровку з оригіналом, зрозумів, що це найновіша графічна особливість, і правильно передав написання – стрѣлы.

Цікаві помилки «который дотечаше» (КП) замість «которыйи», а також «земли Руский» замість «Рускийи». Тут написана буква Й замість спеціальної графеми, що позначає українську І. Зображення цієї букви у XVII ст. було близьке до накреслення букви Й: наприклад у фразах (у дужках показані виносні літери): «в Костелы лати(н)скійи», образы чудотво(р)ныйи», «тым которійи», «пророки свои»⁴⁵. Інколи закінчення -ї передавалось літерою -е»: «церкви золотове(р)хое кие(в)ское»⁴⁶.

⁴¹ Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический сборник. – К., 1899. – Вып. I. – С. 7.

⁴² Барсов Е.В. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси. – М., 1885. – Ч. II. – С. 125-126.

⁴³ Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974. – С. 60, 63.

⁴⁴ На одному із примірників першого видання «Слова» під шифром Гр. 5254 зроблений напис: «Арх. сп. -Ѣ -Ѣ» (див. Дмитриев Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве». – С. 54).

⁴⁵ ЦНБ АН України, від. рук., ДА/Леб. 309, арк. 733.

⁴⁶ Там само. – ДА/216, 1632 р.

⁴⁷ Див. Слинько І.І. Історичний синтаксис української мови. – К., 1973. – С. 41.

У «Слові» фіксується лише один такий випадок: «Которое бо бѣше насиліе...» (с. 35). У іншому місці закінчення -ої прочитане як -ой: «изъ земли Половецкой» (с. 39). Таку ж опіску знаходимо у Пирятинських міських книгах XVII ст., виданих у 1908 р., – йхав замість «й хав» (їхав)⁴⁷.

Ми проаналізували всі різночитання і різнонаписання із текстів К і П, виписок І.П. Єлагіна, О.Ф. Малиновського, М.М. Карамзіна. Вони мають палеографічну

цінність і одержують пояснення на матеріалі київського скоропису XVI–XVII століть. Основними, окрім описаних, є такі графічні розходження (першим названо варіант П): ь–ѣ, с–з, н–м, ъ–ъ, ь–ъ, о–о, от–о, щ–ш, вл–в, а–о, ю–у, ж–д, и–е, в–с, п–б, а–и, е–ы, ь–ы, д–б, б–д, в–б, ъ–и та ін. Нами були відтворені графеми СМП, багато випадкових лігатур (таблиця додається). Найбільше накреслень у букв Б, В, Д, Е, И, У, Ї, Ъ. На основі реконструйованого графічного алфавіту рукопису були розшифровані деякі «темні місця» у тексті «Слова о полку Ігоревім». Зупинимося на двох із них.

У фразі «свистъ звѣринъ въ стазби» (с. 9) зіпсованим вважалось лише «въ стазби», для якого шукали рішення, пропонувались кон'єктури. Але текстологічний і палеографічний аналіз переконує в тому, що ключовим є слово «свистъ». У ньому допущена та ж помилка, що й у слові «времены» (замість «бремены») – Б прочитана як В. Тобто у рукопису вжитий сигматичний аорист сбистъ. Далі: треба читати «звѣрину» (буква У прочитана як Ъ). Кінець фрази зрозумілий: въ стады замість «въ стазби»; тут Д прочитана як З, а Ї – як Ї. Схожі накреслення є в київському скоропису. Кон'єктура відповідає всім граматичним і графічним нормам: «нощъ стонуци ему грозою птичь убуди, сбистъ звѣрину въ стады; дивъ кличетъ врѣху древа...» Обидва дієслова першої фрази «убуди», «сбистъ» відносяться до слова «нощъ».

Ще менше виправлень потребує фраза «Съ тоя же Каялы Святоплѣкъ повелѣя отца своего...» (с. 16). М.М. Карамзін читав «по сѣчѣ я...», тобто після битви забрав...⁴⁸. Отже, буква В була прочитана як С, якщо порівнювати з варіантом тексту П. Наступний склад прочитаний як Лѣ (перше видання) або Чѣ (Карамзін), тобто графема СМП нагадувала і Л і Ч. Такою могла бути у київському скоропису XVII ст. лігатура СТ. Тут треба читати: по вѣстѣ я., тобто одержавши вість про смерть свого батька Ізяслава Ярославича, що загинув у битві на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., Святополк забрав його тіло з поля бою і поховав у храмі Софії Київської. Вислів «по вѣстѣ» зустрічається у пам'ятках XVII ст.: «Казимер перши(й) року 1041 по вѣстю знаукъ приехалъ...»⁴⁹.

⁴⁸ Карамзин Н.М. История Государства Российского. – Т. III. – Прим. 268.

⁴⁹ ЦНБ НАН України, ф. VIII, 107 м(57), арк. 4.

Підведемо підсумки. Пошуки аналога СМП – завдання комплексне і ускладнюється воно тим, що у текстах «Слова», які дійшли до нашого часу, відобразились як орфографічні характеристики рукопису, так і сліди редакційної роботи видавців XVIII ст., які своїм упорядкуванням правопису дещо змінили характер рукопису. Тому цілком очевидно, що запропонований Л.П. Жуковською метод прямого порівняння орфографії першого видання «Слова» з орфографією довільно вибраного рукопису XV ст. не виправдовує себе. Як показав у своєму дослідженні Д.С. Лихачов, тексти «Слова» містять різні орфографічні нашарування, в тому числі і з XVIII ст., і можуть бути лише матеріалом для реконструкції рукопису⁵⁰. Розроблена ним схема зв'язку між текстами К і П, їх протографом-розшифровкою і самим СМП, будучи взята в основу даного дослідження, дозволила розмежувати редакційні нашарування і основні орфографічні характеристики СМП, класифікувати графічні помилки видавців як в оригінальних текстах «Слова», так і у перекладах XVIII ст. Порівняння цих графічних помилок з накресленнями реальних

рукописів XV–XVII століть дозволило відтворити графеми СМП, які, без сумніву, відносяться до київського скоропису другої половини XVI ст. – першої половини XVII ст., а також розшифрувати деякі «темні місця» у киево-руському тексті «Слова о полку Ігоревім».

⁵⁰ Лихачев Д.С. История подготовки к печати текста «Слова о полку Игореве». – С. 88.

ПРО ЩУКІНСЬКИЙ СПИСОК «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У 20-х роках М.Н. Сперанський, завідуючий відділом рукописів Московського Державного Історичного музею, звернув увагу на список «Слова» у зібранні П.І. Щукіна під № 1075 (далі: ЩС¹), але, задовольнившись побіжним оглядом, зробив висновок, що це підробка початку XIX ст.² Відтоді майже ніхто не цікавився тим списком. Лише в 1985 р. Н.К. Гаврюшин опублікував його, давши детальний опис, де, зокрема, зазначив, що рукопис «не залишає враження свідомої підробки»³.

¹ ГИМ России, собр. Щукина, № 1075.

² Сперанский М.Н. Русские подделки рукописей в начале XIX века (Бардин и Сулакадзев) // Проблемы источниковедения. V. – М., 1956. – С. 79.

³ Гаврюшин Н.К. Щукинская рукопись «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время. – М., 1985. – С. 393. Далі посилання в тексті.

І далі: «Над заголовком є скромна заставка так званого «балканського» стилю, яка часто зустрічається в рукописах кінця XV – першої половини XVI ст. ... Текст писаний прямим, впевненим, але нерівним швидким півуставом (який іноді помилково називають скорописом), що на останніх аркушах виявляє нахил праворуч, який свідчить про прискорення роботи писця... Якби не рідке використання виносних (як правило, наприкінці рядка) і майже повна відсутність скорочень під титлами..., зовнішні риси тексту можна було б вважати дуже характерними для рукописів першої половини XVI ст.» (с. 394).

Дослідник зазначив характерну для того часу орфографію: «на початку слова переважно ставляться «оу», йотоване «а», у вжитку «ѣ» та «е» помітний різнобій, що також нерідко спостерігається у наведений період. Зустрілися разові застосування лігатур «ти» й «ук», кендема у значенні «и» виносного» (с. 394 – 395). Були помічені й інші особливості письма XVI ст.

Такий початок був цікавим і перспективним, особливо порівняння ЩС з Катерининською копією (далі: К) і текстом першого видання «Слова» (далі: П). Але Н.К. Гаврюшин несподівано перейшов до опису обкладинки ЩС. Порівнявши його з обкладинкою «Молитвенника» теж із зібрання П.І. Щукіна під № 1072, прочитавши на них якісь господарські записи 1852 та 1853 років, дослідник вирішив, що й ЩС можна датувати другою чвертю XIX ст. (с. 396). Не виходячи за ці хронологічні рамки, Н.К. Гаврюшин намагався перевірити кілька версій походження рукопису. Спочатку було висловлене припущення, що «книжник-старообрядець, взявши

друковане видання 1800 р., вирішив відповідно до своїх можливостей відтворити зовнішній вигляд тексту (графіка, правопис, заставка), яким він повинен був бути в «дониконівські» часи» (с. 396).

Мабуть, усвідомивши, що у нього мова йде все-таки про свідому підробку, «серйозну філологічну працю», яка була не під силу гаданому старообрядцю, Н.К. Гаврюшин відмовився від цієї думки, як і від ідеї компіляції двох джерел К та П, і відвів старообрядцю роль всього лиш старанного переписувача «іншого, невідомого нам рукопису «Слова» (с. 398).

Тут випадала ще одна можливість серйозно вивчити ЩС та його протограф, але вплив «обкладинки» виявився сильнішим. Порівнявши ЩС з К та П, врахувавши так звані «кон'єктури» (читання, які були запропоновані різними дослідниками після першого видання), Н.К. Гаврюшин прийшов до висновку, що протограф ЩС зроблено з Мусін-Пушкінського списку (далі: СМП), і, не обтяжуючи себе пошуками доказів, просто об'явив збіги ЩС окремо з К та П «вірогідними написаннями їхнього спільного архетипу», тобто СМП, а гадані «кон'єктури» – наслідком більш упевненого прочитання оригіналу (с. 399).

Навряд чи можна погодитися з твердженням про впевненість писця, який не зміг прочитати багато фрагментів і скоротив їх. Так само непереконлива і теза про «спільний архетип». Тут проявилось статичне сприйняття текстів К та П як ніби даних самих по собі. Але такий підхід не діалектичний. Справа в тому, що збігам ЩС в К та П (104 та 116) відповідає стільки ж альтернативних написань в П та К. Разом з тим якщо «спільному архетипу» відповідають лише збіги, то яке ж походження альтернативних написань К та П, яке їх відношення до СМП? Більше того, ЩС не збігається з спільними написаннями КП у 85 випадках. Отож, прямі запозичення в ЩС, К та П із «спільного архетипу» повністю відпадають. Причини збігів та різночитань у К та П набагато складніші. Можна зрозуміти Л.В. Милова, який запропонував у свій час ідею «альтернативних роздумів» видавців «Слова», які нібито зафіксували в текстах К та П різні варіанти прочитань цілком свідомо. Хоч аналіз не підтвердив таких довільних змін, все ж у тому припущенні була своя логіка: мова йшла про дві різні інтерпретації, а не «спільний архетип»⁴. Л.В. Милів і Н.К. Гаврюшин не врахували відкритих Д.С. Лихачовим текстологічних зв'язків між СМП, його розшифровкою (протографом К та П), а також копією К і текстом першодруку П. Якщо К прямо походить від протографа, то П, окрім того, був зв'язаний з СМП перед друком⁵. Ми встановили, що різночитання К та П виникли внаслідок різного сприйняття і графом розшифровки, і одних і тих самих форм СМП, які одержали в К та П різне орфографічне наповнення⁶.

Таким чином, спостереження Н.К. Гаврюшина щодо датування ЩС XV–XVI століть переконливіші, аніж його остаточний висновок, що рукопис був виготовлений у XIX ст. Список міг бути дійсно переплетений у XIX ст., але матеріалом для дослідження повинен бути сам текст, а не палітурка. І все ж версія про залежність ЩС від СМП дає можливість не обмежуватися XIX ст., а повернутися до початків СМП. Це, мабуть, найголовніший підсумок дослідження П.К. Гаврюшина, який підвів наукову базу під проблему ЩС, але не розкрив її до кінця.

О.В. Творогов зайняв більш послідовну позицію, припускаючи, що особливості ЩС залежать від видань «Слова» в XIX ст., а не від давньоруського оригіналу. І тут він висловив цікаву думку, яка може бути ключем до розуміння збігів ЩС з іншими

текстами: видавці ХІХ ст. вносили поправки в текст «Слова», «виходячи зі своїх уявлень про норми давньоруської орфографії, і такі поправки часто збігалися з прочитаннями Е.К.» (тобто Катерининської копії. – Б.Я.); тому, мовляв, і в публікації М.О. Максимовича (1859 р.) ще до відкриття рукопису К (1864 р.) з'явилися десятки прочитань, ідентичних з текстом К. Більшість із них знаходимо і в ЩС ⁷.

⁴ Див. История СССР. – 1983. – № 5. – С. 94.

⁵ Лихачев Д.С. История подготовки к печати текста «Слова о полку Игореве» в конце XVIII в. // ТОДРЛ. – М.; Л., 1957. – Т. 13. – С. 66–89.

⁶ Яцеико Б.И. О некоторых особенностях рукописи «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – СПб., 1992. – Т. 45. – С. 351–363.

⁷ Творогов О.В. Шукинский список «Слова» // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – СПб., 1995. – Т.5. – С. 247–248.

Але якщо у трьох незалежних один від одного текстах виявляються однакові прочитання, то необхідно говорити вже не про уявлення видавців, а про те, що реально існуючі норми давньоруської орфографії, які добре знав М.О. Максимович, ще раніше відобразилися і в ЩС, і в К. Видавничі зразки ХІХ ст. були тут зайвими. З цього погляду треба оцінювати і загадку 31 лакуни в тексті ЩС. Були випущені не лише ті місця, які й зараз лишаються незрозумілими, а й багато з тих, що одержали задовільне тлумачення уже в першому виданні 1800 р. і наступних виданнях. Особливо примітним є те, що були випущені й окремі слова – «воя», «Олга», «орьтьмами», «босуви», «Хинова», «Деремела», «въ колоколы» ⁸. Мабуть, незрозумілих слів було для писця значно більше, і він випустив цілі фрагменти у пошуках логічних переходів. Таким чином, ЩС може виявитися одним із найбільш ранніх прочитань СМП або навіть оригінальним списком. Науково обґрунтовані висновки можуть проявитися лише у порівнянні ЩС із реставрованим СМП.

Можна погодитися з Н.К. Гаврюшиным, що писець ЩС не був редактором тексту і нічого в ньому не змінював, «просто старанно копіював свій рукописний протограф» (с. 397). Все ж явні помилки і численні виправлення можуть свідчити, що він мав справу не з якоюсь розшифровкою, призначеною для переписки, і не з компіляцією К та П, а з оригінальним текстом, причому досить складним для розуміння.

Але чи був це СМП? Окремі прочитання, спільні для ЩС та КП, можуть свідчити на користь їх спільного протографа, як на перший погляд. Закінчення прикметників -ья (-ія) збігаються у всіх трьох текстах: чрьлѣныя, поганья (чотири випадки), красныя (двічі), половецкыя (п'ять випадків), кровавый (двічі), оварьскыя, хиновьскыя, литовьскыя, чръныя, храбрыя; але: храбрїи, храбрый, половецкыи, городеньскїи, угорьскыи, желѣзный (також: желѣзны), рускыи, ляцкыи та ін. Можливо, в деяких словах закінчення -ья було вже у ранніх списках, починаючи з ХІІ ст. Але не виключено, що до закінчень коротких прикметників -ы (як, напр., красны дѣвице) дещо пізніше було додано -я. Так, у рукописній «Кройниці» Стрийковського (ХІІІ ст.) знаходимо: «погани которы⁵ теж споловцѣ одного народу были» ⁹; із учительного євангелія 1645 р. – «от свѣта в⁵ темны врьтепѣ» ¹⁰. Однакові і деякі помилкові написання: тоже (треба: то⁵же), кикахуть (кликахуть), нечестно (несчетно), кычеть (клычеть).

⁸ Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія... – М., 1800. – С. 5, 6, 11, 23, 32, 36.

⁹ ЦНБ НАН України, від. рук., ф. VIII, 106 (Лаз. 48), арк. 168 зв.

¹⁰ Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича. – Львів, 1911. – Ч. 3. – С. 28.

Але цілий ряд помилок в ЩС не збігаються з КП: нышняго (треба: нынѣшняго), паведе (наведе), лужець (луце жъ), славію (славы), назнаемъ (незнаемъ), далече (давечя), себре ней (сребренеи), значеній (злачеными), напорзи (поморы), понизите (понизить), вонзите (вонзить – нак. спосіб), номоея (на моея), въ лугу (къ лугу), слатымъ (златымъ).

Привертають увагу в ЩС 38 слів та виразів, які більше, ніж у КП, відповідають орфографічним нормам і змісту пам'ятки: бѣшетъ, который, орломъ, славы, Ярославль, Всеволод(ъ), (сѣ)шетъся, съ тугою, Дажь Божа, Свят(ъ)славъ, половецькую, съ нима, тьмою, съ слезами, стремена, Галичкыи, бремены, подклониша, по Рси, течеть, пріодѣша, трубятъ, внуци, славы, стелють, слышаше, горѣ, въ Путивлѣ, лады, имъ, вѣсшумъ, подвизошася, мѣглами, его гоголемъ, пѣвши, Свят(ъ)славличю, Всеволоду, Игоревичю.

Звичайно, укладач ЩС міг прочитати СМП самостійно. Тоді в них повинні проявитися однакові орфографічні характеристики, які в СМП визначені нами досить повно:

- прийменники писалися разом зі смисловим словом;
- дієслівні закінчення були різні: -ть, -тъ і з виносною «т»;
- в СМП були слова на -ор-, -ол-, -ръ-, -лъ, а також із складоутворюючими «р», «л» типу плки;
- було немало виносних «в», «л», «н», «р», «с», «т» та ін.;
- широко вживався ярчик замість «ъ» та «ь» в середині і наприкінці слів або кендема замість закінчень «и» та «й»;
- закінчення прикметників та займенників у непрямих відмінках -го було передано надрядковим знаком;
- деякі прикметники, втративши кінцевий -и (ярчик або кендему), писалися за типом коротких прикметників.

Розглянемо, як ці особливості проявилися в ЩС та його протографі. Так, прийменники в протографі ЩС, як і в СМП, писалися разом зі смисловим словом. Це підтверджує помилкове написання «номоея» замість «на моея». В ЩС, як і в КП, прийменники написані окремо, але після деяких не проставлено «ъ»: «с ними», «в нихъ», «в Черниговѣ», «с вечера». Прийменник «от(ъ)» з виносною «т» вживаються вісім разів, «под(ъ)» з виносною «д» – двічі, а також «пред(ъ)». В одному випадку вжито прийменник, який відсутній в КП – «съ слезами». У двох фрагментах прийменники не збігаються: «въ Путивлѣ», «въ лугу Донца» (ЩС) – «къ Путивл'ѣ», «къ лугу Донца» (КП) ¹².

¹¹ Яценко Б.И. О некоторых особенностях рукописи «Слова о полку Игореве». – С. 351–363.

¹² Текст К взято з публікації: Дмитриев Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве». – М.; Л., 1960. – С.318–325.

У ЩС із 20 дієслівних закінчень -ть 15 збігаються з КП; 4 – лише з П, 1 – лише з К (кають). Спільні -ть проявилися в 24 словах (в КП 28). Там, де в СМП могла бути виносна «т», в ЩС, як і в К, стоїть закінчення -ть (39 слів).

У СМП було 45 слів із складоутворюючими «р» або «л» типу плки. В К ці слова просвітлені -ор-, -ол-, а в П, як і в ЩС, болгаризовані -рѣ-, -лѣ-.

На відміну від П в ЩС, як і в К, зустрічаємо суфікси -ьск- (у П -ск-): готьськш, Кієвьськш, латиньськими, угорьськш, литовьськш, Полотьськѣ, кієвьськымѣ. Схоже, що в СМП букви «т», «в», «н», «р» були виносними і вставлені в рядок з «ъ» або «ь» у К і без них у П. У протографі ЩС виносних могло і не бути. Про це можуть свідчити спільні написання К, П, ЩС – касожьськими, тьмутороканьскый, городеньскш, оварьськш, хиновьськш (але в усіх трьох списках: «литовськими мечи»). Так же внесені в рядок букви і в інших словах К та ЩС: салѣтани, утрѣпѣ тощо, а в П: салтани, утрѣпѣ.

Ярчик СМП був замінений в П відповідно «ъ» та «ь»: изьострени, вьступи, тьмою (двічі), чрьленыя, Тьмутороканя, крильца, мъглами (двічі) та ін. Такі самі написання і в ЩС, хоч є й винятки: Олгово, Ингварь, шестокрилци, нелзѣ. В К ярчик залишено поза увагою.

Хоч у ЩС віддано перевагу закінченню прикметників -ого, як і в К, в усіх трьох списках знаходимо: от(ъ) старого Владимера, ратнаго духа, кроваваго вина, другого Всеволода, до малаго Донца; але: поганого кощя.

Спостерігається також заміна «ѣ» – «е». У словах, де повинна бути «ѣ», стоїть «е» в К у 37 словах, а в П – у 12; в ЩС – теж у 12 словах. Що стосується «ѣ», то вона вживається: в П – у 39 словах; в ЩС – у 33 словах, а в К – лише в 13 словах. У ЩС витримана «ѣ» у всіх словах кореня стрѣл-.

Разом з тим у ЩС нараховується 23 слова, в яких стоїть «ѣ», а в КП – «е»: звѣнѣть, лѣбеди, брѣшутѣ, чрѣлѣныя, грѣмлеши, уѣдіе, срѣди, полѣгоша, дрѣво (двічі), плѣшучи, грѣци, половѣцкш, издалѣча, рѣзанѣ, калѣными, господинѣ (тричі), трѣсну, Днепрѣ, полѣтѣ, половѣцкомѣ. У деяких словах ЩС вжито «е», але «ѣ» в КП: оседлани, залетело, выседе, одевах(ъ)те, кнеса. Цікаве спостереження З.С. Хомутецької, що в актових книгах кременецьких судів XVI ст. для позначення «е» вживались обидві «е» та «ѣ»¹³. Але це явище виникло значно раніше. Так, в «Успенском сборнике XII–XIII вв.» немало таких взаємозамін¹⁴: землямѣ – зѣмлямѣ (с. 570), презьрети – прѣзрети; престояти – прѣстояти; прѣяти – прѣяти (с. 660), прибѣже – прибеже (с. 661), приобреде – приобрѣте (с. 664), прѣити – преити, прѣклони – преклони (с. 671), прѣстолю – престолу (с. 673), прѣтьрѣти – претъррѣти, прѣчюднѣ – пречюднѣ (с. 674) та ін.

¹³ Хомутецька З.С. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. I. – С. 195-202.

¹⁴ Успенский сборник XII–XIII вв. – М., 1971.

Таким чином, у ЩС та СМП фактично проявились одні і ті самі орфографічні риси, але в ЩС вони передані в повній формі, а в СМП були гранично стиснуті з допомогою виносних, ярчиків, кендем, скорочень під титлами та ін. Якщо припустити, що писець ЩС працював по СМП, то необхідно пояснити, як йому вдалося провести величезну наукову роботу: відокремити прийменники від

сміслових слів (у П лишилися стугою, вмоемь); віддати перевагу закінченню -ть у словах з виносною «т» і болгаризованим написанням у словах зі складоутворюючими «р» та «л»; відтворити суфікс -ьск, а також «ъ», «ь» при внесенні приголосних у рядок; замінити ярчик, кендему на глухі «ъ» та «ь», а також «и» та «й» у закінченнях слів тощо. Крім того, намагаючись реставрувати список «дониконівського» часу, він повинен був підібрати відповідну заставку, застосувати повною мірою орфографію XV–XVI століть, зокрема диграф «оу», йотоване «а» на початку слів, лігатури, кендеми й особливо різнобій у застосуванні «ѣ» та «е». Він повинен був уважніше прочитати окремі фрагменти, які лишаються загадкою і до нашого часу, засвоїти накреслення багатьох графем, як вони писалися в XVI ст., про що скажемо нижче. Таку роботу виконали (лише частково!) найбільш підготовлені археографи М.М. Бантиш-Каменський у 90-х роках XVIII ст. та М.О. Максимович у 50-х роках XIX ст., наближаючи текст до орфографії XII ст. Тому в публікації М.О. Максимовича немало збігів з текстом К. Усе це дає підстави для висновку, що зазначені орфографічні особливості ЩС були уже в його протографі, а не були відтворені писцем на основі СМП. Логічно припустити, що у ЩС та СМП був спільний протограф*.

* Надрядкові знаки гострого та тупого наголосу були проставлені писцем послідовно лише на початку ЩС; а це може свідчити, що він працював безпосередньо над давнім рукописом.

¹⁵ Яценко Б.И. О некоторых особенностях рукописи «Слова...» – С. 59-60.

Різні описки в ЩС дають можливість відтворити накреслення окремих графем методом палеографічної трасології. При цьому помилки ЩС і його відмінності від КП є основним матеріалом для реставрації графем. Деякі з цих випадків ми розглянули в 1992 р. ¹⁵. П.К. Гаврюшин зазначив помилки в ЩС, які були виправлені переписувачем: «дому» замість «Дону», «сололію» замість «соловію», «Дрепре» замість «Днепре», «леведи» замість «лебеди», «студеною» замість «студеную», почав писати «ч» замість «л» у слові «чрьлеными» (згадаємо, як М.М. Карамзін наполягав на прочитанні «по сече» замість прийнятого видавцями «повелѣ» ¹⁶), «о» замість «ы» у слові «быстрой», «и» замість «ы» у слові «плѣкы», «е» замість «ѣ» у слові «дѣднеи». Він почав писати «мѣлніи», але поправив на «мльніи»; можливо, «л» була тут складоутворюючою. У протографі ЩС були схожі накреслення «н» та «п» (паведе, напорзи), «а» та «о» (номоея).

Відмічені помилки могли виникнути під час переписування і скорописного, і півуставного тексту. Збіги н-м, в-л характерні для скорописного тексту, якщо «н» та «в» були в латинському варіанті. Збіги б-в, у-о, л-ч, ы-о, ѣ-е теж могли проявитися в скоропису. Правда, наприкінці XVI ст. все частіше вживається «е» замість «ѣ» (у значенні «і» та «ї»), «ы» замість «і»: на речцы, своее, моее ¹⁷; «а» замість «я», ярчик замість «й» (которы⁵ люде⁵) ¹⁸. У деяких випадках «г» схожа на «ч», «т», «с»; «у» схожа на «ъ»; «б» – на «ъ» (моск.) або «ь» (київськ.); «ы» – на «ь» тощо.

П.К. Гаврюшин правильно зазначив, що заставка належить до типу «балканських» орнаментів XV–XVI століть. Ми вважаємо, що із заставок, опублікованих у «Записках Отдела рукописей ГБЛ» ¹⁹, найближчі до заставки ЩС мал. 5 (с. 219), 22 (с. 223), 29 (с. 225), 73 (с. 235) і деякі інші. А графеми близькі до почерків актових книг кременецьких судів 1568 р., зокрема графеми «а», «б», «и»,

«л», «п», «с», «т», «у», «ы» та ін.²⁰ Хоч ЩС написаний півуставом, у ньому знаходимо специфічне скорописне накреслення графеми «ж», яке могло належати лише до першої половини XVI ст. Уже в наступний період вона набуває інших (більш овальних) форм. Графічним аналогом протографа ЩС могли бути також деякі почерки «Кройники» Матвія Стрийковського 1582 р.²¹

¹⁶ Див. Карамзин Н.М. История Государства Российского. – СПб., 1818. – Т. 3. – С. 536; Прим. 268. – С. 164.

¹⁷ ЦНБ ПАН України, від. рук. ДА/216. – Арк. 94.

¹⁸ Там само. – Арк. 99.

¹⁹ Ухова Т.Б. Миниатюры, орнамент и гравюры в рукописях библиотеки Троице-Сергиева монастыря // Записки Отдела рукописей ГБЛ. – М., 1960. – Т. 22 (Альбом схем).

²⁰ ЦДІА України, ф. 22, оп. 1, од. зб. 1, 38.

²¹ ЦНБ НАН України, від. рук. I, 57487, арк. 167 зв., 191 зв.

Визначення графічного аналога допомагає зрозуміти і причини описок. Ми вважаємо помилковим написання «умомъ подъ облаки» (КП), треба: «орломъ...» (ЩС). Писець СМП лігатуру «ор» прочитав як «у», а «л» разом з «омегою» – як «мо». «Того внуку» читаємо як «Олга внуку»: тут «омега» була прочитана як «то», а «га» – як «го»; виносна «л» не була помічена або прийнята за надрядковий знак. У скоропису XVI–XVII століть можливі й інші графічні збіги: и-я, ы-и, л-в, ѣ-ъ, в-к (і навпаки). Конкретно для ЩС та КП характерні різнонаписання и-ы, е, ѣ; ы-ѣ, я-а, а-я, е; ѣ-ѣ, ѣ-ъ; щ-ч, о-а тощо.

У слові одевах(ъ)те мя (ЩС) – одѣвахъте мя (КП) буква «ѣ» була прочитана як «е». Різнонаписання ѣ-е могло виникнути внаслідок того, що ще в XVI ст. буква «ѣ» часто передавалася графемою, схожою на «ь» (м'який знак) з високою мачтою і була прийнята за давнє «е». Слово «одѣвахъте мя» цікаве ще й тим, що в ЩС літера «х» стоїть над рядком, а тому можливе прочитання «одева^х» (І особа одн., імперфект). У давньоруській мові «одівати» означало і «покривати»²². Тому в протографі ЩС та СМП, можливо, було прочитання «одѣвах(ъ) темя», тобто «покривав тім'я чорною паполомою на кроваті тисовій» – так мовить Святослав Київський про себе, розповідаючи віщій сон. У цьому випадку не потрібні ніякі кон'єктури, лише інший поділ на слова.

Палеографічно можливі і змішання е-а в слові назнаємѣ (ЩС) – незнасмѣ (КП). Написання «е», близьке до «а», поширене в київському скоропису XVI ст.²³. До цього часу відносяться і збіги н-п, б-в. В окремих словах протографа писець СМП не помітив виносні «д» та «с», але в ЩС вони є: Даждь Божа, подклониша, вѣшшумѣ, вѣстрискоташа (ЩС) – Дажь Божа, поклониша, вѣшшумѣ, втрискоташа (КП). Буква «с» була також виносною у словах рассушяся, вѣсплакашяся (ЩС) – рассушясь, вѣсплакашясь (КП), а також у слові не бысть (ЩС) – не бы (К) – не бысь (П). Перші дві лексеми написані в ЩС в українському повноголоссі. Це ж стосується і слів сѣяшеться, половецькую (ЩС) – сѣяшется, половецькую (КП); вони озвучені в ЩС по-українськи.

Помилково написане в ЩС слово «себренеи» (КП – «сребренеи»). Тут складоутворююча «р» могла лежати над рядком і прочитана як «е». Схожі накреслення зустрічаються в київському скоропису XVI ст.²⁴.

²² Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Репр. изд. – М., 1989. – Т. 2. – Ч. I. – С. 626.

²³ Соболевский А.И. Славяно-русская палеография. – СПб., 1908. – Табл. XVII.

²⁴ Там само.

Те саме трапилося і зі словом значеній (ЩС) – злаченими (КП): у протографі ЩС та СМП літера «л» була над рядком і прочитана в ЩС як «н». У слові Галичкыи (ЩС) – Галичкы (КП) на місці кінцевого «и» стояв ярчик або кендема; в СМП та літера не була відтворена.

Окремо треба зупинитися на різнонаписанні который (ЩС) – который (КП). У цьому контексті «который дотечаше...» (с. 13) треба читати закінчення – ї (-йі). В СМП воно було передано спеціальною графемою й, яку першовидавці прийняли за «й». Те саме сталося і зі словом «среди земли Руский» (с. 20-21). Звук (ї) передався в київському скоропису з кінця XVI ст. також літерою «е» (див. вище: своее, моее). Це знайшло відображення і в тексті «Слова»: «...на жизнь Всеславию. Которое бо бѣше насилие отъ земли Половецкыи!» (с. 35). Слово «Которое», яке відкриває означальне речення, майже завжди писалося з великої літери після крапки і читалося «каторої». Сама графема й з'являється дещо пізніше, в XVII ст., і відобразилася в СМП у словах «который», «Руский». Так же читалося і слово «отъ земли Половецкыи». Схоже, що в протографі ЩС та СМП цієї графеми ще не було, і писець ЩС не був знайомий з нею.

Підведемо підсумки. Комплексне текстологічне, орфографічне та палеографічне вивчення Щукінського списку «Слова о полку Ігоревім» переконує в тому, що висновок М.Н. Сперанського про нього, як про підробку, був помилковий. Не підтверджується і припущення Н.К. Гаврюшина, що ЩС був «відтворений» (фактично свідомо підроблений!) як рукопис «дониконівського» часу в першій третині XIX ст. Прямі порівняння ЩС і текстів Катерининської копії (К), першого видання (П), виписок І.П. Єлагіна, О.Ф. Малиновського, М.М. Карамзіна не можуть пояснити багатьох різнонаписань ЩС з кожною із цих інтерпретацій Мусін-Пушкінського списку (СМП). Тут не врахований науково обґрунтований висновок Д.С. Лихачева, що К та П походять з протографа-розшифровки СМП, але, крім того, П був ще раз звірений з оригіналом, внаслідок чого з'явилися розходження між К та П. Таким чином, важливо було порівняти ЩС з реконструйованим СМП.

Аналіз показав, що СМП був щільно спресований з допомогю скорочень під титлами, виносних, ярчиків, кендем та ін., що характерно для скоропису XVII ст. М.М. Бантиш-Каменський, розкриваючи скорочення в СМП, намагався зробити текст більш доступним для читача. І це знайшло відображення в К. Але під час підготовки першого видання «Слова» О.І. Мусін-Пушкін по-своєму інтерпретував текст, часто підганяючи його до орфографічних норм XVIII ст.

Щукінський список «Слова» більш вільний від різних скорочень, і це відрізняє його від СМП. У ньому виразно проступають особливості орфографії XII ст., яку писець ЩС не міг відтворити самостійно. Тому є всі підстави для висновку, що ЩС та СМП походять з одного протографа середини XVI ст.

Реконструйований список «Слова о полку Ігоревім».

Славо описъ Игоревъ Игоря сѣа
Сѣбѣ слава оука ѿбѣдоу

Изъ было ли въ старѣе братѣ надъ нами
 старыми словами тѣмъ же павловъ и
 отъ Кирѣи Кирѣи Стѣлавада
 Навати въ ста тѣхъ пѣснѣхъ новыиша
 емо оражати аще похмылиши бо
 татю. Бѣа* во збѣи аще каму хо
 татѣ пѣснѣхъ похитити по растѣ
 каже ста мысли похити сѣти
 тѣмъ похити мысли ора
 похити. Платѣи во аѣ
 прохъ зрѣи* усойхъ погра
 пугахъ тѣхъ. Т. соколъ пастаръ
 изъвѣи. Хоторѣи рѣхъ тѣхъ па
 тѣхъ пѣснѣхъ старому бѣа
 сѣмъ хавраму Мѣхиславу иѣ
 зарѣи Рѣхъ тѣхъ пѣснѣхъ
 сѣмъ красному Рѣхъ тѣхъ
 сѣмъ. Бѣа* въ братѣхъ нѣ
 соколъ на старѣи изъвѣи пугахъ
 въ сѣи збѣи прѣснѣхъ пѣснѣхъ
 старѣи зѣхъ тѣхъ ора сѣмъ
 хавраму сѣмъ хавраму. Тѣхъ
 нѣ въ братѣхъ пѣснѣхъ сѣмъ
 старѣи Рѣхъ тѣхъ рѣхъ тѣхъ
 Кирѣи. Изъ истинѣи уѣхъ хавраму
 сѣмъ иѣхъ тѣхъ сѣмъ сѣмъ

[illegible][illegible][illegible]

пѣти. Слава Игорю Святославичу
бу туру воеводу? Владиміру Игорю
визбѣ зради Анны и дружины по
зврата за христовы напояныи пи
ки. Анна же слава дружины. Аминь.

КОМЕНТАРІ до реконструйованого тексту Слова

У підготовці оригінального тексту «Слова о полку Ігоревім» до друку, реконструкції Мусін-Пушкінського списку використані такі джерела по «Слову»:

І. П – першодрук: «Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новгорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе». – М., 1800.

К – копія із паперів Катерини ІІ, знайдена П.П. Пекарським у 1864 р. (Див. Дмитриев Л.А. История первого издания «Слова о полку Игореве». Материалы и исследование. – М.; Л., 1960. – С. 140-151.)

КАР – виписки М.М. Карамзіна із рукопису «Слова» (Карамзин М.М. История Государства Российского. – СПб., 1818. – Т. III. – Прим. 65, 70-72, 262, 263, 266-268, 420).

М – виписки О.Ф. Малиновського (Див. Дмитриев Л.А. Згадана праця. – С. 193-195.)

Виписки І.П. Єлагіна. (Див. Козлов В.П. «Слово о полку Игореве» в «Опыте повествования о России» И.П. Елагина // Вопросы истории. – 1984. – № 8. – С. 28-30).

ЩУК – рукопис із Державного Історичного музею (РИМ), Щук. 1075 (Див. Гаврюшин Н.К. Щукинская рукопись «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и его время.- М., 1985. – С. 405-412.)

ІІ. Переклади «Слова о полку Ігоревім», зроблені у XVIII ст.:

К – переклад із канцелярії Катерини ІІ; Т – переклад у трьох списках; М – переклад О.Ф. Малиновського; П – переклад першого видання 1800 р. (Див. Дмитриев Л.А. Згадана праця. – С. 318-360.)

Пропонований переклад «Слова о полку Ігоревім» здійснено за текстом першодруку 1800 р. Тому в ньому відсутні кон'єктури пізніших видань XIX-XX століть.

Мусін-Пушкінський список «Слова» утрачений у 1812 р. Намагання К.Ф. Калайдовича зібрати якісь певні дані про цей список не мали особливого успіху. Свідчення О.І. Мусіна-Пушкіна, О.Ф. Малиновського, М.М. Карамзіна та інших досить суперечливі, переконують лише у тому, що характер письма був для них незнайомий. Проте заслуговує на увагу повідомлення С.І. Селівановського, який у 1800 р. набирив і друкував текст «Слова» у Московській сенатській друкарні. Він засвідчив, що бачив рукопис «Слова» не такий давній, написаний письмом, схожим на почерк Дмитрія Ростовського. Данило Савич Туптало (Ростовський) – випускник Києво-Могилянської Академії, український релігійний діяч, драматург і

проповідник, укладач і редактор багатотомника «Житій святих», наприкінці життя – митрополит Ростовський (1702–1709). Писав київським скорописом XVII ст. Проведене нами дослідження підтверджує свідчення друкаря Селівановського щодо типу скоропису, яким було написане «Слово».

Сліди використання рукопису (помилки в розшифруванні київського скоропису) проступають як у текстах «Слова», так і в перекладах, здійснених у XVIII ст. Ці помилки і дозволяють за методом палеографічної трасології відтворити манеру письма Мусін-Пушкінського рукопису «Слова», реконструювати алфавіт скоропису, навіть у варіантах графем, прочитати окремі «темні» місця у тексті «Слова о полку Ігоревім». Ось деякі з них:

1. «шизымь орломъ подь облакы» – сызымь орломъ подь облакы.
2. «летая умомъ подь облакы» – летая орломъ подь облакы.
3. «свисть звѣринь въ стазби» – сбисть звѣрину въ стады.
4. «Святъплъкъ повелѣя отца своего» – Святъплъкъ по вѣстѣ я...
5. «вступилъ дѣвою» – вступила бѣдою.
6. «босуви врани възгряху у Плѣсньска на болони бѣша дебрь Кисаню и не сошлю къ синему морю» – ...възгряли у Плѣсньска на болони бѣша дебри Кисани и несошася къ синему морю.
7. «Нѣ нечестно одолѣете, нечестно бо кровь поганую проліясте» – Нѣ несчетно одолѣсте, несчетно бо кровь поганую проліясте.
8. «на ниче ся години обратиша» – нинечи ся години обратиша.
9. «Суть бо у ваю желѣзныи папорзи» – ...железный поморы.
10. «и схотию на кровать» – положи ю (славу) на кровать (тобто на смертний одр).
11. «Тѣи клюками подпрѣся о кони и скочи» – Тѣи клюками подпрѣся о копие, скочи...
12. «утрѣ же воззни стрикусы» – утрѣ же вознис трикусы.
13. «скочи влькомъ до Немиги съ Дудутокъ» – скочи влькомъ до Немиги съ добыткомъ.
14. «и струги ростре на кусту – и струги ростре на корсту.

Реконструйовані образи органічно вплітаються в художню систему твору. Вважаємо, що фраза «и въ морѣ погрузиста» займає у тексті першого видання відповідне місце, перестановка непотрібна. Автор говорить про половців, які простерлися по Руській землі, як виводок гепардів, і в мор їх (тобто руських людей) занурили. Треба читати: и въ морѣ погрузиста.

Ми повернулись також до тексту першодруку в прочитанні фрази «нѣ рози нося имъ хоботы пашуть». Кон'єктура «розно ся» непотрібна. Вираз «роги носити» або «роги возносити» означає: «мати силу, могутність», а також «хвалитися». У перекладі важливо передати вжите автором «Слова» протиставлення: роги – хвости. Рюрик і Давид Ростиславичі, успадкувавши силу і могутність Володимира Мономаха (його стяги), «рози нося», нездатні на подвиг і покораються чужій волі, улесливо махаючи хвостами («имъ хоботы пашуть»).

Ритміка «Слова» особлива. Різноскладові рядки, відсутність сталого римування наприкінці рядків компенсуються інколи внутрішньою римою, а також своєрідним ритмом, який підтримується у завершених смислових періодах. Так, уривок «Хіба не гоже було...сизим орлом під хмарами» є періодом, у якому чергуються три-, дво-, чотирирядкові строфи (3-2-4), що являють собою завершений епізод. Другий період

(2-4-3) – це екскурс у минуле. Епічна розповідь тече повільно, розважливо, в рядках явні ознаки внутрішнього римування. Третій період «Почнімо ж, браття, ...за землю Руськую» (знову 3-2-4) – найдинамічніший у заспіві. Він представляє князя Ігоря і мету його походу. Очевидно, цей текст проговорювався урочисто. Отак майже весь текст складається з дво-, три-, чотирирядкових строф, які об'єднуються в смислові періоди. Така ж будова проглядається і в ранніх українських думах. Цим спростовується погляд на «Слово» як на прозовий твір.

Історико-філологічний коментар до перекладу «Слова о полку Ігоревім» наведений на с. 106. Орфографічний і палеографічний коментар до реконструкції Мусін-Пушкінського списку «Слова» подано на с. 204. Ширше історія розшифровки і дослідження тексту пам'ятки пред'явлена в різних академічних виданнях, коментарях учених. Серед цих видань найбільш помітні:

Словарь-справочник «Слова о полку Игореве», вип. I-VI.

Перетц Володимир. Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. – К., 1926.

Слово о полку Игореве. Вид. АН СРСР. У 2-х т. – М.; Л., 1950.

Слово о полку Игореве. – Л., 1952.

«Слово о плъку Игоревіи» та його поетичні переклади і переспіви. – К., 1967.

Адрианова-Перетц В.П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI-XIII веков. – Л., 1968.

Слово о полку Игореве. – Л., 1985 («Библиотека поэта»).

Энциклопедия «Слова о полку Игореве». У 5-ти т. – СПб., 1995.

ГРАФЕМИ І ЛІГАТУРИ МУСІН-ПУШКІНСЬКОГО РУКОПИСУ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

(Реконструкція)

ТАБЛИЦЯ А. ГРАФЕМИ

1. А:	а а	18. О:	о о о а ѿ ѿ
2. Б:	б б б б б б	19. П:	п п п п
3. В:	в в в в	20. Р:	р р р
4. Г:	г г	21. С:	с с с с
5. Д:	д д д д	22. Т:	т т т т т т
6. Е:	е е е е	23. У:	у у у у у у
7. Є:	є	24. Ф:	
8. Ж:	ж ж ж ж	25. Х:	х х
9. З:	з з з з	26. Ц:	ц ц
10. И:	и и и и	27. Ч:	ч ч
11. І:	і і	28. Ш:	ш ш ш
12. Ї:	ї ї	29. Щ:	щ
13. Й:	й	30. Ю:	ю ю ю
14. К:	к к к к	31. Я:	я
15. Л:	л л л л	32. Ъ:	ѡ ѡ
16. М:	м м м м	33. Ь:	ѣ ѣ ѣ
17. Н:	н н н	34. Ы:	ы ы ы ы ы ы
		35. Ё:	ѥ ѥ

ТАБЛИЦЯ Б. ЛІГАТУРИ

Буквосполучення	Лігатура	Прочитано
1. ве	ѡѡ	го
2. вс	ѡс ѡс	ос
3. вты	ѡтѡт	от
4. ду	ѡдѡд	де, дѣ
5. ды	ѡѣ ѡѣ	збі

Буквосполучення	Лігатура	Прочитано
9. ис	кб	ку
10. ли	лѣ	ху
11. ло	ло lw	хо, мо
12. лу	лѣ	ле, лѣ
13. ля	ла	ми
14. мо	мо	хо
15. мы	мѣ	му
16. на	на	ія
17. ни	на	на
18. не	нѣ	ни
19. ну	нѣ	нѣ
20. нѣ	нѣ	не
21. од	од	от
22. ом	ам	ам, ап
23. ор	ѣ ѣ	у
24. ос	ос	го
25. по	по	ис
26. ры	рѣ	рзі
27. се	се	то
28. ст	сѣ сѣ	л, ч
29. сы	сы сы	ші, м
30. тро	тро	зо
31. ту	тѣ	тиг
32. чу	чу	чѣ, ча

ОРФОГРАФІЧНИЙ І ПАЛЕОГРАФІЧНИЙ КОМЕНТАР

1. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова (П).

У тексті першодруку «Слова» (далі: П) – плъку; в Катерининській копії (далі: К) і в паперах О.Ф. Малиновського (далі: М) – полку. М.В. Щепкіна, розглянувши 45 слів, у яких відбувається зміна -ор-, -ол- (К) на -рѣ-, -лѣ- (П), висловила здогадку, що «р» і «л» були тут виносними, надрядковими (Щепкіна М.В. К вопросу о правописании рукописи «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – М; Л., 1957. – Т. XIII. – С. 100). Л.В. Милов вважає, що написання відмінкових форм слова полкъ (плъкъ) могло бути з виносом «л» над глухим повного звучання (ѣ), могло бути і написання з ярчиком (Милов Л.В. О «Слове о полку Игореве» (Палеография и археография, чтение «русичи») //История СССР. – 1983. – № 5. – С. 93). На нашу думку, в Мусін-Пушкінському списку «Слова» (далі: СМП) було прийнято скорочене написання плку. У текстах К і П зустрічаються такі форми: чрленья (К), мркнеть, утрпѣ (П). Цей висновок підтверджують і виписки М.М. Карамзіна із повістей Мусін-Пушкінського збірника; Святъплкъ – із «Слова»; мужескъ плѣ (нижче: мужескъ полѣ) – із «Синагрипа»; плки поставити – із «Девгениева деяния» (Карамзин Н.М. История Государства Российского. – СПб., 1818. – Прим. 268, 272; Див. Девгениево деяние). Написане в СМП плку одержало в К і П різне орфографічне наповнення: плку (СМП) – полку (К, М) – плъку, плъку (П).

2. Не лѣпо ли ны бяшеть, братіе, начяти старыми словесы трудныхъ повѣстїи о плъку Игоревѣ, Игоря Святъславлича! (П).

Різночитання: начяти, Святъславлича (П) – начати, Святъславича (К). Заміна а – я, як мовиться в статті про деякі особливості Мусін-Пушкінського рукопису «Слова о полку Игоревім», пояснюється особливостями графіки XVIII ст., в якій букву «я» писали одним рухом пера, і вона ставала схожою на «а» (Див. почерк О.Ф. Малиновського у книзі Л.О. Дмитрієва «История первого издания «Слова о полку Игореве». – М.; Л., 1960. – С. 193-195.) У копії К, переписаній з протографа, збереглася «а». Однак у тексті П, звіреному з СМП, виправлено на «я». Цьому варіанту можна довіряти більше. Щодо другої відмінності, то «л» в СМП могла бути виносною.

Окрім того, у перекладі Мусіна-Пушкіна, знайденому серед паперів Катерини П (далі: переклад К), «словесы» прочитано як «слогом», тобто «ве» прийнято за «го», а «сы» прочитано як «м». Все це могло б здаватись випадковістю, але заміну «ве» на «го» знаходимо і в списку «Девгениева деяния» із зібрання Н.С. Тихонравова (далі: ТИХ): «стры его» замість «стрыеве». В.Д. Кузьміна встановлює прямий генетичний зв'язок ТИХ з Мусін-Пушкінським збірником (Кузьміна В.Д. Девгениево деяние. – М., 1962. – С. 43). Схоже, що в лексемі «словесы» графема «в» була в латинському варіанті і збігалася з графемою «г», напівлежача «е» нагадувала «омегу». (Див. ЦДІА України, ф. 146, оп. 1, од. зб. 1а), а буква «с» зливалася з «ы», нагадуючи «м». Гаданий вигляд: *сладосн*.

3. Начати же ся тѣй пѣсни но былинамъ сего времени, а не но замьшленїю Бояню (П).

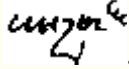
В К: тѣ пѣсни. Вважаємо, що в СМП буква «й» була замінена ярчиком або кендемою і прояснена в першодруці.

У перекладі К прочитано «того» замість «сего». Не виключено, що буква «с» нагадувала «т». (Див. ЦНБ НАН України. ДА/Леб. 309, арк. 244), а напівлежача «е» знову прочитана як «о» («омега»). Різнонаписання типу былинамъ (П) – былинамъ (К) спричинено різним прочитанням у П і К Графеми «ѣ» протографа (про це у названій вище статті).

4. Боянь бо вѣщій, аще кому хотяшс пѣснь творити, то растѣкашется мыслію по древу, сѣрымъ вѣлкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы (П).

Різночитання: пѣснь (П) – пѣснѣ (К), растѣкашется (П) – растекашется (К), вѣлкомъ (П) – волкомъ (К). Останнє слово було записане в СМП як плку (див. п. 1). Щодо заміни «ѣ» – «е», то вона пояснюється своєрідним накресленням «ѣ». Ще Є.В. Барсов звернув увагу на те, що в XVI ст. часто вживалася для означення «ѣ» графема, яка ззовні схожа на «м'який знак» з високою мачтою. І в СМП могло бути таке ж написання, яке спочатку було прочитане як давнє «е» (у протографі і К), а при підготовці тексту до друку – як «ѣ» (П). Таке накреслення букви «ѣ» зустрічається в полтавських актових книгах XVII ст. (Див. Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974. – С. 60, 63). Заміна «ѣ» – «ѣ» в К і П пояснюється, очевидно, різним прочитанням протографа.

Окремого аналізу вимагає слово «сызымъ», яке було прочитане «шизымъ» (ПК), «шизы^м» (М). Це єдиний випадок вживання «ш» замість «с» у всьому творі, однак на цій основі робились висновки про псковське походження СМП. На нашу думку, букви «ш» тут немає. Просто лігатура «сы» прочитана як «ші». Гаданий вигляд

слова: .

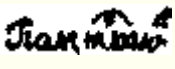
5. Помняшеть бо речь пѣрвыхъ временъ усобицѣ (П)

Різночитання: помняшеть (П) – помняшеть (К); речь (П) – рѣчь (К); пѣрвыхъ (П) – пѣрвыхъ (К).

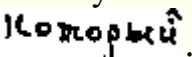
Заміна «е» – «ѣ» описана в п. 4; -ор-(-ср-) – -рѣ-(-ѣр-) – у п. 1.

Заміна «і» – «й» – «ы» пояснюється різним сприйманням одного і того ж накреслення. Так, у ЩУК плъки виправлено на плѣкы. Найбільша варіативність «і», «и», «ы» у новгород-сіверських документах XVII ст. (Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису... – С. 95).

Перекладач П не впізнав імперфект «помняшеть» і переклав «Памятно нам». Очевидно, написання було складним: перш за все лігатура «ом» була прочитана як «ам», буква «ш» – як «т»; надрядкова «н» внесена в рядок хибно, напівлежача «е» була прочитана як «омега», а виносна заключна «т» не прочитана зовсім. Гаданий

вигляд слова: Різночитання -ть (П) – -ть (К) відносяться до різного сприймання протографа (див. п. 3).

6. тогда пушашеть 10 соколовъ на стадо лебедѣй, который дотечаше, та предпѣсь пояше...(П).

Різнонаписання типу соколовъ (П) – соколовъ (К) описане в п. 3. У слові который (ПК) буква «й» прочитана замість «і», що в XVII ст. була близька до написання «й» (ЦНБ НАН України, відділ рук. ДА/216, 1632 р.) .

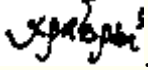
7. Боянь же, братіе, не 10 соколовъ на стадо лебедѣй пушаше...(П).

Різнонаписання соколовъ (П) – соколовъ (К), лебедѣй (П) – лебедей (К) пояснені в п. 3, 4.

8. Почнемъ же, братіє, повѣсть сію отъ старого Владимира до нынѣшняго Игоря, иже истягну умъ крѣпостію своею и поостри сердца своего мужествомъ...(П).

Деяке уявлення про графічний вигляд багатьох слів дають виписки І.П. Єлагіна (не пізніше травня 1793 р.): «Почне^м Братіє Повѣсть сію отъ старого Владимира донынешняго Игоря, иже истягну умъ крепостію своею и поостри сердца своимъ мужествомъ». Окремі слова писались із надрядковими, виносними буквами «м», «т», «д»: почне^м, о^т, сер^дца. Звертаємо увагу, що прийменник не відокремлений від смислового слова – донынешняго. Слова повесть, нынешня то у Єлагіна осучаснені.

...наведе своя храбрыя плѣкы на землю Половѣцькую за землю Руськую (П). Слово храбрыя написано за орфографією XVIII ст. і в К, і в П. На нашу думку, в СМП це

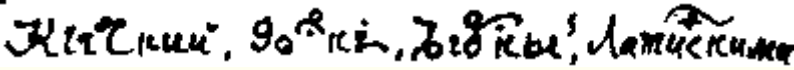
слово писалось з ярчиком: . Подібні приклади у тексті «Слова»: «въ ты рати, въ ты плѣкы», «красны дѣвице».

9. ... а любо испити шеломомъ Дону (П).

У перекладі Т: «или шлемом из Дону воды купить», тобто «испити» прочитано як «купить»: ис- схоже на ку-. Такі зображення букв («и» як «к», «с» як «у») зустрічаються лише в київському скоропису XVII ст. (Див. Кісь Я.П. Палеографія. – Львів, 1975. – С. 62; ЦДІА України, ф. 157, оп. 1, од. зб. 2, арк. 1). Гадане накреслення: .

10. Пѣти было пѣсь Игореву, того (Олга) внуку (П).

Різнонаписання: пѣсь (П) – пѣснѣ (К) – пѣсни (М). Очевидно, варіанти К і М були орфографічним наповненням скороченого написання з надрядковим «с». Щодо написання Олга (ПМ) і Ольга (К), то розбіжність пояснюємо тим, що надрядкова «л» була по-різному внесена в рядок – в К з «м'яким знаком», а в ПМ – без нього. І в усіх інших випадках у тексті К літери вносились в рядок з «ѣ» і «ь», а в П – без них: Кіевский, Готскія, Угорскія, Латинскими, шестокрилци, литовскія, Кіевскаго,

Полотскѣ та ін.:

11. Чили вѣспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуче! (П).

Різночитання: вѣспѣти (ПК) – вѣпѣти (М). Не виключено, що «ѣ» було вставлено в протографі К і П згідно з орфографією XVIII ст. Так і в інших словах з префіксом в-, зокрема далі: вступи (К), взлелѣяни, вскрѣмлени, вѣпѣша (М).

12. И рече ему буй туръ Всеволодъ...(П).

К: речъ. Буква «ч» могла стояти над рядком і розшифрована в К і П по-різному.

13. ... подъ шеломи възлѣлѣяны (П).

К: възлѣлѣяни. Тут заміна «ы» – «и», що пояснюється різним прочитанням однієї і тієї ж графеми (див. п. 5). У протографі могло бути възлѣлѣяни, однак, звернувшись до оригіналу, О.І. Мусін-Пушкін вніс корективи.

14. ... сабли изьострени (П).

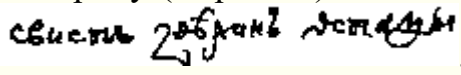
В К: изострени; М: изострѣни. Це і ряд інших слів СМП були з ярчиком, який у П був заповнений літерами «ъ» і «ь», а в К залишений поза увагою.

15. Нощь стонуци ему грозою...(П).

У перекладі П – «грозная восставшая ночью буря». Цілком очевидно, що слово «стонуци» прочитано інакше: буква «о» (можливо, передана «омегою») прийнята за «а».

16. свисть звѣринь въ стазби (П).

В К ця фраза випущена. Текстологічний і палеоірафічний аналіз переконує в тому, що ключовим словом тут є «свисть». У ньому допущена та ж помилка, що й у слові «времены» замість «бремены»: буква «б» була прочитана як «в». У ЩУК теж прочитано «леведи» замість лебеди», але виправлено. Отож, у тексті СМП був сигматичний аорист – сбисть. У наступному слові теж одна помилка – написано «ъ» замість «у». Треба читати: звѣрину (збірн. ім.). Кінець фрази зрозумілий: въ стады.

Гадане написання фрази:

17. крычатъ тѣлѣгы полунощы (П).

К: телѣгы, полунощи. Заміна «ѣ» – «е», «ы» – «и». (Див. п. 4, 5).

18. Уже бо бѣды его пасетъ птицъ подобно (П).

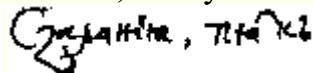
К: пасетъ; КП: подобно. Різнонаписання -ть (П) – -ть (К) у 39 словах пояснюється тим, що одна і та сама форма СМП – скорочене написання слова з надрядковою буквою «т» – одержало в К і П різне орфографічне наповнення. Автор К переписував протограф, у якому в усіх дієсловах з виносною «т» було поставлено -ть. Автор П, звіривши свою розшифровку з СМП, орієнтувався на орфографічні норми XVIII ст. і всюди проставив закінчення ть. У слові подобію (ПК) зроблена помилка. Треба: по дубію (див. ЦНБ НАН України. ДА/Леб. 309, арк. 175).

19. Дльго ночь мркнетъ (П).

К: долго, мръкнетъ. Щодо різнонаписання дльго (П) – долго (К) див. п. 1. А різнонаписання мркнетъ (П) – мръкнетъ (К) може пояснюватись тим, що «р» стояло над рядком і було внесене в рядок у К з «ь», а у П – без «м'якого знака». У ЩУК, як і у П, – мркнетъ.

20. Съ заранія въ пяткѣ...(П).

К: С заранія; пѣкѣ. Ми вважаємо, що в СМП прийменник був разом зі смисловим словом, а у слові пяткѣ буква «т» була над рядком. Гадане написання:

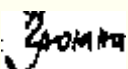
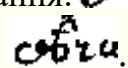
21. Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо (П).

К: дремлетъ; Олгово. Див. п. 18, 14.

22. Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють съморя стрѣлами (П).

Майже в усьому тексті у слові стрелы (К) – стрѣлы (П) відбувається ця заміна. Детальніше про це в п. 4. Прийменник «с» писався в СМП разом з іменником – сморя.

23. Были вѣчи Трояни...(П).

К: Зояни; КАР: сѣчи. Лігатура Тро- прочитана як Зо-. Гадане написання:
Графема «в» прочитана М.М. Карамзіним як «с». Можливе накреслення: .

24. Ступаеѣ въ златѣ стремень въ градѣ Тьмутороканѣ. Тоже звонѣ слыша давный великий Ярославъ сынѣ Всеволожѣ...(П).

Різнонаписання: Тьмутороканѣ (К) – див. п. 14. У слові Тоже (замість «той же») загублений ярчик після «то»; подібний випадок див. у п. 3.

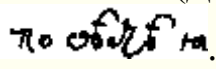
У ПК: Ярославѣ; П: Всеволожѣ; К: Всеволожѣ. Вважаємо, що у першому випадку загублено надрядкову букву «л», а у другому – виносну букву «д» було прочитано як «ж».

У перекладі К звонѣ передано словом «звук». У цьому випадку «о» було прочитано як «у». (Зворотне змішання: у ЩУК «у» прочитано як «о» у слові «студеную» (тобто «студеною») і виправлено.)

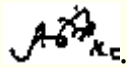
25. ... и на Канину зелену наполому постла (П).

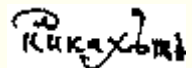
У перекладі П: «он положен на конскую попону зеленую». Можливо, накреслення «а» у слові Канину було прийнято за «омегу».

26. Съ тояже Каялы Святоплѣкъ повелѣя отца своего... (П).

М.М. Карамзін читав: по сѣчѣ я., тобто «після битви забрав». (Див. Карамзін Н.М. История Гос. Росс. – Т. III. – Прим. 268.) Справді, Святополк не брав участі у битві 1078 р. на Нежатиній ниві, у якій загинув його батько Ізяслав Ярославич, а лиш забрав тіло князя з поля битви і поховав у храмі св. Софії Київської. Пропонують також читати: «повелѣ я(ти)» або «полелѣя» тощо. О.Ф. Малиновський зафіксував, як і Карамзін, інший поділ слів: «по велѣ я». Отже, цілком можливо, що тут було три різних слова, а не два. Друге слово перші дослідники прочитали – велѣ, а Карамзін – сѣчѣ, тобто знову букву «в» (мабуть, графему в латинському варіанті) прочитав як «с» (див. п. 23). Передостання графема нагадувала О.І. Мусіну-Пушкіну «л», а Карамзін побачив у ній «ч». Яке ж накреслення могло нагадувати водночас і «л» і «ч»? На нашу думку, це могла бути лігатура «ст» київського скоропису XVI-XVII століть. Треба читати: по вѣстѣ я, тобто «одержавши звістку, забрав...». Такий вираз зустрічається в рукописах XVII ст. (Див. ЦНБ НАН України, ф. VIII, 107м (57), арк. 4). Гадане написання: .

27. ... рѣтко ратаєвѣ кикахуть (П).

ПК: рѣтко; надрядкова буква «д» могла бути прочитана як «т»: .

ПК: кикахуть; не прочитана надрядкова буква «л»: . Те ж і у слові кычеть: Ярославна «рано клычеть».

28. То было въ ты рати, и въ ты плъкы...(П).

У перекладі О.Ф. Малиновського «въ ты плъки» прочитано як «оть тогдашихъ. войскъ»». У цьому випадку прийменник в писався разом з наступним словом ты і був прочитаний як «о», а буква «ы» розібрана як «ъ». Гадане написання: *отъ*.

29. Встала обида въ силахъ Дажь-Божа внука... (П).

Різнонаписань у текстах К і П тут немає. Однак у перекладі К витлумачено – «осталась победа» замість встала обида. Вважаємо, що переклад зроблено прямо з оригіналу СМП. У цьому випадку префікс в- був прочитаний як «о» (див. п. 28); слово «обида» розпочиналось із «омеги», що нагадувала «по»; буква «и» була замінена на «е». Гадане накреслення:

30. Вступилъ дѣвою на землю Трояню...(П).

Переклад П: «...вступив девою на землю Троянову». Ми вважаємо, що обіда обернулась бідною, а не дівою, тобто чвари князів обернулись бідною, половецькою небезпекою. Тут певна гра слів: обіда – біда. Про «діву» не може бути й мови.

Можливе написання: *остала лобарда*.

Графема букви «б» без верхньої горизонтальної лінії (накреслення схоже на «м'який знак»), як фіксує О.І. Соболевський, з'явилась у київському скоропису ще в XVI ст. (Соболевский А.И. Славяно-русская палеография. – СПб., 1908. – Таблица XVII; ЦНБ ПАН України, ДА/216, арк. 99, 1599 р.). Така ж графема була і в московському скоропису, але для букви «д». (Беляев И.С. Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV-XVIII столетий. – М., 1907. – С. 16; ЦНБ НАН України, ф. VIII, оп. 410). З часом київський скоропис запозичив це написання букви «д», але лишилось поряд з ним подібне написання букви «б» (Див. Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису. – С. 40, 89). Відрізнити їх можна лише в контексті, за змістом слова. Але і тут можливі помилки. Так, у перекладі «Слова» з архіву Воронцових (В) знаходимо «дѣда» замість «бѣда» або в «Девгениевом деянии» – о бръзости замість «о дръзости». (Див. Слово. – М., 1800. – С. VII; Кузьмина В.Д. Девгениево деяние. – С. 212.)

31. ... смагу людемъ мычючи въ пламянѣ розѣ (П).

Слово «людемъ» взято із К. О.Ф. Малиновський переклав: «мучить людей в пламенной росе». Тобто графеми «ы» і «з» були прочитані відповідно як «у» і «с». Буква «ы» схожа на «у» в новгород-сіверському скоропису. Графічний варіант «з», схожий на «с», зустрічається в київському скоропису середини XVII ст. Таке ж змішання у К і П: «чрезъ злато ожереліе» (К) – «чресъ.... » (П); у «Девгениевом деянии»: «слесе» замість «слезе». (Див. Кузьмина В.Д. Девгениево деяние. – С. 172.) У ЩУК: «слатый» замість «златый».

32. ...Святъславъ грозный великий Кіевскый (П).

К: грозный; выликий; Кіевскый. Вставна «д» (у слові грозный) – особливість української мови XII ст. і справді могла бути в оригіналі. У слові «выликий» буква «е» прочитана як «ы». Подібні графеми букви «е» знаходимо у Лохвицьких актових книгах (Див. Панащенко В.В. Палеографія українського скоропису. – С. 95.)

33. ... иссуши потоки и болота...(П).

У перекладі П: «иссушил источники и болота». Тут слово «потоки» витлумачено як «истоки» або «источники», тобто префікс по- прочитано як ис-: (Див. ЦНБ НАН України, ф. VIII, 107м (57), арк. 4).

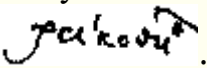
34. Ту Нѣмци и Венедици...(П).

Важливо відмітити, що «Венедици», «Русици» лише помилково передані так. Необхідно: Венедици, Русици. Так, у перекладі К: «разстреляем его соколицу». Тут в оригіналі соколича (чол., род. відм.) осмислено як соколица (жін. р.). Змішання ч–ц характерні для київського скоропису XVII ст. (Див. ЦНБ НАН України, ф. 129, оп. 1, од. зб. 1). Заміна ч–ц, ц–ч не фонетичне, а графічне явище.

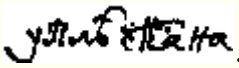
35. Си ночь съ вечера одѣвахъте мя...(П).

В академічних виданнях прийнята кон'єктура: «одѣвахуть мя». В київському скоропису XVII ст. зустрічається графема «у», схожа на «ъ» – з недописаною лівою верхньою частиною і закрученим правим кінцем, який часто утворював петлю (Див. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVII веков. – Л., 1928. – С. 111). Але в Щукінському списку: одева^{*}ге мя. Якби після літери «х» була повноголосна «у», то таке скорочення було б неможливе. Отже, кон'єктура непотрібна. Можливе написання : «одѣвахъ темя».

36. сыпахуть ми тыщами тулы поганыхъ тльковинь...женчугъ (П).

Різнонаписання: тльковинь (П) – тльковинь (К). У перекладах стало тримається слово «раковина»: «...крупный жемчуг в нечистых раковинах». Цілком очевидно, що текст СМП був сприйнятий неправильно – частина слова тл- була прочитана як ра-. Тобто буква «т» була схожа на «р», а буква «л» високого підйому – на «а». Гаданий вигляд слова: .

37. Всю ночь съ вечера босуви врани възгряху у Плѣсньска на болони бѣша дебръ Кисаню и не сошлю къ синему морю (П).

Різнонаписання між К і П лише одне: Плѣсньска (П) – Плѣньска (К). У перекладі К замість «у Плѣсньска на болони» – «утоптав плоскость». Проглядається прочитання «уплескана» замість «у Плѣсньска на...». Очевидно, у цьому випадку прийменник писався разом зі смисловим словом, а буква «н» була виносною в одній лігатурі з буквою «с»: . Надрядкові «нс» були повністю відтворені в П і лише «н» у К. Слово босуви було прочитане у Мусіна-Пушкіна як «до света», тобто буква «б» була прочитана як «д» (див. п. 30).

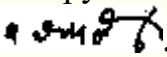
Привертає увагу дієслово доконаного виду «възгряти» у формі імперфекта 3 особи множини. Вважаємо, що в СМП був не імперфект, який передає тривалу дію, а плюсквамперфект «възгряли...бѣша». (Див. Успенский сборник XII–XIII веков. – М., 1972. – С. 55, 109, 356 та ін.). У ПК закінчення -ли прочитано як -ху. Така помилка практично можлива: мучючи прочитано у Малиновського як «мучить» (див. п. 31). До того ж букви «л» і «м» писались інколи схрещеними рисками. Так, «По морію» прочитано у перекладі К як «по Хоролю»; є й інші подібні помилки (див. п. 48).

Гаданий вигляд слова: .

Однаково спотворене в П і К слово «не сошлю». Можливо, тут буква «а» була прочитана як «л» (зворотну заміну див. у п. 36).

На нашу думку, «Всю» не є одним словом; треба читати: «В сю ноць».

38. ... и въ морѣ погрузниста...(П).

У даному випадку про море не йдеться. Автор говорить про половців, які розбіглись по Руській землі, як виводок гепардів, і погрузили (занурили) їх (тобто руських людей) у мор (біду, нещастя). Треба читати: .

39. Се бо Готскія красныя дѣвы...(П).

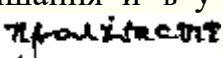
К: Готьскыя. Буква «т» стояла над рядком і була внесена в нього у тексті К з «ь», а в П – без нього (див. п. 10). Щодо змішання і–ы, то воно зустрічається часто і належить до графічних непорозумінь, про що вже мовлено вище (див. п. 5).

40. Нѣ нечестно одолѣсте, нечестно бо кровь поганую проліясте (П).

Основна проблема – написання «нечестно» замість несчетно. (Див. Яценко Б.И. Северские князья в «Слове о полку Игореве» // Русская литература. – 1981. – № 3. –

С. 106-110.) Саме слово має вигляд: .

Різнонаписання: проліясте (П) – прольясте (К) не змінює змісту слова і речення, але досить важливе з погляду палеографії. Начерк букви «і», що схожий на «ь» московського скоропису XVIII ст., є в новгород-сіверських рукописах XVII ст. (див. п. 5). Того самого характеру змішання и–ѣ у слові рѣзани (КАР) – резанѣ (ПК).

Можливе написання цього слова: .

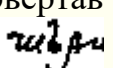
41. Нѣ рекосте, му жа имѣся сами...(П).

Переклад П: «Не говорят они, мы де сами...». Буква «ъ» прочитана як «е». Щодо різночитань у–ы, ж–д, то їх зворотні заміни див. у п. 37, 24. (ЦНБ НАН України, ф. VIII, 106 (Лаз. 48), арк. 168 зв.).

42. Не ваю ли храбрая дружина рыкають акы тури...(П).

Різнонаписання типу рыкають (П) – рыкають (К) характерне для багатьох слів у тексті пам'ятки. Вважаємо, що в СМП була надрядкова «т», яка у процесі упорядкування орфографії першими видавцями була доповнена «ь» у П і «ъ» у К (див. п. 18).

Складнішим для графічного відтворення є слово «тури», яке у перекладі К витлумачене як «тигри», тобто буква «т» була прочитана як «ти», а «у» прийнята за «г». У копії «Девгениева деяния» (ТИТ) теж зустрічаються написання «итити» замість «итти», «свети» замість «свет» (див. Кузьмина В.Д. Девгениево деяние. – С. 166, 146): у накресленні «т» верхня поперечна лінія лише почата, торкається лівої вертикалі і утворює знак, схожий на «т», інша частина схожа на літеру «и» (ЦНБ НАН України, ф. VIII, 107м (57), арк. 4.). Графема «у» схожа на «г»: єдиний верхній кінець букви «у», схожої на «м'який знак», повертає ліворуч і вниз (Див. Кісь Я.П.

Палеографія. – С. 62). Загальний вигляд слова: .

43. Галичкы Осмомыслѣ Ярославѣ! (П).

К: Осмомысле. Різнонаписання ѣ–е, як і у слові стрѣлы – стрелы, пояснюється різним розшифруванням в К і П графеми **б** (див. п. 4).

Значно більший інтерес викликає прочитання Гостомыслѣ у перекладі К. На нашу думку, буква «о» у слові «Осмомыслѣ» була передана «омегаю», в якій початок нагадував букву «г», а тому перекладач прочитав Го. (Див. Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису... – С. 63.) Буква «м» у цьому слові могла бути написана в латинському варіанті і прийнята за букву «т» (ЦДІА України, ф. 130, оп. 1, од. зб. 1). Така ж описка і в «Девгениевом деянии» (ТИТ): «есть» замість «есмь» (Кузьмина В.Д. Девгениево деяние. – С. 158). У рукопису ЩУК – Галичкий: можливо, що у протографі К і П були випущені з уваги ярчик або кендема на означення «й».

44. ... меча времени чрезь облаки...(П).

Тут заміна ы–и (див. п. 5), а також неправильне прочитання времени (ПК) замість «бремени». Графема «б» була така ж, як і у слові «сбисть» (див. п. 14). Гадане написання: **времѣны**.

45. ... отворяеши Кіеву врата (П).

У К інакше: отворяеши. Очевидно, в СМП була «омега», прочитана як «от»; звідси подвоєння приголосної «т». Гаданий вигляд слова: **оттвораеши**.

46. яко соколь на вѣтрехъ» ширяся (П).

У К: вѣтрѣхъ. Тут типова для П і К заміна с–ѣ (див. п. 4). У перекладі К: «на ветрель». Графема «х» прийнята за «л». (Зворотна заміна «л» на «х»: див. в п. 37).

47. Суть бо у ваю желѣзными папорзи подѣ шеломи латинскими (П).

К: желѣзній. Заміна ы–і описана в п. 5. Різнонаписання латинскими (П) – латинськими (К) пояснюється тут і в ряді інших випадків тим, що буква «н» (також: «в», «т», «р», «л» та ін.) була виносною. У П вона була внесена в рядок без змін, а у К – відповідно до орфографічних норм XVIII ст., тобто з додаванням букви «ь» (у інших випадках – «ѣ»).

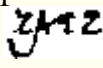
Привертає увагу слово «папорзи» (ПК). У ЩУК: напорзи, тобто змішання букв «п» і «н». Варіант перекладу «паробці» не може задовольнити, бо його написання палеографічно неможливе. Певний досвід прочитання фрази «свистъ звѣринъ въ стазби» (див. п. 14) підказує, що буква «ы» могла бути прочитана і як «бі», і як «зі» (Див. ЦНБ НАН України, від. рук., ДА/216, арк. 182.). Що стосується елемента папор-, то в ньому найбільший інтерес являє буквосполучення -ап-, яке в дійсності могло бути лігатурою «ом». Усе слово означає помори, залізні помори під шоломами латинськими. Мабуть, йдеться про Балтійське Помор'я і острів Рюген. (Див. ЦНБ НАН України, від. рук., ДА/Леб. 309, арк. 174; ЦДІА України, ф. 151, оп. 1, од. зб. 1; Яценко Б. Україна і Русь у ретроспективі // Індо-Європа. – 1991. – № 1.) Гаданий вигляд слова: **папори**.

48. И схоти ю на кровать, и рекъ...(П).

Перед цим мовиться, що Ізяслав Васильковим «притрепа славу» свого діда Всеслава і сам «при-трепанъ Литовскими мечи». А далі ясність зникає. Найпоширеніша думка,

що князь Ізяслав стікав кров'ю, поранений у бою з литовцями: исходи юна кровъ, а той рекъ. Але нам невідомо, чи був Ізяслав юним, чи старшим воїном. Окрім того, у цій кон'єктурі зникає словосполучення «на кровать», що, як і у «віщому сні» Святослава Київського, несе значне смислове навантаження. Вважаємо, що «исхоти» треба читати: положи – ~~тило~~. У розшифровці тексту «Слова» уже були випадки прочитання «ис» замість «по-» (див. п. 33), змішання «л» і «х» (див. п. 46), невпізнавання графеми «ж» (див. п. 41). Таким чином, полоцький князь Ізяслав «притрепа славу дѣду своєму Всеславу..., положи ю на кровать». Перші перекладачі «Слова» взагалі не читали в цій фразі «хоти» і правильно зрозуміли ключове слово – «Сего положив на одр» (Т); «На сем-то одре лежа» (переклад П). Але вони не зрозуміли надзвичайно цікаву алегорію: Ізяслав, смертельно поранений, поклав на смертний одр (кровать) і славу Всеслава Полоцького.

49. Единъ же изрони жемчюжну душу изъ храбра тѣла чресъ злато ожереліе (П).

К: жемчужну; чрезъ. Графема букви «у» в київському скоропису XVII ст. багато в чому нагадувала букву «ю» московського скоропису XVIII ст. (Див. почерк В.В. Крашеніннікова у книзі Г.М. Мойсєєвої «Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве». – Л., 1984). Накреслення «з», що схоже на «с», зустрічається в київських документах початку і середини XVII ст. (Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису... – С. 67). Не виключено, що в окремих випадках графема «з» сприймалась як латинське накреслення букви «с». Гаданий вигляд слова:

50. На седьмомъ вѣцѣ Трояни...(П).

К: седьмомъ, Зояни. Графічне пояснення див. в п. 14, 23.

51. Которое бо бѣше насиліе отъ земли Половецкыи! (П).

Деякі дослідники витлумачують «которое», як которою (тобто розбратом). Однак для такої кон'єктури немає підстав. Которое – займенник, що пов'язує означальне підрядне речення з головним. Закінчення -ое слід читати як -ої. У київських документах XVII ст. закінчення -ое (-ої) було досить поширеним. Наприклад, «церкви золотоверхое киевское» (ЦНБ НАН України, ДА/216, 1632 р. Див. також п. 6). Це закінчення -ое (-ої) збереглося у деяких сучасних північних говорах української мови: добре матки, жовте хустки. (Див. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 90.) У цьому ж реченні Половецкыи має все те ж закінчення – ї. Інші приклади – который, Рускыи – розглянуті в п. 6.

52. Тѣи клюками подпрѣся о кони, и скочи къ граду Киеву (П).

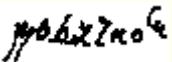
У розповіді про Всеслава все фантастичне: подпрѣся...и скочи на далеку відстань. Аналогічний приклад знаходимо у повісті про Девгенія: «И то слово изрек, и подпрѣся копием, и скочи чрез реку», в іншому місці: «и ухватив копие и подопрѣ в реку копищем, прескочи пеш...» (Кузьмина В.Д. Девгениево деяние. – С. 156, 176). Отож, ідеться не про коней, а про уміння воїна долати перепони з допомогою списа. Змішання п–н спостерігається і в ЩУК: «паведе» і «напорзи» замість наведе і папорзи.

53. Утръ же воззни стрикусы, оттвори врата Новуграду (П).

К: вазнистри кусы. Переклад О.І. Мусіна-Пушкіна: «вонзил стрикусы», він вважав, що «стрикусы» – це стінобитне устаткування. Однак києво-руська мова не фіксує «стрикусы» в такому значенні. Ми вважаємо, що тут неправильний поділ на слова. Треба читати: вознис трикусы. Слово «вознесь» вживалось в урочистому мовленні. (Див. Успенский сборник XII-XIII вв. – С. 197, 429, 431, 481 та ін.) Щодо слова трикусы, то його немає у відомих пам'ятках. І ми можемо осмислити його лише в його частинах. У М. Фасмера: «кус» – ніж, меч, зубець (Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. II. – С. 431). Але у Всеслава був не кус, а трикус або тризубець. Всеславу-чарівнику не потрібно було розбивати стіни Новгороду. Він відкрив ворота міста одним помахом трикус, символом влади великого київського князя, який тримав Новгород у васальній залежності. Саме тому автор «Слова», наперекір історичному факту, спочатку показує Всеслава у Києві на «золотому престолі», а згодом спрямовує його до Новгороду. Гадане написання: .

54. Всеслав «скочи влькомъ до Немиги съ Дудутокъ» (П).

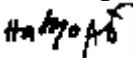
На думку деяких учених, «Дудутки» – село під Новгородом чи під Мінськом. Однак у «Слові» мовиться лише про Новгород, взятий Всеславом, і звідси (не з «Дудуток»!) Всеслав скочив до Немиги. Звернімо увагу на прийменник, що вживається перед географічною назвою: «изъ Бѣлаграда», «изъ Кыева» та ін. Отож, вважаємо, що у «Слові» немає географічної назви «Дудутки». Всеслав, пограбувавши Новгород, з великим «добытком» прийшов на Немигу. Слово «добыток» фіксується у давніх пам'ятках. Так, в Іпатському літопису розказано про Володимира Переяславського, який у 1183 (1184) р. «иде на Севѣрьскіѣ города и взя в нѣх много добыток» (ПСРЛ. – Т. 2. – С. 628-629). У «Слові» закінчення могло бути -токъ чи -ткомъ. У перекладі Т це слово осмислено із закінченням -м: «съ Дудутомъ». Отож, і в СМП могло бути -

ткомъ. Можливе написання: . Букви «о» і «ы» прочитані як «у». (Див. ЦНБ НАН України, ДА/Леб. 309, арк. 175; Панашенко В.В. Палеографія українського скоропису. – С. 59; ЦДІА України, ф. 146, оп. 1, од. зб. 1а.)

55. Ярославнынъ гласъ слышитъ (П).

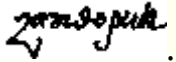
К: Ярославнымъ, слышитъ. У ЩУК: «дому» замість «Дону». Заміна її – м пояснюється особливістю написання «н» у латинському варіанті з поєднувальною рисою; вона була прочитана як «м». Про різнонаписання -ть і -ть див. п. 18.

56. Ярославна рано плачеть къ Путивлѣ... (П).

Різнонаписання: рано (П) – на морѣ (К); нлачеть (П) – плачеть (К), къ Путивлѣ (ПК). Варіант «на морѣ» (К) вважається помилковим. Але те ж прочитання і у перекладі К. Тому його слід брати до уваги. Ми вважаємо, що тут необхідно читати «на зорі». Ярославна звертається до сонця, коли встає зоря. І це логічно. Тут буква «з» була прочитана як «м». Можливе написання: . Заміна з–м пояснюється вибором орфографічного наповнення слова, у якому «т» було виносним (див. п. 18).

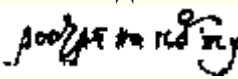
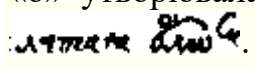
До особливостей протографа належить і описка «къ Путивлѣ» (ПК). У виписках М.М. Карамзіна: «затвори къ» замість затворивъ. Написання букви «в», прийняте за

«к», зустрічається в київському скоропису XVII і XVIII століть. Можливе написання:

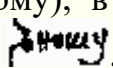

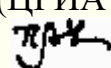
57. и струги ростре на кусту (П).

О.І. Мусн-Пушкін переклав: «и разбивает струги на кустах». Зміст збережено, але образ зникає. Вважаємо, що треба читати: «и струги ростре на корсту», тобто річка Стугна перетворила бойові кораблі або човни князів у гроби, у могили для воїнів.

Слово «корста» є у «Повісті врем'яних літ». Можливий вид фрази: . У цьому випадку лігатура «ор» була прочитана як «у». До речі, у фразі «летая умомъ подъ облакы» ЩУК дає інше прочитання – «летая орломъ...». Вперше воно було запропоноване М.О. Максимовичем у 1859 р. Якщо для кон'єктури є підстави, то, як бачимо, і тут «ор» прочитана як «у». Можливо, буква «р» стояла над рядком і разом з «о» утворювала накреслення, схоже на одну з графем «у». Можливе написання: . Надрядкове «р» могло бути і у слові «сребренеи»; у ЩУК: «себреной».

58. Уношу Князю Ростиславу затвори Дніпръ темні березѣ (П).

О.Ф. Малиновський переклав: «юному», і це найточніший варіант. Але і він не передає повною мірою змісту оригіналу. Зв'язки слів у реченні підказують, що тут можливе прочитання «Уноту», тобто «юнакові», або «уному» (юному), в якому латинський варіант літери «м» прийнятий за «ш». Гадане написання: . Поділ на слова у другій половині речення: «затвори дні при темні березі». Заміна и–ъ пояснюється тим, що «и(і)» київського скоропису XVII ст. багато в чому збігається з «ь» у київському скоропису XVIII ст. (ЦГИА СССР, ф. 834, оп. 4, ед. хр. 583, л. 143).

Див. також п. 40. Можливе написання: .

59. по лозію ползоша только (П).

К: ползаша, толко. У першому випадку «омега» могла бути прочитана як «о» і як «а»: . (див. п. 6). У другому випадку після «л» міг стояти ярчик, який у П був заповнений «ь», а у К залишений поза увагою (див. п. 14).

60. а вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею (П).

К: дѣвицею. Привертає увагу ідентичність и–ѣ, що притаманне для української мови. У тексті «Слова» буква «ѣ» читається як «і» або «и».

61. Слава Игорю Святъславича, буй туру Всеволоді, Владимиру Игоревичу (П).

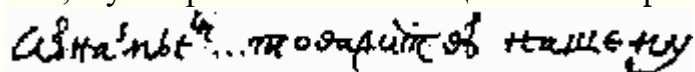
К: Святъславличъ, Всеволоде, Игоревичъ. В усіх трьох словах необхідне закінчення давального відмінка – у. Різнонаписання а–у, ѣ–у, ь–у, с–у пояснюються різними манерами написання «у» в київському скоропису XVI-XVII століть і їх розшифровкою порівняно з московським скорописом XVIII ст. (Див. ЦНБ НАН України, ДА/Леб. 309, арк. 175.)

Буква «у (ук)» з недописаною лівою верхньою частиною і була схожа на ь (м'який знак). Правий кінець букви «у (ук)», що витягувався майже по вертикалі, утворював накреслення, яке могло бути прочитане в московському скоропису XVII ст. як «ь»

(твердий знак). (Див. Филиппова И.С. Об употреблении букв ъ и ь в московских рукописях XVII века // Исследования источников по истории русского языка и письменности. – М., 1966. – С. 123; ЦГИА СССР, ф. 834, оп. 4, ед. хр. 583, л. 143). Напівлежача «ук» могла бути прочитана як «ъ» або «а» (у) правий кінець

закручувався праворуч і утворював петлю . У цьому випадку накреслення могло бути розшифроване як «ъ» (твердий знак) або навіть «ю» тим писцем, який орієнтувався на московський скоропис. (ЦНБ НАН України, ф. VIII, оп. 410, арк. 109.) Очевидно, так було прочитано жемчужну (П) замість «жемчужну» (К).

Іноді правий кінець з петлі виходив на лівий бік . У цьому варіанті «у (ук)» могла бути сприйнята як «е» або «ѣ» (у тексті: Всеволоде (К) і Всеволодѣ (П) замість «Всеволоду»). Усі ці накреслення зустрічаються в київському скоропису XVII ст. Так, в універсалі Б. Хмельницького 1652 р.:

(Див. Кісь Я.П. Палеографія. – С. 67) Така різноваріативність графем характерна лише для київського скоропису XVII ст.

РІЗНОНАПИСАННЯ В ТЕКСТАХ ОРИГІНАЛУ

Позначення: П – текст першодруку «Слова» (1800 р.); К – Катерининська копія; Щ – Щукінський список XVI ст.; Є – виписка І.П. Єлагіна; Кр – виписки М. Карамзіна; М – виписки О. Малиновського.

Примітки: 1) першим показано варіант написання, прийнятий у цій публікації; 2) збігання Щ, Є, Кр, М з П окремо не фіксуються; 3) підкреслені кон'єктури.

Заголовок: П пльку; К полку; Щ пльку.

1. Щ бѣшетъ, КП бѣшетъ; П начѣти, КМ начѣти; 2. П пльку, К полку; 3. П Святѣславлича, ЩК Святѣславлича; 4. П тѣй, К тѣ, Щ той; ЩК былинамъ, П былинамъ; 6. П пѣснь, К пѣснѣ; 7. П растѣкашетъ, К растекашетъ, Щ растекашешъ; мысію: КП мыслію; 8. П вѣлкомъ, К волкомъ; 9. сызымъ: КП шизымъ; 10. П помняшетъ, К помняшетъ; П речъ, Щ рече, К рѣчь; П пѣрвыхъ, К первыхъ, Щ прѣвы(х); П усобицѣ, КМ усобицѣ, Щ усобицы; 11. П •І•, К 10^{тб}; ЩКМ соколовъ, П соколовъ; П лебедѣй, ЩКМ лебедеи; 12. Щ которѣи, КП которѣй; 13. Щ пѣснь, П пѣсь, К пѣснѣ, М пѣсни; ЩКМ Ярославу, П Ярославу; 14. П плькы, К полкы; П Касожьскыи, К касожьскыи; 15. КП Святѣславличю, Щ Святѣславличю, М Святославличю; 16. П •І•, К 10^{тб}; ЩКМ соколовъ, П соколовъ; П лебедѣй, ЩКМ лебедеи; 17. КП вѣщѣа, ЩМ вѣщѣа; 19. КП почнемъ, Є почне(м); 21. КП нынѣшняго, Щ нышняго; 22. ЩК умъ, П умъ; 23. КП сердца своего, Є сердце своимъ; 25. П наплѣнивъся, К наполнивъся; КП наведе, Щ паведе; 26. П Половѣцкую, К Половецкую; 29. КП воя, Щ нема; КП прикрыты, Щ прикрыты; 32. КП луцежъ, Щ лужецъ; 34. П бѣзъя, К бѣзъя; 36. К умъ по хотѣ, П умъ похотѣ; 39. КП конецъ, Щ конецъ; П Половецкаго, К Половецкого; 42. П стараго, ЩК старого; 43. П плькы, К полкы; 45. Щ орломъ, П умомъ, К умо(м); 46. КП славы, Щ славію; 48. Щ пѣснь, П пѣсь, К пѣснѣ, М пѣсни; П Ольга, К Ольга, Щ нема; 50. КП галици, ЩМ галицы;

51. ЩКМ Велесовъ, П Велесовъ; 53. КП звенить, Щ звѣнѣть; 57. П рече, К речъ; 58. П одинъ, К оди(н); 60. П бѣзъи, К бѣзъи, Щ бѣзъя; 61. КП осѣдлани, Щ оседлан и; 62. кмети: КП къ метѣ; 64. П възлелѣяни, ЩК възлѣлѣяни; 66. ЩКМ имъ, П имъ; 67. П имъ, К имъ; 70. П изѣострени, К изострени; 71. П скачють, К скачють; КП акы, ЩМ аки; П вѣлци, К вѣлци; 72. ЩКМ себѣ, П себе; 73. КП славѣ, Щ славы; 74. П вѣступи, К вступи; 76. П тѣмоу, К тмоу, Щ тѣмоу; 78. сѣистъ звѣрину въ стады: П свистъ звѣринъ въ стазби, ЩК нема; 79. ЩК кличѣтъ, П кличѣтъ; 80. въ Лузѣ: КП вѣлзѣ; 82. П Тѣмотораканьскѣй, К Тѣмотороканьскѣй; 84. П тѣлѣгы, ЩК телѣгы; П полунощѣ, К полунощи; 85. П лебеди, ЩК лѣбеди; 87. К пасѣтъ, П пасѣтъ; по дубію: КП подобію; 88. П вѣлци, К волци; ЩК вѣсрожать, П вѣсрожать; П яругамъ, К яругамъ; 90. КП бѣшуть, Щ бѣшуть; П чѣреныя, К чѣреныя, Щ чѣрлѣныя; 91. П Шеломѣнемъ, К шоломѣнемъ; 92. П Длѣго, К длѣго; П мркнѣтъ, К мрѣкнѣтъ; 94. П мѣгла, ЩК мѣгла; 97. П чѣреными, К чѣреными; 98. КП ищучѣ, Щ ищущѣ; 100. П Съ, К с; П пѣткъ, К пѣкъ;

101. П рассушѣсь, К рассушѣсь, Щ рассушѣсь, М рассушѣсь(ь); 103. КП съ ними, Щ с ними; 104. П орьтѣмами, К орьтѣмами; П начѣша, К начѣша; 106. А всякѣи узорочѣя Половѣцкѣи: КП и всякѣи узорочѣи; П Половѣцкѣи, К Половецкѣи; 107. П чѣрленъ, К чѣрленъ; П чѣрлена, К чѣрвлена; 108. К Святѣславличю, П Святѣславличю, Щ Свят(ѣ)славличю; 109. К дремлетъ, П дремлетъ; П Ольгово, ЩК Олгово; 110. П залѣтѣло, К залѣтѣло, Щ залѣтело; 111. Щ не было оно, П небылонъ, К не было нѣ; 112. П чѣрный, К чернѣй; 113. ЩК бѣжитъ, П бѣжитъ; П вѣлкомъ, К

волкомъ; 115. Повѣдають: П повѣдають, К повѣдают; 116. П чръныя, К черныя; Щ тучи, П тучя, К туча; ЩК съ моря, П съморя; К идутъ, П идутъ; 117. ЩК хотятъ, П хотятъ; П Д, К 4; 118. КП въ нихъ, Щ в нихъ; П мльнѣи, К молнѣи; 120. П великаго, ЩК великаго; 122. П потручяти, ЩК потручати; 123. П великаго, ЩК великаго; 124. П земль, К земле; КП не шеломянемъ, Щ за шеломянемъ; 125. П стрѣлами, К стрелами; П плѣкы, К полки; 127. П текутъ, К текутъ; 128. ЩК прикрывають, П прикрывають; 129. П отъ моря, К от моря; 130. П плѣкы, К полки; 132. П чрълеными, К чръвлеными; 133. П Всеволодѣ, К Всеволоде; 135. П стрѣлами, К стрелами; 136. КП гремлеши, Щ грѣмлеши; 137. П поскочяше, ЩК поскочаше; 138. П златымъ, К златымъ; Щ слатым(ъ); 139. ЩК лежать, П лежать; 143. П забывъ, К забывъ; 144. П Чрънигова, К Чернигова; 146. П Трояни, К Зояни; 148. П плѣци, К полци; 149. П Ольга, ЩК Олга; П Святъславличя, ЩК Святъславлича; 150. П тѣй, К той; П мечемъ, К мечемъ;

151. П стрѣлы, К стрелы; 152. П Тмутороканѣ, К Тмутороканѣ; 153. Той же: КП тоже; Щ Ярославль, КП Ярославъ; Щ Всеволод(ъ), П Всеволожъ, К Всеволожъ; 158. П Святоплѣкъ, К Святополкъ; по вѣстѣ я: КП повелѣя; 160. КП сѣяшется, Щ сѣяшеться; 162. П погибашеть, К погыбашеть; 163. ЩК человѣкомъ, П человѣкомъ; М человѣком(ъ); 164. кликахуть: КП кикахуть; 168. П полетѣти, ЩК полѣтѣти; КП уедіе, Щ уѣдіе; 169. П плѣкы, К полкы; 172. ЩК летятъ, П летятъ; П стрѣлы, К стрелы; 173. К гримлютъ, П гримлютъ; 174. ЩК трещать, П трещать; КП незнаемъ, Щ назнаемъ; КП среди, Щ срѣди; 175. П чръна, К черна; 179. П давечя, К давеча, Щ далече; 180. П плѣкы, К полны; ЩК заворочаетъ, П заворочаетъ;

182. П бишася, К бишась; 188. КП полегоша, Щ полѣгоша; 190. КП древо, Щ дрѣво; Щ съ тугою, КП стугою; 193. КП Дажь-Божа, Щ Даждь-Божа; 194. Щ вступила, КП вступилъ; бѣдою: КП дівою; 195. П крылы, ЩК крилы; П синѣмъ, К синемъ; П море, ЩК морѣ; 196. КПМ плещучи, Щ плѣщучи; 197. П княземъ, К княземъ; 200. П начяша, ЩК начаша; П мльвити, К молвити;

201. ЩК себе, П себѣ; 204. П храбраго, ЩК храброго; П плѣку, К полку; П крѣсити, К кресити; 205. П за нимъ, К за нимъ; 207. К людемъ, П нема; 208. П рускія, ЩК рускыя; П въсплакашась, ЩК въсплакашася; 209. П намъ, К намъ; 210. П очима, К оочима; 211. потребити: КП потрепати; 214. П тече, ЩК утече; П средь, ЩК среді; К Рускыи, П Русский; 218. П Святъславлича, К Святъславличя; 219. К отецъ, П. отецъ; Щ Святъславъ, КП Святъславъ; П Грозный, К грозный; П великий, К выликий; П Кіевскый, К Кіевскый; 220. П сильными, К силными; П плѣкы, К полкы; 221. КП Половецкую, Щ Половецкую; 223. П взмути, К в'змути, Щ възмути; П рѣки, К рѣкы; 224. П потоки, К потоки; 225. П поганаго, К поганого; П желѣзныхъ, К желѣзны(х); П великихъ, К великихъ; П плѣковъ, К полковъ; П Половецкихъ, К Половецкыхъ; 230. КП Греци, Щ грѣци; 231. П кають, ЩК кають; 232. П Половецкія, К половецкыя, Щ Половѣцкыя; 234. П высѣдѣ, К высѣде, Щ выседе; КП сѣдла, Щ седла; 238. ЩК Святъславъ, П Святъславъ; П сонъ, К со^н; 239. одѣвахъ темя: КП одѣвахъте мя, Щ одевах(ъ)те мя; П чръною, К черною; П кровати, К кровати, Щ кроватѣ; 240. П трудомъ, К трудо^н; 241. К тлъковинь, П тлъковинь; 242. ЩК нѣгуютъ, П нѣгуютъ; К дѣскы, П дѣскы; КП кнѣса, Щ кнеса; 243. ЩК въ моемъ, П вмоемъ; П златовръсѣмъ, ЩК златовръсемъ; 244. Въ сю: КП всю; 245. възгряли: КП възгряху; П Плѣсньска, К Плѣньска; 246. несошася: КП несошлю; 248. П слѣтѣста, К слетѣста; П Тмутороканя, К Тмутороканя; 250. П крильца, К крилца;

251. самаю: КП самого; П опустоша, ЩК опуташа; 252. П 'Г', К 3^и; 253. П помѣркоста, К померкоста; 254. Щ съ нима, КП съ нимъ; 255. П тъмою, К тмою, Щ тъмою; 257. П аки, ЩК акы; 258. въ морѣ ѡпогрузиста: КП въ морѣ погрузиста; 262. К Дивѣ, П дивѣ; 263. П Готскія, ЩК готскыя; 264. ЩК поють, П поють; 265. Щ леліють, КП лелѣють; 266. П веселія, ЩК веселія; 267. П Великій, ЩК великій; П Святславъ, ЩК Свят(ъ)славъ; КП слезами, Щ съ слезами; 268. П сыновчя, К сыновча; 271-272. Нѣ несчетно одолѣсте, несчетно бо...: КП Нѣ нечестно одолѣсте, нечестно бо...; 272. П проліясте, К прольясте; 273. П жестоцемъ, ЩК жестоцѣмъ; 275. КП сребренеи, Щ себренеи; 278. П Шельбиры, К Шельбиры; 279. П Ольберы, К Олбѣры; 280. П бес, К бесѣ; К щитовѣ, П щитовѣ; П плѣкы, К полны; К побѣждають, П побѣждають; 281. П въ, К в; 283. П похитимъ, К похытимъ; 284. заднею: КП заднюю; П подѣлимъ, К подѣлимъ; 285. омолодити: КП помолодити; 286. П мытехъ, К мытѣхъ; К бываетъ, П бываетъ; 287. ЩК птиць, П птиць; 288. К дасть, П дасть; 290. нынечи: КП на ниче; 291. у Римѣ: ПУримъ, К ури^и; 292. П Володимиръ, К Володиміръ; 295. КП прелетѣти, Щ прилетѣти; КП издалеча, Щ издалѣча; 297. П раскропити, К роскропити; 300. КП резанѣ, Щ рѣзанѣ, К рѣзани;

301. П живыми, К нема; П стрѣляти, К стреляти; 304. КП злаченными, Щ значеніи; 305. ЩК рыкають, П рыкають; П акы, К аки; 306. КП калеными, Щ калѣными; 307. П Господина, К гна; КП стремянь, Щ стремяна; 309. П за, К зане; 311. П Святславлича, ЩК Святъславлича; 312. Щ Галичкыи, КП Галичкы; П Осмомыслѣ, К Осмомысле; 313. П златокованнѣмъ, ЩК златокованнемъ; 314. П Угорскыи, ЩК угорьскыи; П плѣки, К полки; 316. ЩК затворивъ, П затвори въ; 317. бремени: КП времени; П облаки, ЩК облакы; 319. ЩК текуть, П текуть; 320. П отворяеши, ЩК отворяеши; 321. П стрѣляеши, К стреляеши; П Салтани, ЩК Салѣтани; 322. П стрѣляй, К стреляй; КП Господине, Щ господинѣ; 325. ЩК носить, П носить; вашъ: КП васъ; П умъ, К умъ; 329. П вѣтрехъ, К вѣтрѣхъ; 331. П желѣзныи, К желѣзніи; поморы: КП папорзи, Щ напорзи; П латинскими, ЩК латиньскими; 332. П многи, ЩК многы; 334. ЩК повръгоша, П повръгоща; 335. КП поклониша, Щ подклониша; 336. П утрпѣ, ЩК утрѣпѣ; 337. КП древо, Щ дрѣво; 338. по Рси и: К Роси, Щ по Рси и; 339. П плѣку, К полку; П крѣсити, К кресити; 340. ЩК кличетъ, П кличетъ; П зоветъ, К зоветъ; 342. П Ингваръ, ЩК Ингваръ; К Мстиславличи, П Мстиславичи; 343. П шестокрилци, К шестокрильци, Щ шестокрилцы; 345. П Ляцкіи, ЩК ляцкыи; 346. П стрѣлами, К стрелами; 347. П Русскую, ЩК рускую; 350. ЩК течеть, П течеть;

351. П болотомъ, К болотомъ; Щ течеть, КП течеть; П Полочаномъ, ЩК полочаномъ; 352. П Васильковъ, К Васильковъ; П Литовскія, ЩК Литовьскыя; 356. положи ю: КП и схоти ю; 357. КП пріодѣ, Щ пріодѣша; 358. П звѣри, К звери; 359. Щ не быст(ь), П не бысь, К не бы; П Брячаслава, К Брячаслава; 361. П жемчюжну, К жемчужну; 362. П чресъ, К чрезъ; 363. П Унылы, К У ныли; 365. Щ трубятъ, КП трубить; 366. КП внуце, Щ внуци; 367. КП понизить, Щ понизите; 368. КП вонзить, Щ вонзите; 369. КП славѣ, Щ славы; 370. П начясте, ЩК начасте; 373. П седьмомъ, К седмомъ; П Трояни, К Зояни; 374. П Тѣй, К Тѣ; о копіе: КП окони; 376. П Кіевскаго, К Кіевьскаго; 377. П отъ нихъ, К от ныхъ; П звѣремъ, К зверемъ; П плѣночи, К полночи; 379. вознись трикусы: П возни стрикусы, К вазнистри кусы; П оттвори, К отвори; 380. П разшибе, К разшибѣ; 381. П влъкомъ, К волкомъ; съ добыткомъ: КП съ Дудутокъ; 382. ЩК стелють, П стелють; 383. ЩК молотятъ, П молотятъ; П харалужными, К халужными; 384. П животъ, К животъ; ЩК кладуть, П кладуть; 387. П сыновъ, К сыновъ; 389. П рядяше, К радяше; 390. П влъкомъ, К волкомъ; 391. П

изъ, К ись; 392. П влькомъ, К волкомъ; 393. П Полотскъ, ЩК Полотъскъ; 394. КП слыша, Щ слышаше; 397. П пръвое, К первое;

401. П пръвую, К первую; П пръвыхъ, К первыхъ; 402. КП Владиміра, Щ Владимира; П нельзъ, ЩК нелзъ; П Кіевскимъ, ЩК Кіевсьскимъ; 404. КП Давидовы, Щ Двдовы; 406. К пашуть, П пашутъ; 408. П Ярославнынъ, К Ярославнымъ; Щ Ярославнын'; глагъ ся слышитъ: П гласъ слышитъ, ЩК гласъ слышитъ; 409. КП незнаемъ, Щ незнаемъ; клычетъ: КП кычетъ; 412. КП жестоцѣмъ, Щ жестоцемъ; 413. К плачетъ, П плачетъ; 414. П вѣтрѣ, К вѣтре; 415. П Господине, К гне; 416. КП на моя, Щ номоя; 417. К бяшетъ, П бяшетъ; КП горъ, Щ горѣ; КП морѣ, Щ море; 418. КП господине, Щ господинѣ; 420. П Днепре, К Дне пре, Щ Днепрѣ; 421. П плѣку, К полку; 422. КП Господине, Щ господинѣ; 423. П на море, ЩК на морѣ; 424. на зорѣ: П рано, ЩК на морѣ; ЩК плачетъ, П плачетъ; Щ в, КП къ; 425. П слѣнце, К солнце; 426. П Всѣмъ, К всемъ; 427. П Господине, К гне; КП ладѣ, Щ лады; 428. Щ имъ, КП имь; 431. ЩК идутъ, П идутъ; 433. Половецкой: КП Половецкой; 435. зори: КП зари; 436. ЩК спитъ, П спитъ; 437. ЩК бдитъ, П бдитъ; 438. ЩК мѣритъ, П мѣритъ; П великаго, ЩК великого; 444. КП вѣшумъ, Щ вѣшумъ; 445. КП Половецкіи, Щ Половецкія; КП подвизашася, Щ подвизошася; 446. П поскочи, К поскачи; 448. П Вѣврѣжеса, К вѣвержеса; П брѣзь, К борзь; 449. П босымъ, К босы(м); П влькомъ, К волкомъ; 450. КП къ лугу, Щ въ лугу;

451. П мылами, К мглами; 452. ужину: КП ужинѣ; 453. П соколомъ, К соколо(м); КП полетѣ, Щ полѣтѣ; 454. П влькомъ, К волкомъ; 456. П брѣзя, К борзя; 457. ЩК Донецъ, П Донецъ; КП величія, Щ величіа; 461. П вльнахъ, К волнахъ; 462. П зелѣну, К зелену; П своихъ, К свои(х); 463. П мѣглами, К мглами, Щ мылами; 464. Щ его, КП е; П ветрѣхъ, К вѣтрѣхъ; 468. ростре на корсту: КП ростре на кусту; 469. Уному: КП Уношу; затвори днѣ при темнѣ березѣ: КП затвори Днѣпрѣ; 470. К Ростиславля, П Ростиславя; 473. съ тую: КП стую; 474. КП втроскоташа, Щ вѣстрокоташа; 475. ЩК ѣздитъ, П ѣздитъ; 477. П помлѣкоша, К помолкоша; 479. К по лозію, П полозію; К ползаша, П ползоша; 480. П только, ЩК толко; 481. ЩК кажутъ, П кажутъ; 482. ЩК пѣсньми, П пѣсьми; КП свѣтъ, Щ свѣт'; 483. Щ млѣвить, П млѣвить, К молвить; 484. Щ летитъ, П летитъ, К лети(т); 485. П стрѣлами, К стрелами; 486. П Рече, К Речь; 487. ЩК летитъ, П летитъ; 488. П дѣвицею, К дѣвицею, Щ девицею; 489. П рече, К рекъ; 492. КП Половецкомъ, Щ Половѣцкомъ; 493. и Ходына: КП и ходы на; К пѣснотворца, П пѣснотворца; Ольгови: КП Ольгова; 494. «Коганю! Хотъ и тяжко...»: КП коганя хоти тяжко; КП головы, Щ головѣ; 497. П небесѣ, К небесе; 500. П чрезъ, ЩК чресъ;

501. КП Богородици, Щ Бдци; 504. КП пѣвше, Щ пѣвши; П княземъ, К княземъ; 505. П молодымъ, К молоды(м); 506. Святъславличу: П Святъславлича, К Святъславличъ, Щ Свят(ъ)славличю; 507. Щ Всеволоду, П Всеволодѣ, К Всеволоде; КП Владиміру, Щ Владимиру; П Игоревичу, К Игоревичъ, Щ Игоревичю; 509. П христьяны, К христьяны; П плѣки, К полки.

ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЧИТАННЯ І ПЕРЕКЛАДУ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У тексті деякі графічні ознаки вказують на особливості звучання «Слова о полку Ігоревім». Так, різнонаписання славѣ-славы, дѣвицею-дивицею, кровави брѣзи тощо свідчать про те, що ѣ у «Слові» вимовляється як І, И, Ї. В окремих випадках переписувач ставить ѣ замість Е (землѣ, Всеволодѣ, Осмомыслѣ), але ці графічні варіанти можуть належати і до пізнішого часу, як, наприклад, у кременецьких книгах XVI ст.

Наявним є змішування И-І (Кыевѣ-Кіевѣ), І-И (прерыскаше-рискаше), що свідчить про різну передачу одного і того ж звука (И). Також: акы- аки, рѣкы-рѣки, облакы-облаки. Це явище не фонетичне, а графічне.

Закінчення дієслів теперішнього часу 3-ї особи однини і множини в СМП були у формах -тъ, -ть і з надрядковою Т. У протографі КП й тексті К останні були передані пом'якшено – -ть. А редактор тексту в першому виданні (можливо, О.І.Мусін-Пушкін) при повторному звертанні до тексту СМП віддав перевагу закінченню -тъ. Ключем до розуміння цього явища може бути написання в К трепещу^{тъ}, де збережено закінчення оригіналу. Отож, і в усіх інших випадках треба читати -тъ.

У СМП було багато виносних букв і в середині слів. У протографі і тексті К вони були внесені в рядок із супроводжуючими 10.5pt; Ъ та Ь, а в П – без них. Ми залишили в цій публікації варіант П, але при читанні відповідні місця треба пом'якшувати. Це стосується слів типу шестокрилци, а також суфікса – ьск- у словах типу Кіевьскыи (в К: Кіевьскыи). Адже в обох списках зустрічаємо: «между Угорьскыи».

Інколи на позначення пропущених 10.5pt; Ъ та Ь вживався ярчик. У протографі й тексті К він не був узятий до уваги, а в першому виданні ці літери були відновлені. Так і треба їх читати.

У СМП були написання з -ор-, -ол- і -рѣ-, -лѣ-. Окрім того, в окремих випадках букви Р та Л були або надрядковими, або з ярчиком, або складоутворюючими (наприклад, в К – чрлєныя; в П – мркнєтъ, утрпѣ). Ці скорочення були заповнені по-різному: у протографі та К вони були просвітлені (-ор-, -ол-), а редактор П віддав перевагу болгаризованим -рѣ- та -лѣ-. Але в усіх випадках написання типу плѣкъ треба читати полк. Це стосується і таких слів, як чрлєныя (черлєныи), мркнєтъ (меркнєтъ).

Зараз справді перспективним є повернення до системи реконструкції ритму, запропонованої Максимовичем – Житецьким – Тиховським. Вона одержала свій розвиток навіть в умовах тоталітарного режиму в дослідженнях Л. Махновця і Д. Лихачова. Близька до неї і кондакарна система віршування, ознаки якої зафіксував у «Слові» ще В. Бирчак (1910), а у 80-х роках до неї звернувся В. Німчук, зіставивши молитвословні графіти Софії Київської з окремими фрагментами «Слова».

Приступаючи до свого ритмічного перекладу «Слова», я вже був переконаний, що ритм повинен бути заданий змістом віршів. Тому пошукам ритму передувало вивчення історико-літературних джерел «Слова», зокрема літописних повістей про Ігорів похід, ставлення автора «Слова» до них. Мною встановлено, що автор «Слова» використав названі джерела, вступає з ними в полеміку. Цей факт і був ключем до реконструкції ритміки «Слова», у якій логічний наголос падав на кінець вірша:

Хіба не гоже було нам, браття, почати старими словами трудних повістей о полку Ігоревім, Ігоря Святославича?

Цілком очевидно, що йдеться про вже існуючі (старі) розповіді про Ігорів похід. В інших ритмічних перекладах ця особливість не врахована:

Л. Махновець

Чи не гоже було б нам, браття,
почати старими словами
повістей
про похід Ігорів,
Ігоря Святославича?

Д. Лихачов

Не пристало ли нам, браття,
начать старыми словами
печальные повести о походе
Игоревом,
Игоря Святославича?

Обидва перекладачі роблять логічний наголос на слові «браття», хоч визначальним тут є слово «почати», яке саме собою компенсує відсутність прямого додатка. Проте між цими перекладами є і суттєва відмінність. На думку Л. Махновця, названі старі ратні повісті могли стати зразком для поеми, а Д. Лихачов ототожнює саме «Слово» з цими повістями. Тут бачимо, як неправильно вибраний ритм спотворює зміст пам'ятки, і навпаки. До того ж не можна погодитись і з тим, що у більшості українських перекладів (ще з XIX ст.) фраза «Не лѣпо ли ны бяшеть...» перекладена умовним способом «було б». Це абсолютно недопустимо: імперфект «бяшеть» має бути представлений у формі минулого часу. І лише так розкривається зміст фрагмента (Про це в моїй статті «Зачин в «Слове о полку Игореве» // Русская речь. – 1989. – № 2).

У ритмічних перекладах Л. Махновця і Д. Лихачова текст «Слова» поділено на віршові рядки без будь-якого обґрунтування. При цьому Л. Махновець інколи інтуїтивно виходить на розміри дум, а Д. Лихачов часто збивається на ритм «частушек». Для утворення ж ритміки необхідне наукове підґрунтя, яке поширювалося б на весь текст «Слова». У запропонованому мною ритмічному перекладі 511 віршів, враховуючи заключне «Амінь». Рядки різноскладові, і ритм підтримується інтонацією – прискоренням або сповільненням проговорювання. Так давалася і внутрішня оцінка епізоду. Рядки об'єднані у строфи з 2, 3 або 4 віршів, а ті – в завершені смислові періоди, що є композиційними ланками твору. В кожному періоді по 5, 7 або найчастіше 9 віршів. Логічний наголос припадає, як і в думах, на кінець рядка, а в кінці строфи обов'язкова «інтонація завершення». Перший період, початок якого цитований вище, закінчується словами: «...сизим орлом під хмарами», складається із трьох строф у сполученні віршів 3-2-4. А вже наступний період – у сполученні віршів 2-4-3. У третьому – знову 3-2-4. За іншою ритмікою побудовані проби у стилі Бояна, зокрема розповідь буй-тура Всеволода про його воїнів-курян.

У свій час московські редактори спробували відмовитись від літери І перш за все, а також літери Ъ, замінивши російською Е, ліквідували 10.5pt; Ъ наприкінці слів

і після префіксів. Робилося все, щоб наблизити текст «Слова» до сучасної російської орфографії і так подати його читачеві, щоб якомога менше було видно ознак українського походження. Такі ж тексти друкували тоді і в українських виданнях, зокрема в 1952 році і пізніше. Але в 70-х роках ряд учених, серед яких був і я, переконав Інститут російської літератури (Пушкінський Дім) повернутися до тексту першодруку. Невідомо, якими мотивами керувався Л. Махновець, але його нововведення – це пряма наруга над оригінальним текстом. Такими ж неприйнятними є і його тлумачення різних дієслівних форм, зокрема перфекта, імперфекта й аориста. Він не лише не враховує відмінності між ними, а й часто в перекладі збивається на теперішній час, хоча потрібен минулий час у доконаному або недоконаному виді тощо.

У перекладі Л.Махновця неправильно витлумачені слова: **бѣшеть, речь, усобѣць, истягну, конець** (прийм.), **по хоти, жалость, убуди** (двічі), **не шеломянемъ, отступиша, слава, Что ми шумить, давечя, венедици, кають, Кисани, опустоша, похитимъ, злачеными шеломы, васъ умъ, поклониша, Которое** та ін. Тут я не торкаюсь так званих «темних місць», які перекладені Л. Махновцем без усякого натяку на науковий аналіз.

Зрозуміло, що в цьому випадку у мене був лише єдиний хід: повернутися до тексту першодруку 1800 року і провести самостійний аналіз оригінального тексту. При цьому з'ясувалося, що жодна з раніше запропонованих кон'єктур не підтвердилася – вони не пройшли перевірки за методом палеографічної трасології. Цей метод був розроблений мною ще у 70-х роках і застосований в аналізі тексту «Слова» вперше. Про цей метод див. ТОДРЛ – СПб. – 1992. – Т.45.

Борис ЯЦЕНКО

The Saga of Ihor's Folk, of Ihor, Son of Sviatoslav, Grandson of Oleh

I. Invocation

Say, brethren, has it not been fine for us to begin
with former words of hard war narratives
about Ihor's campaign*,
of Ihor Sviatoslavych¹.
This song, however, needs to begin with
deeds of nowadays
and not according to Boyan's² ideas.
If Boyan, the Oracle, wanted to make a song for
somebody,
he spread like a squirrel in the tree,
or a grey wolf about the fields,
or a bluish eagle under the clouds.
He recalled the stories about apartness of old times,
and loosed ten falcons upon a flock of swans.
Which of them a falcon reached,
it was at first to sing a song to old Iaroslav³,
to bold Mstyslav⁴, who had killed Rededia in view of
Kasoh troops,
to handsome Roman Sviatoslavych⁵.
But Boyan, brethren, did not loose ten falcons
upon the flock of swans.
He laid his wise fingers upon the living strings,
and they themselves glorified the princes.

So, brethren, let us begin this story
from old Volodymyr⁶
to present Ihor,
who weighed the idea by his strength
and sharpened by courage of his heart.
Filled with war spirit,
he led his bold folks
against the Polovtsian land
for the Land of Rus'.

II. Solar eclipse is a sign of external danger for the Land of Rus'. Sviatoslavyches are ready to defend it

Then Ihor looked up at the bright Sun
and saw that the darkness from it covered
all his warriors⁷
And Ihor said to them:

«Brethren and warriors!

It is better to be cut than to be captured⁸.
So let us mount, brethren, our fast horses
and see the blue river Don».
Fired the Prince's mind on his beloved⁹,
and the pity concealed that sign from him.
«To taste the Great Don I want, – he said, –
to break a spear at the frontier of the
Polovtsian field.
With you, Rusyches, want I to lay down my head
or to drink the Don with my helm».

Oh Boyan, the nightingale of ancient days!
How would you sing those troops,
skipping, nightingale, in the imaginary tree,
flowing like an eagle under the clouds,
twisting the glories of both halves of nowadays,
trotting on the pathway of Trojan¹⁰ over
the fields to the mountains.
So, would you sing a song of Ihor, a grandson
of Oleh¹¹:
«No storm has swept the falcons over the wide fields –
there are flocks of daws racing towards the Great Don».
Or should it sing, oh Boyan the oracle, the
grandson of Veles¹²:
«Horses neigh beyond the Sula –
Glory rings throughout Kyiv.
Horns blow in Novhorod –
banners stand in Putyvl».
Ihor waits for his dear brother Vsevolod¹³.
And that Fierce Bull Vsevolod says to him:
«Oh brother, thou art the only bright light
for me, Ihor!
We are both Sviatoslavyches!

Thus saddle, brother, thy fast horses
as those of mine are ready saddled at Kurs'k ahead!
My kurians are skilful warriors.
They were swaddled under the horns,
brought up under the helms,
fed near the spears.
Pathways are known to them,
and they are aware of ravines.
Their bows are taut,
the quivers are open,
the sabres are sharpened.

They race like grey wolves about the fields
seeking honour for themselves
and glory for their prince».

III. Rusyches on the march. The first victorious battle

Then Ihor the Prince stepped in his golden stirrup
and rode through the open country.
The Sun barred his way with darkness.
The night, groaning to him with storm,
awoke birds
and drove the beasts together in the herds.
The Wonder calls from the top of the tree
and lets convey news to the Unknown Lands in the Luh¹⁴,
to the Sea-Shore Country, to the Sula banks,
to Surozh and Korsun',
and to thee, the Ruler of Tmutorokan'!¹⁵

So Polovtsi ran by untrodden ways to the great river Don!
Their carts squeak at midnight,
say, the swans are dismissed...
Ihor leads his troops towards the Don.
Already his misfortune gathers birds in oak-trees,
and wolves growl threats in ravines.
Eagles with scream call beasts to bones,
foxes bark at scarlet shields!

Oh Rusovan Land*, Thou art already behind the rampart!

Long the night fades away!
But at last the sunrise fired.
Mist covered the plains.
Nightingales' trills are gone.
Talking woke up daws.
Rusyches barred the wide fields with
their scarlet shields,
seeking honour for themselves
and glory for then- Prince.
At early dawn on Friday they trampled
the pagan Polovtsian troops.
Spreading like arrows over the field
they galloped polovtsian fair maidens,
as well as gold, brocades and precious
velvet with them.
With cloaks, capes and leather-coats they

began to pave the bridges
over the bogs and muddy places.
And all kinds of Polovtsian patterns -
the scarlet banner, the white gonfalon,
the scarlet standard, silver staff -
for the bold Sviatoslavych!

Sleeps Oleh's brave nest in the field -
far have they flown!
They were not born for offence -
neither for falcon, nor for gerfalcon, nor for thee,
black raven, pagan Polovtstan!
Gzak runs like a grey wolf,
Konchak¹⁶ lays a track for him to the Great Don,

IV. The second battle

Early on the second day ab loody dawn fortells the light
Black clouds come from the sea,
trying to hide the four suns
and there within them blue lightnings flicker.
Soon there will be mighty thundering!

And the rain of arrows will come from the Great Don!
Here spears will be broken.
Here sabres will crash against Polovtsian helms
on the river Kayala near the Great Don!
Oh Rusovan Land, Thou art not already the
rampart!
The winds – Stryboh's¹⁷ grandsons – blow arrows from
the sea against Ihor's bold troops.
Earth rumbles.
Rivers muddily flow.
Dust covers the fields.
Banners tell that Polovtsi go from the Don and
from the sea
and from all sides encircled the troops of Rus'.
Devil's kids barred the fields with their cries.
And brave Rusyches blocked with their scarlet shields.

Fierce Bull Vsevolod!
Thou standest in the battle,
showerest arrows upon warriors,
clankest with hardy swords against their helms!
Where the Bull rushed,
gleaming by his golden helm,

there lie pagan Polovtsian heads,
hewn Avar helms by tempered sabres of thine,
Wild Bull Vsevolod!
He revenged for the wounds of dear brethren,
forgetting the honour and his life,
and his father's golden throne in Chernihiv,
and his dear wife's – fair daughter of Hlib¹⁸ -
manners and habits.

V. Remembrance of old times

There were ages of Trojan'.
There passed the years of Iaroslav.
There were Oleh's battles,
of Oleh Sviatoslavych.
That Oleh forged revolts with his swords
and sowed arrows on the earth.
He springs to the golden stirrup in the
city of Tmutorokan' -
and that very jangle was heard by great
Iaroslav's son Vsevolod¹⁹;
and every morn Volodymyr²⁰ closed his ears in Chernihiv.

It was Borys Viacheslavych²¹
whom Glory led to the Court
and laid the green cloth on the Kanyn
for Oleh's offence,
brave and young prince.
From the same kayala Sviatopolk²²,
getting the news,
took his dead father between Hungarian pacers
to Kyiv – to St. Sophia's Temple.

It was then at the times of Oleh Horyslavych
when properties of Dazhboh's²³ grandson got parcelled
and sprouted by apartnesses and were lost.
And human lives became shortened through
the princes' revolts.
Then on the Land of Rus' the ploughmen rarely called,
but ravens often croaked,
dividing corpses,
and daws began their talking,
when wanted to fly on the food.

VI. D e f e a t

That was in old battles and in old campaigns,
but the battle like this one had never been seen.
From dawn to evening,
from evening to the light there fly sharp arrows,
sabres clank upon helms,
tempered spears shatter in the Unknown fields
amidst the Polovtsian soil.

The black ground under the hooves was sowed with bones
and poured with blood.
They sprouted by grief on the Land of Rus'.

What is noisy for me?
What rings me early before dawn?
Ihor is turning his troops -
he pities his dear brother Vsevolod.

They fought for one day and fought for another day.
But on the third day at noon Ihor's banners fell down.
Here brothers parted at the fast Kayala.
Here they lacked of the bloody wine.
Here the brave Rusyches finished their banquet:
they gave to drink to the match-makers
and laid the heads for the Land of Rus'.
The grass bowed down with pity.
And the trees with grief bent to the ground.

So, brethren, a sad time set in.
Already the desert covered the power.
So injury arose amidst Dazhboh's grandson,
came by misfortune to the Land of Trojan',
splashed by swan's wings near the blue sea
at the river Don
and thus awakened its abundant times.

The princes' properties on the pagan lands were lost.
Because brother said to brother:
«This is mine and that is mine too».
And they began to call petty things great
and to forge plots against one another
just as pagans from all sides came with victories
over the Land of Rus'.

Oh, far did the falcon get on beating birds -
towards the sea!
But Ihor's brave troops can't rise again!

Grief and Sorrow screamed for them,
jumped over the Land of Rus',
carrying thirst to people in flaming horn.
Rusovan women wept and said:
«Already shall we our dear beloved neither
in mind conceive,
nor in thought think, nor with our own eyes see.
And no more we shall wear silver and gold».

So, brethren, Kyiv groaned from the grief
and Chernihiv – from disaster.
And distress flowed over the Land of Rus'.
Great sorrow poured over the Rusovan Land.
Meanwhile princes themselves forged plots
against one another,
and pagans themselves victoriously invaded
the Land of Rus',
took as a tribute womenfolk from every home.
Those two brave Sviatoslavyches, Ihor and Vsevolod,
woke up the falsehood,
which was put to sleep by their father Sviatoslav,²⁴
terrible, great ruler of Kyiv.
He looked like thunder and made pagans tremble with his
strong troops and steel swords.

He trod on the Polovtsian soil,
trampled hills and ravines,
stirred up rivers and lakes,
dried streams and bogs.
As in whirlwind he seized Kobiak-pagan
and pulled out from the sea shore,
from the great iron Polovtsian troops.
And Kobiak fell in the city of Kyiv,
in Sviatoslav's great hall.

Here the Germans and the Venedycheil²⁵,
here the Greeks and the Moravians
sing the glory of Sviatoslav,
mourn over Prince Ihor,
who sank well-being in the Kayala,
a Polovtsian river,
scattered the Rusovan gold.
Then Prince Ihor changed his golden saddle
for that of a nomad.
It was the gloom in the cities
and the merriment faded.

VII. Sviatoslav's dream and its meaning

Sviatoslav saw a turbid dream in Kyiv on the Hills.
«This night from eve I covered my head, – he said,
with a black shroud on bed of yew.
They poured me blue wine, mixed with sorrow,
strewed large pearls upon my breast
from empty quivers of pagan allies.
Already planks without spine pamper me in
my gold-roofed palace.
This night from eve grey crows had croaked by
Plisnes'k on the meadow in the Kysan' thickets²⁶
and rushed to the blue sea».

Then the boyars replied to the Grand Duke:
«Already, o Duke, sorrow has seized the mind.
There were two falcons who flew from the
father's golden throne
to get the city of Tmutorokan'
or to drink the Don with their helms.
Already the falcons' wings were cut with
the sabres of pagans
who put them into the iron fetters.
Dark fell on the third day:
two suns dimmed,
the both purple columns died out
and two young moons with them as well...
Oleh and Sviatoslav were clouded with murk*.

On the Kayala the dark overwhelmed the light.
Polovtsi spread across the Land of Rus'
like a pack of leopards
and dipped people in plague,
and gave wild joy to Khynova.

Already Blame has eclipsed Glory.
Already Violence has pulled out at Freedom.
Already Wonder has fallen on the ground.
Now the Gothic fair maidens²⁷ sing on the
shore of the blue sea.
They jingle with Rusovan gold and glorify
the times of Bus²⁸,
nursing thoughts of revenge for Sharokan'²⁹.
And we, your men-at-arms, lack of merriment».

VIII. Sviatoslav's appeal to princes

Then Sviatoslav the Great dropped the Golden Word
mixed with tears and said:

«Oh, my sons Ihor and Vsevolod!
Early in your years you began to disturb the
Polovtsian land with your swords,
seeking glory for yourselves.
But you won a lot of enemies
and spilled much blood of them.
Your brave hearts are forged in hardy steel
and tempered in courage.
Have you done this for my silvery grey hair?
I don't already see the might of my brother Iaroslav³⁰,
strong and rich in warriors.
Where is he with his Chernihovan boyars,
with Mohuts, and with Tatrans, and with Shelbirs,
and with Topchaks, and with Revuhas, and with Olbirs³¹?
Those overcome the enemies by battle cries without shields,
only with knives in the top of boots,
jangling in forfathers' glory.
But they said: «We'll dare alone -
we 'll increase past glory
and share coming glory amongst ourselves».

But is it wonder, brethren, if the old
becomes a young one?

A mature falcon chases birds high -
he stands for his nest.
But the main evil is that the princes don't help me.
And now good times have turned to the injury.
There in Rymiv the people cry out under the Polovtsian
sabres
and Volodymyr is under wounds.
Grief and sorrow to Hlib's son.

Great prince Vsevolod³²!
Not only in mind souldst thou fly from afar
to watch over thy father's golden throne!
Thou mayst splash the Volha with oars³³
and with helms empty the Don»³⁴.
If thou wast, then Polovtsian slave girl
would go for a nohata
and Polovtsian male slave – for a rezana.
Thou mayst shoot upon the land with alive spears, -
with the daring sons of Hlib³⁵.

You, bold Riuryk and Davyd³⁸!
Are there not your gilt helms by which the
enemies swam through blood?
Are there not your bold warriors who roared like bulls,
when wounded by tempered sabres in the Unknown field?
Step, lords, in golden stirrups for wrongs of our time,
for the Land of Rus',
for Ihor's wounds,
bold Sviatoslavych!

Halychian eight-sensed Iaroslav³⁷!
Thou sittest high on thy gold-forged throne,
propping the Hungarian mountains with thy iron troops,
blocking the pathway to the King,
locking gate upon the Danube,
throwing burdens over the clouds,
administering justice as far as the Danube.
Thy thunders spread upon the lands.
Thou openest the gates for Kyiv,
shootest from your father's golden throne
at sultans beyond lands.
Shoot, lord, at Konchak, the pagan slave,
for the Land of Rus',
for Ihor's wounds,
bold Sviatoslavych!

And you, brave Roman and Mstyslav³⁸!
Daring thought bears your mind to deed.
High you soar to deed in your courage
like a falcon which spreads on the wind
wishing to conquer a bird in the violence.
You have iron warriors from maritime country³⁹
under Latin helms.
They cracked the earth and many lands -
Khynova, Lithuanians, Iatviazians, Deremela and Polovtsi -
threw their short spears
and bowed their heads beneath those tempered swords⁴⁰.
But now, prince, the light dimmed for Ihor in the Sun
and a tree dropped leaves not for the good:
towns on the Ros' and on the Sula were shared⁴¹.
But Ihor's brave troops can't rise again!
The Don appeals to thee, prince, and invite
princes to victory.
Olehovyches, brave princes, are ready to fight.

Inhvar and Vsevolod

and those three Mstyslavyches⁴²,
six-winged of no bad nest!
Don't you spread your lands by victorious lot?
Where are your golden helms and Polish short
spears and shields?

Block the gates to the Field with your keen arrows
for the Land of Rus',
for Ihor's wounds,
bold Sviatoslavych!

Already the Sula no longer flows in silver streams
to the city of Pereyaslav.
And the Dvina flows in dirty streams to those terrible
Polochans under pagans' screams.
Single Iziaslav, Vasyl'ko's son⁴³,
clanged his swords upon Lithuanian helms,
frayed the glory of his grandfather Vseslav
and lay beneath red shields on the bloody grass,
cut down by Lithuanian swords.
He laid the glory on Ms death bed and said:
«Thy warriors, prince, were covered by the birds' wings
and beasts licked the blood».
There were no brothers there -
neither Briachyslav nor the other Vsevolod.
Alone he lost the pearl of his soul from
the brave body
through the collar of gold.
The voices were sad
and merriment dropped.
Horns blow in Horodno.

Iaroslav⁴⁴ and all Vseslav's grandsons⁴⁵!
Already lower your banners,
sheathe your damaged swords.
You have already sprung from forefathers' glory.
By your revolts you began to bring pagans into
the Rusovan Land,
into Vseslav's domain,
which was also exposed to attack from the
Polovtsian land.

During the seventh century of Trojan' Vseslav⁴⁶
cast lots for the maiden he desired.

With cunning he propped on the spear and jumped
to the city of Kyiv,

and with the staff touched the Kyivan golden throne⁴⁷.
Then he jumped from them like a fierce beast at
midnight from Bilhorod
under the cover of blue mist.
And in the morn he raised the Trident,⁴⁸
opened the gates of Novhorod,
broke the glory of Iaroslav,
jumped like a wolf with the loot to the Nemyha.
On the Nemyha they lay sheaves of heads,
thrash with tempered flails,
lay down lives on that threshing floor,
winnow souls from bodies.
The Nemyha's bloody banks were sown not with the good,
but with bones of sons of Rus'.

Vseslav the prince judged people,
gave towns to the princes.
But he himself scoured like a wolf at night.
From Kyiv he scoured till dawn to Tmutorokan',
crossed the pathway of the Great Khors⁴⁹.
For him in Polots'k early matins rang on
St. Sophia's bells
and he heard them in Kyiv.
Though the soul is prophetic in another body
still often misfortune fell upon him.
Once Boyan the Oracle told these clever words to him:
«Neither the wise, nor the rich, nor a care-free bird
can ever escape God's Judgement».

Oh, to moan is that for the Land of Rus'
when recalling old times and former princes!
That old Volodymyr⁵⁰ could not be nailed to Kyivan hills.
And now his banners belong to Riuryk and others -
to Davyd.
But bearing the horns, they only wave the tails...»

IX. Iaroslavna's lament

Say, to whom is anyone singing at the Danube?
That is Iaroslavna's⁵¹ lonely voice to be heard.
Like a seagull in the early morn she calls:
«I shall fly, she says, like a seagull along the Danube
and wet my silk sleeve in the river Kayala,
and wipe Prince's bloody wounds on his mighty body».

Iaroslavna weeps early in Putyvl' on the wall saying:

«Oh Wind, High Wind!
Why, Lord, dost Thou blow so fiercely!
Why dost Thou carry Khynova's arrows on your tireless
wings against the warriors of my beloved?
Hast Thou had few hills to blow under the clouds,
to loll the ships to the blue sea?
Why, Lord, hast Thou scattered my joy over the
feather-grass?»

Iaroslavna weeps early in the town of Putyvl'
on the wall saying:
«Oh Dnieper-Slovutych!
Thou didst bore stone mountains through
the Polovtsian land.
Thou didst loll on Thyself Sviatoslav's boats to
Kobiak's troops.
So loll, Lord, my beloved to me,
in order I send no tears early to the sea».

Iaroslavna weeps at dawn in Putyvl' on the wall and says:
«Bright and thrice-bright Sun!
To all Thou art warm and beautiful.
Why, Lord, hast Thou spread Thy burning rays
upon the warriors of my beloved?
In the waterless field Thou hast parched their bows
with thirst
and with grief hast closed their quivers».

X. Ihor's escape

The sea was sleepy.
The winds rush through the mist to the North -
God shows to Ihor the way
from the Polovtsian land to the Rusovan land,
to his father's golden throne.
The sunset faded.
Does Ihor sleep?
Ihor does not sleep.
Ihor in mind crosses the fields from the Great Don
to the small Donets'.

At midnight Ovlur⁵² whistled horses beyond the river;
and called the Prince;
it was time for Prince Ihor to run away.
The earth called and rumbled.
The grass rustled.

The Polovtsian tents began to move.
And Prince Ihor raced to reeds like a stoat.
like a white duck – on the water.

He leapt to his fast horse
and sprang from it like a grey wolf,
and sped towards the meadow of the river Donets'
and flew like a falcon under the mist
killing geese and swans for lunch, for dinner
and for supper.
When Ihor flew like a falcon,
then Ovlur raced like a wolf,
shaking off by himself the chilling dew -
they exhausted their fast horses.

The Donets' said: «Prince Ihor!
There is no small glory for thee,
and dislike for Konchak,
and merriment for the Rusovan land».
Ihor said: «Oh Donets'! There is no small glory for Thee
because Thou didst loll the Prince on Thy waves,
spread green grass for him on Thy silver shores,
cover him with warm mist in the shadow of green trees,
watch over him with drakes on the water, seagulls
on the streams, black ducks in the winds».
Didn't he say so?
The river Stuhna has a weak stream,
but swallowed up other brooks
and turned the boats into the coffins,
and shut for prince Rostyslav⁵³ bright days
on its bottom near the dark bank.
Rostyslav's mother mourned the young prince Rostyslav.
Flowers withered from sorrow
and trees with grief bent to the ground.

XI. Gzak and Konchak pursue Ihor

There no magpies began to chatter -
there were Gzak and Konchak on Ihor's path.
Then the crows did not croak,
the daws became silent,
the magpies did not chatter,
crawled in the rods.
Only -
the woodpeckers show the way to the river
with their knocks,

the nightingales announce the dawn with
their gay songs.

Gzak says to Konchak:

«If the falcon flies to the nest,
we will shoot at the falconet⁵⁴ with
our gilt arrows».

Konchak replied to Gzak:

«If the falcon flies to the nest,
we will enmesh the falconet with the charms
of the fair maiden».

And Gzak says to Konchak:

«If we enmesh him with the charms of the fair maiden,
we will have neither the falconet, nor the fair maiden,
and the birds will start to peck us
in the Polovtsian field».

XII. Apotheosis to Ihor, people's hero

Spoke Boyan and Khodyna – Sviatoslav's bards
of ancient Iaroslav's time – to Oleh:

«Kohan! It is difficult for thy head to be
without shoulders.

But it is also the misfortune for thy body to be
without the head»⁵⁵.

And just the same for the Rusovan land
to be without Ihor⁵⁶.

The Sun is shining in the sky -

Prince Ihor is in the Rusovan land.

Maidens sing on the Danube -

and their voices cross the sea to Kyiv.

Ihor rides along the Borychiv⁵⁷ to the Church of
the Holy Virgin of Pyrogoshcha⁵⁸.

The lands are glad.

The cities are cheerful.

Once they glorified the former princes
and now they will sing for the young.

Glory to Ihor Sviatoslavych,

to Fierce Bull Vsevolod,

to Volodymyr Ihorovych!

Hail to the princes and to the troops,

who fight for Christians against pagans.

Glory to princes and warriors.

Amen.

* Annalistic tales about Ihor's campaign were written in 1185-1186 (Pereyaslav), 1188 (Chernihiv), in 1190 and 1198 (Kyiv) and preceded "The Saga of Ihor's Folk" (1198).

1 Ihor Sviatoslavych (1151-1202) – prince, a principal in Putyvl', Novhorod-Sivers'k, Chernihiv, a Ruler of Kyiv in 1198-1201 (together with Riuryk Rostyslavych). His campaign against Polovtsi was in 1185. Sviatoslavych – father's name, means "son of Sviatoslav", as well "Rostyslavych" – "son of Rostyslav"; "Rusych", – "SON of RUS"; etc.

2 Boyan – a bard in the XI th century.

3 old Iaroslav (978-1054) – a prince of Novhorod the Great, then – Grand Duke of Kyiv (1019-1054), called "the Wise".

4 bold Mstyslav – Iaroslav's brother, a principal of Chernihiv, died in 1034.

5 handsome Roman – a Iaroslav's grandson; fought for his paternal principality – Chernihiv; was lured by Polovtsi in 1079.

6 old Volodymyr (1053-1125) – Iaroslav's grandson, called "Monomakh"; Grand Duke of Kyiv in 1113-1125.

7 The solar eclipse in the poem is a poetic image which shows that the Land of Rus' was in danger and it was Ihor's duty to defend it. Real eclipse was on the 1 st of May, 1185. But Ihor's troops were defeated before that time – on the 28th of April.

8 In 1184-1185 Ihor's principality was surrounded by enemies – Pereyaslav with which siverians were in the state of war, Suzdal' and its allies – Polovtsi. All of them were ready to invade Rus'.

9 The Author means Iaroslavna, Ihor's wife.

10 Trojan' – a Slavonic state on the Dnieper which was formed in the IV th century.

11 Oleh Sviatoslavych – a chernihovan prince who defended his principality in the 11 th century.

12 Veles – a Slavonic pre-Christian god who took care of trades and poetry. Old Slavonians devoted to him many poetic works which are called now "Velesova knyha" (Veles book).

13 Vsevolod Sviatoslavych – Ihor's brother, a prince of Trubets'k and Kurs'k; died in 1196.

14 Luh – (Meadow) – the territory in south-east of Rus'. It was occupied by Polovtsi.

15 Tmutorokan' – a town and principality. To my mind, it was situated on the top of the Don, in the Riazanian Land. In the 11th century it belonged to Chernihiv. In the 12 th century it was under the Suzdal' control.

* Rusovan Land means just the same as "The Land of Rus'". It is formed by analogy with adj. "Kyivan".

16 Gzak, Konchak – Polovtsian princes.

17 Stryboh – a Slavonic pre-Christian god.

18 Hlib's daughter – Vsevolod's wife, a daughter of Hlib Iuriyovych, a former Grand Duke of Kyiv.

19 Iaroslav's son Vsevolod – a Grand Duke of Kyiv; died in 1093.

20 Volodymyr – see number 6.

21 Borys Viacheslavych – a Iaroslav's nephew, a son of Viacheslav Volodymyrovych; died in 1078.

22 Sviatopolk – a Iaroslav's grandson; his father – Iziaslav, Grand Duke of Kyiv, died in 1078.

23 Dazhboh – a Slavonic pre-Christian god. D.grandson – the people of Rus'.

24 Sviatoslav III Vsevolodovych – the Grand Duke of Kyiv. He defeated Kobiak in 1184.

25 The inhabitants of maritime country – the southern coast of the Baltic sea between the river Oder and the river Elbe.

26 Plisnes'k, Kysan' – a fortress and a river in Halychyna. * The Author means Ihor's father Sviatoslav (died 1164) and grandfather Oleh (d. 1115). Their glory dimmed after the defeat of siverians.

27 The Goths were in the Crimea from the IV th to the XVIII th cent.

28 The Goths killed Slavonic king Bus at the end of the IV th century. 29 Sharokan' – a Polovlsian prince.

30 Iaroslav of Chernihiv (died in 1198).

31 Mohuts, Tatrans, Shelbirs, Topchaks, Revuhas, Olbirs – settlers of Chernihovan land.

32 Great prince Vsevolod (died in 1212) – a prince of Suzdal'. In 1177 he destroyed Riasan' with the help of Polovtsi and in 1185 he wanted to capture the Siverian land. Father's throne – Pereyaslav.

33 Vsevolod's campaign in 1182-1183.

34 Vsevolod's campaign in 1198.

35 sons of Hlib – Iziaslav and Volodymyr, princes of Pereyaslav; they were vassals of their uncle Vsevolod of Suzdal'.

36 Riuryk and Davyd – sons of Rostyslav, the Grand Duke of Kyiv (died in 1167). Riuryk (died in 1215) was a ruler in Kyiv together with Sviatoslav Vsevolodovych. Davyd (died in 1197) – a prince of Smolens'k.

37 Iaroslav of Halychyna (died in 1187) – Ihor's father-in-law.

38 Roman and Mstyslav – Volynian princes.

39 Slavonians warriors from the southern coast of the Baltic sea – ukrans and others.

40 Prince Roman's campaign in 1196-1198.

41 It was in 1195-1196 after the feudal wars between princes of Rus' and those princes who supported Vsevolod of Suzdal'.

42 Inhvar and Vsevolod and those three Mstyslavyches – Luts'k princes.

43 Iziaslav, Vasyl'ko's son – a prince of Polots'kian land.

44 Iaroslav of Novhorod the Great (till 1199); he was in conflict with Polochans in 1198.

45 Princes of Polots'k.

46 Vseslav of Polots'k (died in 1101) defended his principality and at last won in 1071.

47 Vseslav was a Grand Duke of Kyiv in 1068.

48 Trident – the Heraldry of Riuryk's Dynasty; now – State Emblem of Ukraine.

49 Khors – a Slavonic pre-Christian god.

50 See num. 6.

51 Iaroslavna – Ihor's wife, a daughter of Iaroslav of Halych. She married in 1067 or in 1068 and had five sons.

52 Ovlur – a Polovtsian, Ihor's servant.

53 Rostyslav – Monomakh's brother. He was drowned in 1093 when Polovtsi defeated the Rusovan troops.

54 falconet – Volodymyr, Ihor's son. He married Konchak's daughter and returned home in 1188.

55 To my mind, Boyan invited Oleh to the Chernihovan throne in 1094.

56 Ihor Sviatoslavych became the Great Duke of Kyiv (together with Riuryk Rostyslavych) in 1198.

57 Borychiv – a road in Kyiv which leads from the Podil to the Hill, "The town of Volodymyr". On that road Slavonians got their old gods down to the Dnieper in 988. And on the same road Ihor came to the Kyivan throne in 1198.

58 Pyrogoshcha – a holy icon which became a symbol of new Ukraine-Rus' of the 12 th century, in post-imperial period. Maybe, it means "The Fiery Sacrifice".

Borys YATSENKO
«THE SAGA OF IHOR'S FOLK» AND ITS EPOCH
(resume)

1. «The Saga of Ihor's Folk» (Slovo o polku Ihorevim) – a heroic epic of the 12th century – is closely connected with the period of consolidation of Ukraine-Rus' in the post-imperial epoch. Just at that time Suzdal'-Khynova, a Volga colony of Rus', became independent and threw all its military forces to subdue Kyiv and the Rusovan land. In 1177 Vsevolod of Suzdal' ruined Riazan' with the help of Polovtsian allies. And then in 1184 Volodymyr of Pereyaslav, Vsevolod's nephew, attacked Siveria, Ihor's principality, and robbed some towns. It was the beginning of a new Suzdalian aggression against Rus'. Meanwhile Polovtsians gathered their tribes and were ready to invade the Rusovan land.

In the poem this situation is expressed by means of the solar eclipse which was considered to be a sign of danger for Rus'. Therefore Ihor's going out against the enemies was inevitable. And really only Ihor's campaign prevented that catastrophic invasion. As a result Siveria was included in the system of defence of Ukraine-Rus'. So it was marked once and for all the north-eastern border between Ukraine as the former Parent State and Suzdal'-Khynova (later – Muskovia) which developed on its own root. This delimitation between two nations was already in the 12th century, but not because of the Tatar-Mongol aggression in the 13th century.

2. Ihor's campaign of 1185 was described in the Ukrainian chronicles of that time as the event of great significance. Those annalistic tales were written in 1185-1186 (Pereyaslav), in 1188 (Chernihiv), in 1190 and 1198 (Kyiv) and preceded «The Saga of Ihor's Folk» (1198).

The Pereyaslavan tale is hostile to siverians because of military conflict between them.

The Chernihovan tale is friendly to siverians and tries to explain their defeat by the bad influence of the solar eclipse on the mood of Ihor's warriors. But in the poem it was only a poetic image because really the eclipse took place after Ihor's defeat. The chernihovan tale and the poem were written by one and the same person. It was Ol'styn Olexych Prokhir's grandson, a chernihovan voivode (commander of an army) who took part in Ihor's campaign.

The Kyivan tales (1190 and 1198) are based on the chernihovan story, but they appeared under different political and military circumstances. The tale of 1190 in Kyivan chronicle of duumvirs Sviatoslav and Riuryk is neutral. But after Sviatoslav's death (1194) there was a severe feudal war between princes Monomakhovyches and Olehovyches for the repartition of Rus'. In 1196 Riuryk gave Pereyaslav to Vsevolod of Suzdal'. Thus Rus'-Ukraine found herself in captivity of hostile forces. Therefore Kyivan tale of 1198 is not

friendly to Ihor and tried to accuse Iaroslav of Chernihiv and Ol'styn Olexych of betrayal in the events of 1185.

«The Saga of Ihor's Folk» entered into polemics with Pereyaslavan and Kyivan (1198) tales in order to show that Ihor's heroic deeds in

1185 were for the sake of Ukraine-Rus'. The author hopes that Ihor who became the Great Prince of Chernihiv will save Rus' once more from hostile captivity in 1198.

3. The manuscript of «The Saga of Ihor's Folk» was already known at the end of the 17th century. The reminiscences of the poem were found in the book «Runo Oroshennoye» by Dmytro Tuptalo (1651-1709), a Ukrainian preacher and playwright, later – Rostov metropolitan in Muskovia. The first edition of this book was in 1680 in Chernihiv. In 1708-1709 D.Tuptalo presented that manuscript in a collection with other works to Spaso-Preobrazhens'kyi monastery of Iaroslavl' (Muskovia). But from the 30th the collection was kept in the library of the Rostov eparchy and was acquired by Alexei Ivanovich Musin-Pushkin in 1792.

4. A. I. Musin-Pushkin and A. F. Malinovs'kyi could not understand the manuscript which was written by the Kyivan cursive of the 17th century and differed from Muskov writings of that time very much. For example, at first they decided that the poem deals with the victorious campaign of Rusovan princes against Polovtsians in 1103. Musin-Pushkin began to translate the poem and made a lot of graphic mistakes.

The manuscript was read and transliterated in 1794-1795 by Mykola Bantysh-Kamens'kyi, a Ukrainian scientist, who was a director of the Moscov Archives. He also made the best translation of the poem in the 18th century.

Preparing the text of the poem to the first edition, M. Bantysh-Kamens'kyi put into practice a highly effective method: he did not change in the text none of the letters but opened titles of abbreviation, filled shortenings according to the orthography of the 18th century.

5. The first mention about «The Saga of Ihor's Folk» was found in the historic essay by Ivan Elagin «Opyt povestvovaniya o Rossii». In October 1792 he finished five parts of his work describing events till the beginning of the 15th century and presented them to Musin-Pushkin. Probably at that time he was acquainted with the poem and mentioned about it not in the description of 1185 (he already had not those materials), but in the 7th part of his «Opyt». To my mind, Elagin's acquaintance with the manuscript was not long. He did not even realize the contents of the poem and was sure that it was written in 1103.

The translation and the copy of the text which were found in 1864 among the papers of Ekaterina the Second were written on the Dutch paper with watermarks which were used in 1792 and in 1795 (Churchill W. A. Watermarks in papers in the XVII and XVIII centuries. Amsterdam, 1935). I consider that at first Musin-Pushkin prepared the translation of the poem and wrote on the paper of 1792. Then Bantysh-Kamens'kyi transliterated the text of the manuscript and wrote it on the same sort of paper of 1792. But the last two sheets of the translation were written on the paper of 1795 as well as «Contents». So, to my mind, the transliteration was made in 1795, just before that time when Musin-Pushkin gave those materials to Ekaterina the Second.

6. The text of the first edition, Ekaterina's copy, fragments which were written from the poem by Elagin, Malinovs'kyi, Karamzin as well as translations of the 18th century contain a lot of graphic mistakes and misunderstandings which are of the great value for the reconstruction of the manuscript. I came to the conclusion that the manuscript of Musin-

Pushkin was written by Kyivan cursive in the middle of the 17th century. It came from the copy of the 16th century together with Shchukin's manuscript.

Taking into account all graphic mistakes in the texts and fragments of the Saga, I reconstructed the manuscript by method of paleographic tracology (from the word «trace»), found rhythmic structure of the poem and translated it in modern Ukrainian and English languages.

Commentaries and List of my scientific works are at the end of the book.

7. «The Saga of Ihor's Folk» is studied all over the world. There are thousands of research works and essays about this epic. But only at the first half of the 19th century it was considered to be a heroic song of ancient Ukraine-Rus'. Later V. Belinski who did not deny Ukrainian character of the poem nevertheless compared it with «baby talk» – poetic in its form, but poor in contents. But the analysis of the poem in historic context of its epoch disproved this estimation. The Author concludes: «It is the misfortune for the body to be without the head and just the same for the Rusovan land to be without Ihor». Therefore Ihor Sviatoslavych came to the Icon of the Holy Virgin of Pyrogoshcha – the symbol of new Ukraine-Rus' – to receive blessings and discharge his duties as the leader of his people.

And now just like in old times «The Saga of Ihor's Folk» stands in defence of Ukraine – Our People and Power.

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПРАЦІ Б. І. ЯЦЕНКА З ПРОБЛЕМ
КИЄВО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
В 1970 – 2000 роках

1. Про Троянь // Архіви України. – 1970. – № 6. – С. 34-43.
2. Де і коли написане «Слово о погибели Рускыя земли»? // Український історичний журнал (УІЖ). – 1971. – № 2. – С. 55-60. .
3. Історична основа «Слова Данила Заточеника» // УІЖ. – № 12. – С. 59-67.
4. Коментуючи безсмертну поему... (Два звернення до Руської землі у «Слові о полку Ігоревім») // Радянське літературознавство. – 1973. – № 7. – С. 33-38.
5. Солнечное затмение в «Слове о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы (ТОДРЛ). – Л., 1976. – Т. 31. – С. 116 – 122.
6. Кто такой Борис Вячеславич «Слова о полку Игореве» // Там само. – Т. 31. – С. 296-304.
7. Про Золоте Слово Святослава Київського // Радянське літературознавство. – 1976. – № 5. – С. 53-59.
8. О.І. Маркевич про «Слово о полку Ігоревім» // Українське літературознавство. – 1976. – Вип. 27. – С. 108-113.
9. Северские князья в «Слове о полку Игореве» // Русская литература (Ленинград). – 1981.- №3. – С. 106-110.
10. «Слово о полку Ігоревім» і літописи // Календаріум'82. – Ужгород, 1981. – С. 85-86 (угор, мовою).
11. Живі струни «Слова» // Закарпатська правда. – 1975. – 26 жовтня.
12. Князь Ігор у «Слові о полку Ігоревім» // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 51-58.
13. Лаврентьевская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 году // Русская литература. – 1985. – № 3. – С. 31-42.
14. Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 году// Исследования «Слова о полку Игореве». – Л., 1986. – С. 38-57.
15. Словознавча конференція в Ленінграді // Радянське літературознавство. – 1986. – № 3. – С. 79-80.
16. К вопросу о перестановках в тексте «Слова о полку Игореве»// Русская литература. – 1987. – № 3. – С. 105-111.
17. Слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святославового, внука Олегового. Ритмічний переклад // Марсове поле. Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII ст. – К., 1988. – Книжка перша. – С. 50-68.
18. Роман Волинський у «Слові о полку Ігоревім» // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції 26-28 травня 1988 р. – Луцьк, 1988 – Ч. 2. – С. 43-46.
19. До тлумачення назв «Україна» і «Мала Русь» // Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції до 200-ліття від дня народження Михайла Лучкая. – Ужгород, 1989. – С. 163-165.
20. Троянь у «Слові о полку Ігоревім» (у співавторстві з санскритологом В. Яценком) // Историзм и обстоятельства возникновения «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов и сообщений второй научной конференции участников семинара по изучению «Слова». – Сумы, 1990. – С. 42-44.

21. «Отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря» (Хронологічні рамки «Слова»). – Там само. – С. 47-48.
22. Зачин в «Слове о полку Игореве» // Русская речь (Москва). – 1989. – № 2. – С. 107-110.
23. Про Велесову книгу // Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького. – 26-27 жовтня 1990 року. – Мукачево, 1990. – С. 31-33.
24. «Україна» і «Русь» в історичній ретроспективі. Повідомлення на Міжнародній конференції «Україна і Росія». – 22 грудня 1990 року.- Київ.
25. Про Велесову книгу. Доповідь у Спільці письменників України 24 квітня 1991 року. – Київ.
26. Україна і Русь у ретроспективі // Індоевропа. – 1991. – № 1. – С. 61-67.
27. Єдиний ланцюг часу. Від Трояні до наших днів // Космос древньої України. – К., 1992. – С. 283-296.
28. «Слово о погибели Рускыя земли» – київська пам'ятка XIII століття // Слово і час. – 1993. – № 5. – С. 13-17.
29. Про концепцію «Слова о полку Ігоревім» // Березіль (Харків). – 1993. – № 7-8. – С. 139-157.
30. Велесова книга – книга буття українського народу V-IX століть. Доповідь на конференції з проблем трипільської культури в Ін-ті філософії НАНУ 22 грудня 1993 року.
31. Велесова книга. Ритмічний переклад // Русь Київська. – 1994. – № 1.
32. Велесова книга – пам'ятка IX століття // Там само. – 1994. – №2.
33. Велесова книга. Ритмічний переклад (продовження) // Там само. – 1994. – № 2.
34. Велесова книга. Ритмічний переклад (закінчення) // Там само. – 1994. – № 3.
35. Велесова книга. Ритмічний переклад // Хроніка-2000. – 1994. – № 3-4. – С. 72-131.
36. Велесова книга – пам'ятка IX століття. Дослідження // Хроніка-2000. – 1995. – № 1. – С. 34-58.
37. Велесова книга. Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу I тисячоліття до нової доби – I тисячоліття нової доби (Упорядк., ритмічний переклад, підготовка автентичного тексту до друку, дослідження, довідковий матеріал Бориса Яценка). – К., 1994-1995. – 316 с.
38. Роман Волинський у «Слові о полку Ігоревім» // Літопис Червоної калини. – 1994. – № 7-9.
39. О некоторых особенностях рукописи «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – СПб., 1992. – Т. 45. – С. 251-263.
40. Об авторе «Слова о полку Игореве» (проблемы поиска) // ТОДРЛ. – Т. 48. – СПб., 1993. – С. 31-37.
41. Чому ми українці? // Новини Закарпаття. – 1994. – 23 серпня.
42. Про версії відкриття рукопису «Слова о полку Ігоревім» // Специфіка «Слова о полку Ігоревім» як літературної пам'ятки. Матеріали 7-ї Республіканської наукової конференції з питань вивчення «Слова». – Суми, 1994. – С. 9-11.
43. Символ державності України-Руси XII століття. Про Пирогощу в літописах і «Слові о полку Ігоревім» // Вітчизна. – 1994. – № 9-10. – С. 136-138.
44. Велесова книга – українська пам'ятка IX століття // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С. 132-135.
45. Загадки тризуба // Карпатський голос (Ужгород). – 1995. – 1 січня.

46. Унгари // Там само. – 1995. – № 3.
47. Епітафія Енеєві – праслов'янська пам'ятка XII століття до нової доби // Там само. – 1995. – № 6.
48. Поняття про Руську землю у Велесовій книзі. Доповідь на Всеукраїнській науковій конференції в Ін-ті філософії НАНУ 22 червня 1995 р. – Київ.
49. Велесова книга – пам'ятка України-Руси IX століття // Карпатський голос. – 1995. – № 8.
50. Велесова книга – пам'ятка України-Руси IX століття // Там само. – 1995. – № 9.
51. Реставрація старих догм («Слово о полку Ігоревім» в оцінці Б.О. Рибаківа) // Слово і час. – 1995. – № 4. – С. 74-79.
52. Про Велесову книгу. Презентація видання у Спільноті письменників України 21 грудня 1995 року. – Київ.
53. Про Велесову книгу // Українське слово, 1996, 11 січня.
54. Велесова книга – українська пам'ятка IX століття // Науковий збірник т-ва «Просвіта». – Ужгород, 1996. – № 1(15).
55. «Хронографу» – 5 років. Що далі? // Слово і час. – 1996. – № 6. – С. 93-95.
56. Таємниця осійського графіті VIII століття до нової доби // Українське слово, 1996, 15 серпня.
57. Велесова книга. Ритмічний переклад (уривки) // Українознавство. Хрестоматія. – К., 1996.
58. Українські джерела «Истории Российской» В. М. Татищева (Літописи XII ст. і «Слово о полку Ігоревім») // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 52-62.
59. Любецький синодик о героях «Слова» // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». У 5-ти т. – Санкт-Петербург, 1995. – Т. 3. – С. 189.
60. А.И. Маркевич // Там само, – Т. 3. – С. 220-221.
61. Море // Там само. – Т. 3. – С. 270-273.
62. Святослав Всеволодович // Там само. – Т. 4. – С. 273-276.
63. Святослав Ольгович Черниговский // Там само. – Т. 4. – С. 278-279.
64. Ярослав Всеволодович Черниговский // Там само. – Т. 5. – С. 291-293.
65. Походження тризуба // Українське слово, 1996, 3 жовтня.
66. Димитрий Ростовский и «Слово о полку Игореве» // Русская литература. – 1996. – № 4. – С. 117-122.
67. Загадки тризуба (із списком наукових праць Б. Яценка) // Визвольний шлях (Велика Британія, Лондон). – 1996. – № 4. – С. 476-481.
68. Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст. (Проект Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігоревім») // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 119-133.
69. Укри-унгари – наші предки // Українське слово, 1997, 7 серпня.
70. «Велесова книга» – героїчний епос України-Руси // Українська мова та література. Тижневик. – К., 1997. – № 33(49).
71. Слово о полку Ігоревім – український героїчний епос XII століття // Українська мова та література. – 1997. – № 34(50).
72. Напис із Кам'яної могили // Українське слово, 1997, 18 вересня.
73. Любецький синодик про героїв «Слова о полку Ігоревім» // Історія України. Тижневик. – 1997. – № 41.
74. Праслов'янська пам'ятка XII століття до нової доби // Українське слово, 1998, 15 січня.
75. Родопський напис // Українське слово, 1998, 16 квітня.

76. Не переклад, а белетристика (Велесова книга у тлумаченні О. Асова) // Українське слово, 1998, 16 липня.
77. «Слово о полку Ігоревім» та літописи XII століття. Літературний аналіз // Українська мова та література. – 1998. – № 33.
78. «Слово о полку Ігоревім» та літописи XII століття (продовження) // Там само. – 1998. – № 34.
79. «Слово о полку Ігоревім» та літописи XII століття (продовження) // Там само. – 1998. – № 35.
80. Велесова книга – українська пам'ятка IX століття // Альманах «Артанія». – 1996. – № 2.
81. «Слово о полку Ігоревім» та літописи XII століття (продовження) // Українська мова та література. – 1998. – № 36.
82. Сини Володимира Великого // Історія України. – 1998. – № 37.
83. «Слово о полку Ігоревім» та літописи XII століття (продовження) // Українська мова та література. – 1998. – № 37.
84. Про походження назв «Україна» і «Русь» // Українське слово, 1998. 17 вересня.
85. «Слово о полку Ігоревім» та літописи XII століття (закінчення) // Українська мова та література. – 1998. – № 38.
86. Письмена у знахідках археологів // Українське слово, 1999, 6 січня.
87. Слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святославового, внука Олегового. Ритмічний переклад // Українська мова та література. – 1997. – № 34 (50).
88. Слово о полку Ігоревім. Історико-філологічний коментар // Там само. – 1997. – № 34 (50).
89. «Слово о полку Ігоревім» – українська пам'ятка XII століття // Вісті тижня (Ужгород), 1999, 30 грудня.
90. Письмена у знахідках археологів. Стаття друга // Українське слово, 2000, 6 січня.
91. Дмитрій Ростовський і «Слово о полку Ігоревім» // Українська мова та література, 2000, число 3.
92. Всеслав та його онуки у «Слові о полку Ігоревім» // Історія України, 2000, число 17.
93. Руська земля у «Слові о полку Ігоревім» // Словознавство. – Київ-Суми-Путивль, 2000. – Вип. 1. – С. 11-17.
94. З історії вивчення «Слова о полку Ігоревім». // Там само. – С. 47-57.
95. До питання про схему української історії XII ст. // Історія в школі, 2000, №3.
96. Ритміка «Слова о полку Ігоревім» // Українська література в загальноосвітній школі. – 2000. – №4.
97. Похід Ігоря Сіверського в 1185 році: політичні і літературні аспекти // Слово і час. – 2000. – №6.

Біографічні довідки про Б. Яценка, подані у виданнях

- Булахов М.Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке. – Минск, 1989. – С. 243-244.
- Энциклопедия «Слова о полку Игореве». У 5-ти т. – СПб., 1995. – Т. 5. – С. 300-302, 373.
- Голубченко В. «Слово»-знавці. – Суми, 1998. – С. 70-73.
- Голубченко В. Вчений «Слово»-знавець із Ромен // Вісті Роменщини, № 41, 29 квітня 1998 р.

Бібліографія праць Б. Яценка, подана в публікаціях

1. Творогов О.В. «Слово о полку Игореве» в советской филологической науке (1968-1977) // Русская литература. – 1978. – № 4. – С. 183.
2. Дехтярьова Н.А., Кузнецова Є.Г. До 800-річчя «Слова о полку Ігоревім». Показчик літератури за 1970-1985 рр. // Український історичний журнал. – 1985. – № 11. – С. 156-157.
3. Кондратьева Ю.Г., Манчха Г.П., Терещенко Н.А. «Слово о полку Игореве» // Указатель литературы на русском языке. – 1968 – 1984 гг. – М., 1985.
4. Булахов М.Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке. – Минск, 1989. – С. 243-244.
5. Историзм и обстоятельства возникновения «Слова о полку Игореве». – Суми, 1990. – С. 93.
6. Дробленкова Н.Ф., Зарембо Л.И., Пелешенко Ю.В., Соколова Л.В. «Слово о полку Игореве» // Библиография работ на русском, украинском и белорусском языках. 1968 – 1987. – Л., 1990.
7. Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – СПб., 1995. – Т. 5. – С. 300-302, 373.